

KORALL

KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

76.

20. évfolyam • 2019.

2019.

Iparosodó társadalmak

Bódy Zsombor, Eszik Veronika, Kisőrsi Zsófia,
Sándor Cecília és Tömöry Miklós tanulmányai

Ára 1250 Ft

76.

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2019. évre

A Korall könyvkiadványai korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek:

www.korall.org; e-mail: terjesztes@korall.org

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2019-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

77. Szegénység, szegénygondozás

78. Város és vidéke

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel 3200 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyvacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2900 Ft)

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
BÓDY ZSOMBOR
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
RING ORSOLYA
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna

Az „Iparosodó társadalmak” című blokkunkat Bódy Zsombor és
Klement Judit szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Széll Szilvia

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai
támogatták.

Címlapon: A brezovai vasgyár látképe 1906-ból
(Fortepan 96238; Zólyombrézó/Podbrezová – ma Szlovákia)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

IPAROSODÓ TÁRSADALMAK

Eszik Veronika	Fiume árnyékában. A magyar kikötő dualizmus kori iparosításának regionális következményei	5
Tömöry Miklós	„Ipar kodjatok egyyek lenni!” Versengő iparegyletek Újvidéken 1860 és 1872 között	26
Bódy Zsombor	„A dolgozók uszályába” kerülni. Technokrácia, párt, szakmunkások és vállalkozói funkciók az Ikarus Karosszéria- és Járműgyárban 1947 és 1953 között	42
Sándor Cecília	Ipari fellendülés Csíkszentsimonban. A Keményítő- és Szeszgyár története az 1940–1975 közötti időszakban	69
Kisörsi Zsófia	Faluról városba. A megkésett iparosodás hatása az ingázó nők munkavállalására Vas megyében, 1960–1970	95

KÖNYVEK

Vaderna Gábor: A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben.

– Mikos Éva

120

Pelles Márton – Zsigmond Gábor: A fumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1918). / The Hungarian Maritime Trade History of Fiume (1868–1918).	– Eszik Veronika	127
Családi kapitalizmus a gyarmati Indiában? Chikayoshi Nomura: The House of Tata Meets the Second Industrial Revolution. An Institutional Analysis of Tata Iron and Steel Co. in Colonial India.	– Balogh Róbert	132
Fejős Zoltán: „Mert abban az időben lehetett vándorolni”. A cigándi amerikások emlékezete.	– Rakita Eszter	138
Nyári Denisz: A kelet-szlavóniai magyarok a két világháború között. / Mađari istočne slavođu dvaju svjetskih ratova.	– Majdán János	143
Szerzőink		147
Contents		149
Abstracts		151

Eszik Veronika

Fiume árnyékában

*A magyar kikötő dualizmus kori iparosításának regionális következményei**

Fiume (Rijeka, Horvátország) nemzetközi kikötő- és iparvárossá fejlesztése olyan teljesítménye a dualizmus kori magyar államnak, amely a mai napig ismert még a szélesebb közönség számára is.¹ Fiume az ország egyetlen tengeri kikötőjeként fontos szerepet töltött be a korabeli nemzetgazdaságban, közelebbről a külkereskedelemben, és a magyar állam e szerep jelentőségének megfelelően fektetett be infrastruktúrájának és iparának mielőbbi, európai viszonylatban is versenyképes szintre emelésébe. Jól mutatja a fejlesztés dinamikáját, hogy a „kereskedő-, tengerész- és halászvároska” 1891-re megháromszorozta a kiegyezés előtti lakosságszámát, az ipari népesség arányát tekintve pedig ekkorra Selmecbánya után Magyarország második legiparosodottabb városa lett.²

A szakirodalom a magyarországi városhierarchiában igyekszik elhelyezni az ekkoriban közjogilag a magyar koronához tartozó várost, noha pozíciója egyedülálló, így a különböző osztályozásokban nehezen találni olyan kategóriákat, amelyek szerepét és működését megfelelően jellemzik:

„Fiume helyzete, városi szerepköre a dualizmus korában speciális; közjogilag Magyarország exklávéja, közigazgatási intézményeinek hatásköre nem terjedt túl a város határára. [...] Természetszerűleg a gazdasági, kereskedelmi funkciók domináltak a város életében [...]. Városi funkcióinak volumene alapján a megyeközpontok között a rangsor élén állt, Miskolccal kb. azonos értékkel, s noha a »jelentőség-többlet« alapján is az első, hinterlandja mégsem a környező területekre terjedt – azoktól a közigazgatási határok, a domborzati akadályok és a közlekedési feltáratlanság, sőt nyelvi különbségek is elválasztották –, hanem távoli anyaországa.»³

Tanulmányomban elsősorban az elszigeteltség, a különállás e vízióját szeretném árnyalni, Fiume pozícióját ugyanis nem csupán a magyarországi városhierarchiában elfoglalt helye alapján értékelhetjük. A Zágráb után Horvátország városai között is a második legiparosodottabb település⁴ modernizációjának

* A tanulmány az NKFI FK-128978 számú projektjének keretében készült. A zágrábi levéltári kutatásokat a Nemzeti Tehetség Program (NTP-NFTÖ-18-B-0155) ösztöndíja tette lehetővé.

¹ A város 19. század végi gazdaságfejlesztéséről, kereskedelmi és ipari infrastruktúrájáról, intézményeiről és teljesítményéről legutóbb megjelent átfogó értékelés: Zsigmond–Pelles 2018.

² A dobogón áll még Kassa, Budapest a negyedik helyen. Fried 2001: 68, 73.

³ Beluszky–Győri 2005: 199.

⁴ Vranješ–Šoljan 1991: 198.

a regionális hatása is kimutatható, és egy ilyen vizsgálat az iparosodás és a településszerkezet átalakulásának egymásra hatását az államjogi kereteken átnyúlva is megragadhatóvá teheti. Fiume közjogilag valóban közvetlenül a magyar koronához tartozott, mégis élő szerepet töltött be a horvátországi városhálózatban, és nagyon is erőteljesen hatott a környezetében található tengerparti, rivális településekre.

Ez a hatás leginkább két folyamat vizsgálatával érhető tetten. Egyrészt az ipari intézményekben többségében foglalkoztatott, a környék horvát falvaiból és a szomszédos horvát városokból bejáró lakosság tapasztalatának kutatásával, akik így napi kapcsolatban álltak a magyar modernizáció kirakatvárosával. Ez a tanulmány azonban a másik folyamatot kívánja elemezni, Fiume hatást gyakorolt ugyanis a környezetére azáltal is, hogy minden infrastrukturális beruházás a városba csatornázódott. A magyar tengeri kikötő a vasúti összeköttetések és a kikötőfejlesztések révén behozhatatlan előnyre tett szert a korábban vele nagyjából azonos pozícióban lévő szomszédos kikötővárosokkal szemben. Az erőforrás-koncentráció legnagyobb veszteségének Zengg (Senj, Horvátország) bizonyult. A város a fiumei vasút megépítése előtt a Károlyvárosból (Karlovac, Horvátország) ide érkező József-útnak⁵ köszönhetően jelentős kereskedelmi központnak számított – az ezen az úton érkező árukat prosperáló vitorlás-kikötőjén keresztül értékesítette tovább. A gőzhajózás elterjedésével azonban a településnek nemcsak kereskedelmi, de fő ipari profilja is háttérbe szorult, a nagy múltú vitorláshajó-építő városi elit elvesztette bevételi forrását és ezzel presztízsét.

Zengg az erőforrások egyenlőtlen elosztása következtében tehát rendkívül nehéz helyzetbe került: a nagyjából azonos földrajzi helyzetű, ám geopolitikai értelemben mégis szerencsésebb pozíciót élvező Fiumével képtelen volt felvenni a versenyt. Tanulmányom középpontjában Zengg pozícióvesztése áll – a fiumei iparosítás és modernizáció következményeként fellépő átrendeződést vizsgálom, arra helyezve a hangsúlyt, ahogyan ez a folyamat a település közvetlen környezetére hatott, ezúttal mellőzve Fiume országos jelentőségének méltatását, viszont árnyalva azt a képet, amely szerint a kikötőváros nemcsak közjogilag, de gyakorlatilag minden egyéb tekintetben is elszigetelődött környezetétől. Arra keresem a választ, hogy egy iparváros központilag vezérelt kialakítását hogyan dolgozza fel a szomszédos régió és annak korábbi kereskedelmi központja, milyen narratívákat fogalmaz meg megváltozott helyzetére nézve, és milyen megoldásokat keres a problémáira. A tanulmány első részében röviden a narratívákra, míg második és harmadik alfejezetében a megoldásjavaslatokra koncentrálok.

⁵ A József-út egy ősi, már a rómaiak által is használt nyomvonalon épült II. József kezdeményezésére, a kor mércéje szerint igen jó minőségben. 1779-re készült el, és a Pannon-régiót kötötte össze Dalmáciával, Károlyvárost Zenggel, a város közelében található Vratnik hágón keresztül, amely a Velebit-hegység legalacsonyabb pontja. Többek között a Pannon-régió gabonája és a szlavóniai fa számára a vasúthálózat kiépítéséig a József-út volt a legkézenfekvőbb és a legolcsóbb szállítási útvonal a tengerig, ahonnan aztán az árucikkek a Mediterráneum különböző kereskedelmi központjaiba, elsősorban Velencébe folytathatták útjukat. Szavits Nossan 1970.

Mint majd látható lesz, a zenggi kereskedő és értelmiségi elit erejéből messze nem csupán sérelemlistákra vagy afféle panaszfüzetekre futotta, ellenkezőleg, olyan megoldásjavaslatokat dolgozott ki, amelyek két szempontból is országos jelentőségűvé emelték a városka küzdelmét. Zengg és vármegyéje, Lika-Krbava megye lett egyrészt az úgynevezett Horvát Jogpárt első számú magterülete, ami azt jelentette, hogy a nemzeti mozgalom, amely az 1880-as évekre az ellenzék fő erejét képezte a horvát száborban,⁶ épp ezen a területen számíthatott a leg-hűségesebb szavazókra. Az igen aktív, a bécsi, budapesti és zágrábi döntéshozó körökkel is folytonosan kapcsolatot kereső zenggi Kereskedelmi és Iparkamara pedig küldetésének választotta, hogy előmozdítsa a kisipar támogatásának ügyét. A kézműipar megmentése egyfajta önvédelmi stratégiaként jelent meg a kapitalista gyáriparból kimaradó, sőt annak visszásságaival szembesülő város ipartestületében, ezt a stratégiát pedig következetesen képviselte a kereskedelmi kamarákat összefogó zágrábi ipartestületen keresztül országos szinten is.

A tanulmány forrásait elsősorban a helyi sajtó, a régió és a kor talán legjelentősebb szépirodalmi életműve, Vjenceslav Novak munkássága, illetve a Zenggi Kereskedelmi és Iparkamara iratai képezik. A rendkívül korlátozott politikai érdekérvényesítési lehetőségek miatt a kamara nagy jelentőségre tett szert Zengg életében. Noha saját irattára nem maradt fenn, köszönhetően aktív kapcsolattartásának a különböző döntéshozó szervekkel (Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság, különböző minisztériumok, a báni kormányzat, Zágrábi Kereskedelmi és Iparkamara stb.), szétszórtan ugyan, de számos forrás áll a rendelkezésünkre ahhoz, hogy az intézmény – mai szóval – lobbitevékenységét rekonstruálni tudjuk.

SIKERPROPAGANDA – VÁLSÁGNARRATÍVÁK

Zengg korábban virágzó kereskedelmét és vitorlášhajó-építő iparát az alakuló forgalmi viszonyok, illetve a vitorlázást kiszorító gőzhajózás sodorta válságba. A József-út forgalma már a trieszti vasút megnyitásával is visszaesett, de jelentőségét a Károlyváros–Fiume vasútvonal átadása (1873) csökkentette igazán radikálisan. Mint az 1. táblázatból látható, a forgalom elterelését még a századfordulóra sem heverte ki teljesen a zenggi kikötő, s csak 1905-től tapasztalható átmeneti javulás, elsősorban egyetlen vállalat, a Lika-Krbava megye nagykereskedői által 1902-ben alapított *Hrvatsko parobrodarsko društvo* megerősödésének következtében. Noha a tartós forgalmi hanyatlásban nyilván közrejátszott a hetvenes évek gazdasági válsága, majd az agrárválság is, kétségtelen, hogy Zengg egyszerűen elvesztette hátországa nagy részét: azok a területek, amelyek hagyományosan a város kikötőjébe szállították árujukat, gyorsabban és olcsóbban érték el a fiumei rakpartokat.

⁶ Sokcsevits 2006: 35.

1. táblázat

A zenggi kikötő forgalma 1859–1910, tonnalév⁷

1859	1862	1875	1901	1905 ⁷	1910
109 389	127 159	59 518	118 508	255 903	254 472

Forrás: Simunić–Brlić 2014: 124.

Mindeközben a gőzhajózás hatalomátvétele teljesen átalakította a tengeri kereskedelmet. A gőzhajóflotta nemcsak kiszámíthatóbb, nagyobb teherbírású és gyorsabb volt, de roppant tökeigényes is.⁸ Éppen ezért világszerte csak az állami támogatás mellett működő hajózási vállalatok maradtak életképesek. A magyar állam elsősorban két fiumei székhelyű nagyvállalat támogatása mellett döntött, a távolsági kereskedelem területén az Adria Magyar (Királyi) Tengerhajózási Részvénytársaság, a parthajózás területén pedig a Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Részvénytársaság (közkeletű nevén az Ungaro-Croata) vált államilag szubvencionált nagyvállalattá,⁹ amelyekkel a kizárólag magántőkéből működő társaságok általában, így a zenggi kereskedők különböző konzorciumai sem voltak képesek felvenni a versenyt. Gőzhajót ráadásul csakis hajógyárban, megfelelő gépipari és pénzügyi háttérrel lehetett építeni, a hagyományos hajóépítő telepek, többségükben családi vállalkozások, nemcsak Zenggben, de Fiumében is egytől egyig tönkrementek.¹⁰

A forgalmi és iparszerkezeti átalakulás a horvátországi városok hierarchiájában beállott változásokon is látható. A mindössze tizenhét városi jogú település többsége a dualizmus időszakában visszafogott növekedést mutat a városodás majd minden mutatója tekintetében. Ezzel szemben még a visszafogott növekedés is elmaradt Károlyváros, Sziszek (Sisak), Zengg és Buccari (Bakar) esetében: az első kettőt a vasútpolitika, az utóbbi kettőt a vasút megjelenése és a tengerészet átalakulása együtt érintette hátrányosan.¹¹ Zengg esetében a folyamat a demográfiai mutatókban is látványosan megmutatkozik, nem csupán stagnáló időszakok, de 1890-ig egyenesen csökkenő lakosság szám jellemezte a nagy múltú, püspöki és katonai székhelyként is jelentős, de egyébként nem túl népes városkát (2. táblázat).

A hanyatlás megállítására megoldásokat kereső Zenggi Kereskedelmi és Iparkamara számos olyan irata ismert, amelyek hosszabb-rövidebb passzusokban diagnosztizálták a város gondjait-bajait. Egy 1885-ben keletkezett, Khuen-

⁷ Az 1905. évi csúcstérték értelmezéséhez hasznos a fiumei összevetés: a magyar kikötőben ebben az évben csak az Osztrák Lloyd forgalma körülbelül 900 000 nettó tonnatartalomra tehető, ami Pelles Márton számításai szerint a teljes kikötőforgalom nagyjából 10%-át tehetné ki. Pelles 2016: 157.

⁸ Ljubović 2012.

⁹ A hajózási vállalatok teljes spektrumáról és az állami szerepvállalás mértékéről: Zsigmond–Pelles 2018.

¹⁰ Gonda 1906: 81–82.

¹¹ Vranješ–Šoljan 1991: 201.

2. táblázat

Fiume és Zengg lakosságának alakulása, 1869–1910

	1869	1880	1890	1900	1910	Növekedés			
						1869– 1880	1880– 1890	1890– 1900	1900– 1910
Fiume	17 884	21 273	29 494	38 955	49 806	18,95%	38,65%	32,07%	27,85%
Zengg	3231	3039	2785	3182	3293	-5,94%	-8,35%	14%	3,48%

Forrás: Vranješ-Šoljan 1991: 67, 121; Fried 2001: 68–69.

Héderváry Károly bánnak címzett levél különösen drámai színekkel festette le a város helyzetét:

„Zengg városa, mely nem is sok évvel ezelőtt még nevezetes és igen forgalmas piacáról volt ismert a horvát tengerparton, ma kereskedelmének gyors hanyatlásával néz szembe, s megfosztva legnagyobb erejétől [...] még sötétebb jövőtől tart, ha valamilyen fordulat meg nem menti a sorstól, amely elérte a többi, korábban kereskedő, ma halott tenger melléki kikötőt. A városi kereskedők, aggódva maguk és gyermekeik jövőjéért, összeültek, [...] hogy megtanácskozzák, hogyan kellene elősegíteni, hogy Zengg városa megbirkózzék e végzetes romlással, amely a városi kereskedelem minden ágán érződik, látható a kikötő gyenge forgalmán, a polgárság erényeinek eltűnézésén, ingatlanjainak egyre gyakoribb bérbeadásán, az üres városi házakon, a kihasználatlan üzlethelyiségeken, a városi jövedelmek csökkenésén és általában a városi élet minden területén.”¹²

A forrás különösen sokatmondó, ismerve az alig több mint 60 kilométerre fekvő Fiumét övező dicsfényt, ami a várost a magyar sajtóban, szép- és szakirodalmakban általánosan övezte.¹³ Az összehasonlítás adta magát: kialakult a nyüzsgő modern nagyváros és a mozdulatlanságba dermedt, fejlődni képtelen tradicionális kisváros ellentétpárja. Ezt a dualista víziót látjuk viszont a horvát realista regényirodalom talán legkiválóbb alkotójának, a zenggi születésű Vjenceslav Novaknak a műveiben is, különösen a *Posljednji Štipančići* című, egy zenggi patríciuscsalád hanyatlását tematizáló regényében (1899). Az utolsó Štipančićoknak fordítható cím arra utal, hogy a regény középpontjában álló család utolsó fiú sarja, Juraj Štipančić elhagyja a családi házat, Zágrábban pedig nem „átallja” Istvánffy Györgyre magyarosítani a nevét. Novak több művében is foglalkozik szűkebb pátriája, a Horvát Tenger mellék és Zengg problémáival.

Számunkra ugyanakkor most az a munkáiból kiformalódó mentális térkép érdekes igazán, amelyen a szerző szülővárosát övező Velebit hegység egyúttal két világot elválasztó demarkációs vonalként jelenik meg, s amelyen a heglánc hagyományai ragadt zárványként tartja ölelésében Zengg városát, elválasztva

¹² A forrást idézi: Kolar 2001: 163–164.

¹³ Arról a narratíváról, amely Fiumét a magyar modernizációs teljesítmény kirakatvárosává, a települést „Szent István koronájának legszebb gyöngyévé” avatta: Eszik 2015.

Horvátország, de Európa és a világ többi részétől is. Novak munkáiban Bécs, Pozsony, Prága vagy London kerül éles kontrasztba a tenger melléki megyével, amelynek marginalitását sokatmondóan éppen egy horvátosított magyar szóval, a „varmedinski”/vármegyei jelzővel fejezi ki.¹⁴

„Minő a különbség a szegény tenger melléki lét és a többi emberi élet örvénylő forgataga között! [...] Emitt az ember és a természet a szegényes tűzhelyeknél születő dalokból és történetekből ismerzik meg, amott az emberi lélek a gazdagság, a tudomány, a művészetek és a műveltség csúcsait ostromolja [...]”¹⁵

A stagnálás, hátramaradás miliőjének jellegzetes helyei a zárt belső terek és a romok, a bontás alatt álló vagy elhagyott házak, amelyekkel szemben csak a fantázia tereibe (a zenébe, a tudományba – nem is akármilyenbe, Novak hősei a darwinizmussal szimpatizálnak) van lehetőség menekülni.¹⁶ Ahogyan Ilosva Móricz Zsigmond *Az Isten háta mögöttjében* (1911),¹⁷ a *Posljednji Štipančiči* Zengge is a kiúttalanság, a szűklátókörűség, a passzivitás és az ismeretlennel szembeni előítéletek, az újdonságoktól való gyanakvó viszolygás városaként tűnik fel.

A két kisváros (Ilosva és Zengg) regénye egyként jeleníti meg a városi élet *lassúságát* is. Az álló idő érzete ismét egy radikálisan más várostapasztalatot mutat, mint a modern iparváros ritmusának világa, amelyben a gyorsaság az egyik legalapvetőbb benyomás. Egy nemrégiben megjelent munka a modern várossal nem is egyszerűen a gyorsaságot, inkább az annál szubjektívebb fogalmat, a sietséget azonosítja, mint alapvető élményt: „nem érthetjük meg a modernitás társadalmát vagy a modern kapitalizmust anélkül, hogy felidéznenk nem csupán a gyorsaság fogalmát, de a felgyorsulás vágyát, illetve az akcelerációhoz köthető félelmeket és aggodalmakat, a sietség fizikai, pszichológiai és érzelmi következményeit.”¹⁸

Novak Zenggjének kikötőjében viszont a bóra – ami egyébként is minden polgárt otthon ücsörgésre kényszerít – reménytelenül tépi a hajók vitorláit, épp, mint a megelőző évszázadokban bármikor. Csakhogy ez az évszázad más, mint

¹⁴ Čuljat 2017: 438. A vármegyei jelzőnek van horvát megfelelője is (županijski), a választást tehát biztosan nem nyelvi kényszer szülte.

¹⁵ Novak 1931 [1888]: 133.

¹⁶ Čuljat 2017: 439.

¹⁷ Móricz munkásságáról átfogóan: Szilágyi 2013. Papp Ágnes Klára tanulmánya pedig „a provinciális kisvárosnak a XIX. század második felében létrejött kronotopozát [...] vizsgálja, mindenekelőtt a kor metropoliszmítoszáinak függvényében írja le: jellemző térábrázolását és időtapasztalatát, az általa közvetítődő életérzést, emberképet. Ennek során a korabeli kisváros-reprezentációkban elsősorban a korabeli világváros »ellenmítoszáta« véli felfedezni. Másrészt az így meghatározott kisvárosképnek a XX. század első felében megjelenő magyar változataival foglalkozik.” Papp 2015.

¹⁸ A sietségről mint a modernitás inherens tulajdonáról: Mackintosh–Dennis–Holdsworth (eds) 2018. A jelenség a kortárs szociológia számára sem maradt észrevétlen, lásd Simmel 2001 [1903].

a korábbiak, a tizenkilencedik és egyben az első, amely néven nevezi magát,¹⁹ rohan. Egy magyar fregattorvos így ír a változás szédítő ritmusáról, ami Zengget úgy tűnik, nem érte el:

„[...] tudnivaló dolog, hogy a tengerészet szervezetében és lényegében történt óriás változások és újítások még nagyon fiatalok. Húsz évvel ezelőtt a vitorlás hajókon olyan volt az életmód, a szokás, az etiquette, a mint akár Columbus idejében lehetett. [...] Ha egy tengerész, a ki még XIV. Lajos korában vezényelt hajót, valamilyen csoda folytán kétszáz évvel később feltámadt volna a sírjából [...], a legnagyobb lelkinyugalommal foglalhatta volna el helyét a parancsnoki hídon. [...] De ha] egy tengerész, a ki harmincz-harminczöt évvel ezelőtt hagyta ott a tengerészetet és valamilyen sajátságos körülménynél fogva ezen idő alatt semmi hírt sem kapott a tengerészet köréből, harmincz évvel később, egy véletlen folytán újból valamely főhadiki-kötőbe kerül: hogy bámulna, és hogy csodálkoznék ez a tengerész! Azt fogná hinni, hogy álmodik.”²⁰

Zengg kimaradása mindebből persze csak bizonyos szempontból veszteség. Abban a városolvasatban, amely Novak regényeit és a helyi sajtó egy részét is áthatja, a tradicionalizmus ambivalens fogalom, tartalma nem csupán a lemaradottság, hanem az értékörzés is. A *Posljednji Štipančići* lapjain az elveszett aranykor felelevenítése olykor karikatúraszerű: a hősiес katonai múlt, a törökkel szembeni bátor, kitartó ellenállás vagy a prosperáló kereskedőváros képe idealizálódik és elemelkedik a realitásoktól: az ősi patrícúscsaládból származó anya, Valpurga szerint a régi zenggi férfiak egy jó fejjel magasabbak voltak a maiaknál, a nők pedig ezüstkannákkal jártak a kútra vízért.²¹ Zengg az a város ugyanakkor, amelynek nagy hagyományú patrícúscsaládjai a délszláv területek legrégebb (1835-ös alapítású) olvasóköreit és nyomdáját tartották fenn, más kulturális intézményei és aktív egyesületi élete is arra engednek következtetni, hogy közösségként valódi értékeket igyekezett megóvni a hanyatlástól.²² A nehéz gazdasági helyzetben Zengg kulturális intézményeire, mai szóval civil szférájára hárult az a feladat, hogy megőrizzen valamit a település pozitív önképéből, és ez a lokálpatrióta identitásörzés a legnagyobb természetességgel fordult a múlt szép pillanataihoz megerősítésért.

¹⁹ Fureix–Jarrige 2015: 13.

²⁰ Gáspár 1907: 17–18. Ugyanezt a tapasztalatot rögzíti a Tengermelléken kiadott *Novi List* egy cikke – azzal a kiegészítéssel, hogy az innováció, és maga a gyorsaság is, hatalmi tényező is egyúttal: „[...] mintegy húsz évvel ezelőtt azt gondolhattuk, hogy a 14–15 mérfölddel haladó hajók sikere fölülmúlhatatlan, de legújabbban olyan hajókat építenek, amelyek nem kisebb sebességgel, mint 23 mérfölddel haladnak. Ötven évvel ezelőtt az angolok igen rosszul jártak volna, ha a búrokkal akartak volna háborúzni, mert mai sebességüket meg sem tudták volna közelíteni, s így nem lettek volna képesek póthadtesteket szállítani Dél-Afrikába.” N.N. 1900: 1.

²¹ Novak 1899: 25.

²² Zengg gazdag egyesületi múltjáról nemrégiben monografikus feldolgozás is született: Brlić 2017.

A mindössze egy évfolyamot megért, 1875-ben kiadott és a helyi kereskedelmi és iparkamarához köthető zenggi újság, a *Radiša* háromrészes cikksorozatát közölte *Milyen volt Senj városa egykor és milyen ma?* címmel. Ez a szöveg egyszerre üt meg nosztalgikus hangvételt, és kárhoztatja azokat a városi polgárokat, akik mozdulásra képtelenek, sőt, „rák-lépésben haladva” hátráltatják Zengg kibontakozását. A múltból többek között a közösség összetartó erejét, az egyéni boldogulás háttérbe szorítását értékeli nagyra a cikksorozat szerzője, szembeállítva azt a jelen individualizmusával. A jelen helyzet értékelésekor pedig igyekszik nem csupán a külső körülményekre hárítani a település nehézségeinek felelősségét:

„Zengg helyzeténél fogva arra van hivatva, hogy a kereskedelmet a tenger felé közvetítse. A tenger sok várost felemelt, de köztük Zengg bizony mindig a legelső között állt. De kereskedelme ma nemhogy nőne, hanyatlik inkább. Mi ennek az oka? Talán a vasutak, amelyek a környéken épültek. Nem mondhatjuk, hogy a sziszeki vasút [...] egyáltalán nem ártott Zenggnak, hiszen ezek a hajók korábban itt kötöttek ki kő- és búzaszállítmányokért. Ami most Sziszekbe érkezik, az mind vasúton megy tovább Triesztbe, Zengget megint csak nem érinti. Gondolhatjuk, hogy a károlyváros–fiumei vasút is ártani fog Zenggnak, ez most még nem látszik. Zengg mindezen vasutak ellenére megmaradhat, hiszen van hátországa, amely nélküle nem élhet túl, s mindenekelőtt tengere, amelyhez később vasutat is kaphat. A másik oka a rák-lépéseknek, amelyek Zengg fejlődését akadályozzák, maga a városi lakosság. A régi zenggiek mindenben egységesek, bátrak, munkára készek voltak, s úgy éltek együtt, mint egyetlen nagy család, amelyben közösen küzdöttek városunk megmaradásáért és haladásáért, még ha nem is lelheték e munkában folyton folyvást örömeiket. De most! más sincs, csak széthúzás, irigység, gyűlölet és összeférhetetlenség. Csak nézzék meg, milyen is közéletünk! A *Narodna čitaonica* [Nemzeti olvasókör], korábban kaszinó, amely már régtől fogva létezik, kénytelen volt szembefordulni bizonyos olvasóival. A *Zenei kör* körül is bajok vannak [...]. Létrejött Zenggnél a *Radiša*, hogy munkára ösztönözzön, és elősegítse nem csupán Zengg, de a környék kulturális és gazdasági haladását is. S lám mi történt? A vizsály férgé nem nyugodott, [...] minden kezdeményezést tönkre tesz. [...] Jellemző és igaz, hogy mindez egy 3000 fős településen történik!”²³

A szövegben az önzés és az újdonságok elutasítása egységben, azonos eredetű habitusként mutatkozik meg, amelynek oka a műveletlenség és a szűklátókörűség:

„A kevés hivatalnokot és papot leszámítva [...] a többség nem törődik a közönséges iparos és kereskedő osztállyal. Bár vannak ebben az osztályban egyének, akik haladnak az idők szelleme szerint, s igyekeznek e város érdekeit szolgálni, sőt, még

²³ Radetić 1875: 20. A *Radiša* köre a széthúzásért részben a jogpárti agitációt tette felelőssé, nem számított tehát radikálisan ellenzéki orgánumnak. Kolar 1995: 5.

a pénzbeli áldozatoktól sem riadnak vissza, elszigeteltek maradnak, mert oly kevesen támogatják erőfeszítéseiket, a többségben közöny és lelki bénultság uralkodik. Azok az emberek, akik sosem néztek szét a nagyvilágban, hogy azt más szemmel is lássák, nem is ismerhetik a fejlődést, amin az egész világ keresztül megy. Ők őszintén azt hihetik, minden készen is van, ha saját önző és személyes céljaik teljesülnek, így sokszor azt mondhatják: *bánom is én, ha hanyatlás van, amíg nekem jól megy a sorom.*²⁴

Az ilyen embereket a cikk szerzője szerint könnyű megtéveszteni, hiszen nincsenek ismereteik a körülöttük zajló folyamatokról, és könnyen ellenséget látnak abban, aki környezetükben változást szeretne elérni. Így az óvatosabbak már emlegetni sem merik a város előtt álló feladatokat és a „fejlődést”, tartva attól, hogy a bemutatott attitűd a gyökerénél fojtja majd el kezdeményezéseiket. A lap a Zenggi Kereskedelmi és Iparkamara küldetésének tekinti az összefogás megvalósítását és az egységes, gyors cselekvés kieszközölését.

A különböző forrásokból kibontakozó Zengg-képet összefoglalóan tehát nevezhetjük tradicionalista városképpnek, az ebben a szóösszetételben rejlő ellentmondások figyelembevételével együtt. Ellentétpárja, a ragyogó és mind ragyogóbb kikötőváros, a modern Fiume képe lehetne, ahogyan az a modernizációs művét ünneplő magyar közéletben meg is jelent. Egészen más várospercepcióval találkozunk ugyanakkor, ha a környéken keletkezett, Fiuméről szóló forrásokat olvassuk. Ezekben a szövegekben a hanyatló várossal szemben maga a dinamikus növekedő, a kapitalista gazdaságra gyorsan és hathatós állami segítséggel átállított város sem egyértelműen pozitív vonásokkal jelenik meg. Egy 1886 májusában megfogalmazott memorandumban, amelyet a zenggi kamara a zágrábi báni kormánynak és a Magyar Királyi Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak egyaránt megküldött, Fiume fejlődése inkább tűnik túlzó, visszás folyamatnak. A vasúti csomópont kapacitáskorlátai miatt évről évre megismétlődő árutorlódásra utalva a memorandum így fogalmaz: *„Míg Rieka közönségesen fogalmazva a saját zsírjába fullad, Bakar és Kraljevica kikötői a munkátlanág miatt egészen lehanyaglanak. E kikötők korábban étellel és munkával voltak tele, ma üresek és elhagyottak.*”²⁵

Ez a városolvasat nemcsak Fiumén kívül, hanem a település határain belül is megfogalmazódott. A *La Difesa* című lapban, amely a fiumei olasz Autonóm Párt első sajtóorgánusaként jelent meg 1898-tól, rendszeresen kiálltak a helyi kisiparosok érdekei mellett, és felhívták a figyelmet a fiumei mentalitás megváltozására is:

„[...] amíg a vitorlás-kereskedelem prosperált, a fiumeieket takarékoság, szorgalom és méltóság jellemezte. Mindez társadalmi és magánéletükben is megmutatkozott: a javak elherdálásától és a túlzott pompától mindig is tartózkodtak. A mentalitásuk-

²⁴ Radetić 1875: 20.

²⁵ Idézi Kolar 2001: 165. Kiemelés tőlem – E. V.

ban bekövetkezett változást a vitorlások hanyatlásának tudták be, s úgy vélték, hogy a létbizonytalanságukból fakadó feszültségek és a kedvezőtlen politikai események hatására váltak kiszolgáltatottakká, manipulálhatókká. Innentől datálták a fényes beiktatások, bankettek és politikai ígéretések korszakának kezdetét, amely már harminc (!) éve tart. Az autonomisták felpanaszolták, hogy a véghezvitt fejlesztések hasznát nem ők, hanem a kormány bizalmasai fölőzték le: a kiskereskedők és kisiparosok munka nélkül segélyre szorulva nyomorognak, a hajótulajdonosok pedig inkább Triesztben lajstromoztatják hajóikat.²⁶

A visszatetsző luxusberuházások, a túlzó reprezentáció, az árucikkekben való egészségtelen tobzódás vissza-visszatérő negatív elemei a Tengeremelléken kialakuló Fiume-képnek. Ez a narratíva eltér az iparvárosokkal szemben általában felhozott kritikáktól, amelyek középpontjában hagyományosan az elszennyezett, nyomorgó lakosságtól túlsúfolt, tarthatatlan higiéniai és erkölcsi állapotokkal jellemzett városrészek állnak. Az utóbbi várospercepciónak a klasszikus megfogalmazása Lewis Mumford művében párosul az iparosodás feltétlenül optimista víziójának kritikájával is:

„A gépek lenyűgöző termelékenységének bizonyítékeként hegymagasságra tornyozódtak a salak- és szemétdombok, ugyanakkor azokat az emberi lényeket, akiknek a munkája lehetővé tette ezeket az eredményeket, szinte ugyanolyan sebesen tették nyomorékokká és pusztították el, mint egy csatamezőn. [...] Az industrializmus, vagyis az iparosítás tana, a 19. század legfőbb alkotóereje, a világon eddig páratlan züllöttségű városi környezetet teremtett meg, hiszen még az uralkodó osztályok negyedei is mocskosak és túlsúfoltak voltak.”²⁷

Fiumét valóban nem illethették a fenti vádak: helyszűke miatt nem alakultak ki valódi munkásnegyedek, az ipari munkaerő jellemzően napi ingázással a környékről járt be a városi üzemekbe. Mivel újabb városi terekhez csak tengerfeltöltés révén lehetett jutni, az így nyert négyzetméterek egyszerre töltöttek be ipari funkciókat és szolgáltak reprezentációs célokat. A város szervesen, túlzó vagy ellenőrizhetetlen növekedését gátolta annak természeti környezete, amely minden irányban lezárta az expanzió útját. Éppen ezért érdekes helyi variációja jött létre az iparváros kritikus percepciójának, amely nem ismételte meg feltétlenül az erre az időszakra már kiforrott, sőt bizonyos általános közhelyekkel élő antikapitalista urbanofóbia fordulatait.²⁸ Még a vasút sem keltett gyakori visszatetszést, noha Fiume esetében valóban a város szívébe hozott „kormot és zajt”.²⁹

²⁶ A lap által képviselt nézetek és a tematizált problémák részletes bemutatása, valamint a forrás összefoglalása is olvasható Ordasi Ágnes tanulmányában. Ordasi 2017: 76–77.

²⁷ Mumford 1985 [1961]: 414–415.

²⁸ Az (ipar)város kritikájáról, sőt teljes elutasításáról szóló újabb összefoglalás: Bourillon 2011.

²⁹ Mumford 1985 [1961]: 427. Mumford itt is megismétli, hogy kizárólag a kor haladás-hitének tulajdonítható, hogy egy ilyen szörnyűséges innováció egyáltalán behatolhatott a városi térbe:

Ilyen, a luxust, a túlzást kárhóztató percepcióra is található persze párhuzam. A kortárs Debrecennek a budapesti viszonyokkal szemben meghatározott önképe például olyan főváros-ellenesség, ami Irinyi Károly olvasatában éppen a múltat idealizáló kultúrpeszimizmusként artikulálódott.

„Az agrárius politikai ideológia jegyében osztársadalmi oppozíciót sürgetett ez a magatartás »azon óriás hatalom ellen, mit pénz és tőke uralmának nevezhetünk, azon zsarnokság ellenében, mellyel a XIX. század ez új luxuriosus hatalma felettünk uralkodik«. Ez az antikapitalista-földorientált szemlélet azt tekintette boldog időnek, amikor Debrecenben a lovak patáját még nem kínozták kőburkolatok, az utcai világítás nem törte meg az igazi alkonyatot [...]»³⁰

Ha a vasút nem is, a vitorlášhajózást felváltó gőzhajózás határozottan olyan változást jelentett, amelynek kapcsán a Horvát Tengeremelléken is megfogalmazódott egyfajta nosztalgikus-romantikus veszteségérzés, amely a hatékonyabb, több profitot termelő új módi ellenére a régít preferálta. A már idézett, és címében is sokatmondó *A Föld körül. A tengerészet lovagkora* című mű így fogalmaz:

„A hogy a haditengerészet lassankint törülte vitorlás hajóit a »flotta-listából«, ugyanolyan mértékben tűnt és enyészett el a lovagkor is a tenger színéről. Azt a kort értem, a mely szépnek tartotta az izomerővel párosuló vakmerő bátorságot és dicsőségesnek az eredményhez vezető küzdelmet olyan veszedelmekkel, a melyek a közönséges emberi erőt túlhaladják, az életet kockára teszik s a melyek a lovagiasságot, a bajtársias együttérzést, valamint az átöröklött hagyományokat becsben tartják. Szép és dicső a páncélos hajók missziója is, valamint a rajtuk szokásos életmód; de az elmúlt vitorlás korszak küzdelmes, veszedelmes, lemondásokban és nélkülözésekben gazdag, mindenek fölött pedig gyönyörűséges életével föl nem ér.»³¹

Az újfajta tengerészelet sokat veszített esztétikájából, a tengerész „toronymagasságú árboczok helyett füstöt okádó, óriási fekete kürtöket lát; a karcsú, könnyű hajók helyén otromba, óriási, fekete aczeltömegeket [...]»³²

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy a horvát–magyar kiegyezést követő első évtizedek nem csupán alaposan átrendezték a tengerparti régió városhierarchiáját, de ennek az átrendeződésnek megfelelően új városolvasatok jöttek létre mind a folyamat nyertesének számító Fiuméről, mind az egyik legnagyobb veszítő Zenggről. Mindkét településsel nagyot fordult a világ ezekben az évtizedekben, és a forrásokból arra következtethetünk, hogy erre a gyökeres átala-

---

„Abban a korban, amely kritikátlanul csodált minden új találmányt, csak egy új találmány kiváltotta megigézettséggel magyarázható, hogy a város önként vesse magát a pöfögő monstrum kerekéi alá.”

³⁰ Irinyi 2002: 134.

³¹ Gáspár 1907: 9–10.

³² Gáspár 1907: 18.

kulásra érzékeny reakciók érkeztek: sajátos helyi változatai jöttek létre mind a kapitalista iparváros-kritikának, mind a modernizáció elmaradását kárhóztató, egyúttal értékőrző szempontokat is fölvonultató „elmaradott város” narratívának.

„SZATÓCSOK, SZABÓK, SUSZTEREK FÉSZKE” – A KISSZERŰSÉG ÉRZÉSÉTŐL A KISIPAR TUDATOS KÉPVISELETÉIG

A fejezetcímben szereplő Novak-idézet a *Posljednji Štipančići* pökhendi apafigurájának szájából lekicsinylően hangzik, mivel Zengg város kisszerűségét van hivatva érzékeltetni, ahol az említett kisiparosok mellett alig találni igazán nagyformátumú polgárokat. Ha azonban eltekintünk e pejoratív felhangtól, a megjegyzés valójában pontosan érzékelteti a település társadalmi összetételét: az 1900. évi népszámlálás szerint Zenggben igen magas volt az iparból és kereskedelemről élők aránya (együttesen 43,55%).³³ Tudva azonban, hogy gyáripari intézmény mindössze egyetlenegy, az 1894-ben alapított dohánygyár³⁴ működött ekkor a városban – s kezdetben ez is a fiumei anyacég leányvállalataként – valóban a kisipar döntő társadalmi súlyára kell gondolnunk. Amennyiben egész Lika-Krbava megye helyzetét vizsgáljuk, a kép még egyértelműbb. Az 1886-ban hozott új megyetörvény³⁵ értelmében a vármegyéknek évente átfogó jelentést kellett készíteniük a báni kormányzat részére a területet érintő legfontosabb statisztikai adatokkal a megye politikai viszonyairól (a megyegyűléseken elhangzottakról), a felekezeti élet, az oktatás, az egészségügy és a különböző gazdasági tevékenységek aktuális állapotáról. Lika-Krbava megye éves jelentései a zágrábi Statisztikai Hivatal könyvtárában és az Állami Levéltárban is elérhetőek, az Ipar címszó alatt azonban legtöbbször nagyon röviden az a megállapítás olvasható, hogy „vasúti összeköttetés híján a megyében ipar nincs”, illetve felsorolásra kerülnek a kiadott, jellemzően kisipari tevékenységre (például sörfőzésre jogosító) engedélyek.

A Zenggi Kereskedelmi és Iparkamara érdekérvényesítő munkája ilyen körülmények között elsősorban két területre fókuszált. A szervezet egyrészt fáradhatatlanul írta újabb és újabb beadványait, kérvényeit és panaszleveleit

³³ Vranješ-Šoljan 1991: 103. Kiugróan magas még a közhivatalt vállalók aránya (16,88%), és a báni Horvátország városai közül a statisztika szerint Zenggben éltek a legkevesebben agrártevékenységből, mindössze 2,14%.

³⁴ Despot 1975: 412. Mint a dohánygyárakban általában, a zenggiben is döntően női munkaerőt alkalmaztak.

³⁵ A dualizmus korszakában végrehajtott három horvátországi megyereform közül ez volt az utolsó. Vranješ-Šoljan 1991: 43. A korábbi rendezésekkel (1870, 1874) ellentétben ez az átalakítás nagyobb figyelmet kapott, mivel Khuen-Héderváry Károly bán a választási győzelmek biztosítása érdekében politikai szempontokat követve döntött a megyereform mellett. Az újabb területi rendezésekre a Határőrvidék polgárosítása miatt is szükség volt. Az általam a zágrábi Állami Levéltárban (Hrvatski Državni Arhiv) átnézett megyei jelentések csak az 1894-es évre vonatkozóan kezdődnek, de egészen a Monarchia összeomlásáig minden évben kiadásra kerültek. A Zágrábi Statisztikai Hivatal könyvtára ugyanezen évközből őrzi a jelentéseket.

a vasúti összeköttetés kiépítése és a kikötő modernizálása érdekében, amely erőfeszítései ugyanakkor nem vezettek eredményre.³⁶ Idővel azonban egy másik szerepet is magára vállalt, főként legelkötelezettebb és legaktívabb titkára, Sebald Cihlar tevékenysége révén: a kisipar, a hagyományos kézműipar védelmét a gyár-
ipar térnyerésével szemben. Ezt a küldetést igyekezett a kamara országos szinten is teljesíteni, 1884-ben például, amikor Zágrábban a kereskedelmi és iparkamarák együttesen tárgyalták az új ipartörvényt, a zenggi kamara volt az, amely szorgalmazta, hogy mielőbb tartsanak újabb országos gyűlést, amelynek kizárólagos témájául a kisipar védelmét jelölte meg az industrializációval szemben. A gyűlést meg is tartották, eredményeképpen szabályoztak egy sor gazdasági tevékenységet, s a zenggi kamara kapta feladatául, hogy dolgozza ki bizonyos tevékenységek (például kéményseprés, kocsmatartás) szabályzatát. A zenggi kamara ilyen irányú kezdeményezéseiről rendszeresen beszámolt a kamarák központi zágrábi lapja, az *Obrtnik*.³⁷

A kereskedelmi és iparkamarákról a báni Horvátországra nézve 1868-ban, a Határőrvidékre vonatkozóan egy évvel később született törvény.³⁸ A zenggi kamara azonban csak 1875-ben kezdte meg működését, a legkésőbb a báni Horvátország ilyen típusú érdekképviselői szervei közül. A késlekedés oka egyrészt a Határőrvidék polgárosítása körüli nehézségekben keresendő – Zengg sokkal inkább kívánta saját szabad királyi városi rangjának és kikötővárosi funkciójának megfelelően ellátni az érdekképviselői munkát, mint felvállalni a határőrvidéki gazdasági problémákat, ezért késlekedett a kamara fölállításával. Másrészt idővel kamarai székhelyként Bakar is fölmerült, s így a városi patríciusoknak a száborban kellett küzdeniük Zengg kamarai székhely státuszáért. Noha mindkét város a teljes tenger melléki területet képviselte volna a gazdaságpolitikai viták és tárgyalások során, a székhely kérdése azért volt életbe vágó, mert a kamara tagjainak felét a székváros polgárai közül választották, akik így napirenden tartották a helyi kérdéseket, és a kamarán belül egységesen fellépő érdekcsoportot alakíthattak.³⁹

Egy klasszikusnak számító leírás szerint „a kamarai intézmény a maga törvényes rendeltetésénél fogva mintegy összekötő kapocsként szerepel az állami közigazgatás és a gyakorlati élet között, s a kamarák az állami közigazgatással szemben a gondozásukra bízott közgazdasági érdekek törvényes szakképviselőte-

³⁶ A forgalmi problémákra folyamatosan, újabb és újabb megoldásjavaslatokat dolgozott ki a kamara, amelyek a Kereskedelemügyi Minisztérium levéltári anyagában megtalálhatóak. (MNL OL K 228.) A Tengerészeti Hatóságnak küldött kérvények között szerepel olyan, amely az államilag támogatott gőzhajózási vállalatok aránytalan versenylőnyéről panaszodik (MNL OL K 228 70018/1892); találunk javaslatot arra, hogy államsegély fejében zenggi vállalat vegye át a posta szállítását Fiume és Zengg között (MNL OL K 228 58602/1893); a kamara a szabadkikötői státusz visszaállítását, illetve a gőzhajózás mellett a vitorlahajózás állami segélyezését is szorgalmazza (MNL OL K 228 39583/1893) stb.

³⁷ Kolar 2001: 160.

³⁸ A kamarai törvény az 1868. évi VI. tc. Magyarországon, 1868. évi VIII. tc. Horvátországban.

³⁹ Kolar 2001: 153–155.

ként jelennek meg”.⁴⁰ A zenggi kamara feladatának elvégzését nehezítette, hogy a szubdualista szisztémában a báni Horvátország korlátozott autonómiával rendelkező saját pénzügyei felett, a vármegyék élére báni jóváhagyással konfrontációt nemigen vállaló kormányparti főispánok kerültek, a városvezetésnek pedig bevételek híján nem sok mozgásteret maradt. A kamarai érdekképviselet különböző formái jelentették tehát azokat a legális csatornákat, amelyeken keresztül megvalósulhatott a helyi érdekek kommunikációja a különböző döntéshozó szervek irányába, s ezekre – a környék ellenzéki sajtója által tematizált problémákkal szemben – az adott szerveknek valamilyen módon reagálniuk is kellett. A kamaráknak törvényben is rögzített szerepe volt a kezdeményezés és a javaslattevés, amellyel a tengeremléki intézmény gyakorta igyekezett is élni.

Sebald Cihlar kamarai titkár 1888-ban, Lika-Krbava megye főispánjának felkérésére immár tízéves kamarai tevékenysége tulajdonképpen összegzésként kidolgozott egy javaslatot a válságos zenggi helyzet kezelésére. Ebben a javaslatban annak ellenére, hogy korábban maga is részt vett a városi infrastruktúra modernizálásáért folytatott küzdelemben,⁴¹ egyértelműen a városka kézműiparának megőrzését és a kisipari termelés minőségének emelését tekinti elsődleges feladatnak, és említés szintjén sem foglalkozik a vasút és a kikötő helyzetével. Álláspontját értékörző pozícióként értelmezi, amire a nagyipar támadása, agresszív terjeszkedése miatt van szükség.

A javaslat Cihlar tapasztalatának és ügyszeretetének köszönhetően elsőrangú forrása ennek a stratégiának, amelyet a zenggi kamara országos szinten is érvényre kívánt juttatni. Cihlar számos hasonló beadványt dolgozott ki a kisipar védelmében, érdemes ezért ennek a változatnak az eredeti szövegét nehéz nyelvezete ellenére⁴² hosszabban is idézni:

„A zenggi iparos kétségbeesetten félti az életét a nagyipar elnyomása alatt, amelynek támadásával szemben az ellenálláshoz gyenge. [...] Az iparoscsaládokban, amelyekből a polgárság legfőbb erejét merítette, egyre nagyobb a szegénység. Igen kevés azon iparosok száma, akik megerősödött egzisztenciával dicsekedhetnek és bizakodva nézhetnek családjuk jövője elé. Sötét árnyékot vet ez az iparos osztály szakértelmének és hozzáértésének fejlődésére is, amelynek szellemi és erkölcsi ereje, erényei egyre gyengülnek, egykori híre s büszkesége feledésbe merül. [...] A nagyipar versenyében a kisebb iparos igen nehezen tartja fenn magát. Tőke nélkül, ami megkönnyítené számára, hogy első kézből, olcsóbban szerezzék be a nyersanyagokat, védtelen. A nagyipar ki tudja kényszeríteni a nyersanyagár-csökkenést, és így könnyebben

⁴⁰ Szávay 1927: 441.

⁴¹ Cihlar aláírásával találunk kamarai kérvényt többek között a zenggi kikötő medermélyítése, illetve a part feltöltése tárgyában (MNL OL K 228 84102/1891), de rá bízták a tengeri halászatról szóló átfogó jelentés elkészítését is, amelyet a *Magyarország közgazdasági monográfiája* című kiadványba kért tőle a Tengerészeti Hatóság (MNL OL K 228 38809/1894).

⁴² Sebald Cihlar cseh származású volt, ez lehet az oka, hogy horvát szövegei kihívás elé állítják a mai olvasót. Fordításomban igyekeztem úgy egyszerűsíteni a szöveget, hogy tartalmilag hű maradjon az eredetihez.

szállítja le termékei árát is, amit tovább segítenek az olcsóbb és gyorsabb munkacérről jelentő gépek, ezért aztán a költségesebb kisipar közösségébe egyre kevesebben lépnek be. [...] A külföldi konkurencia könnyebben, gyorsabban és olcsóbban jut a piacra, és a közvetítést a kereskedők segítik [...]. Itt főleg a cipészek, szabók, szíjgyártók, lakatosok és asztalosok panaszkodnak erről.”⁴³

A diagnózis felállítását követően Cihlar négy javaslatot tesz a helyzet javítására. Fontosnak tart biztosítani egyrészt egy 15-20 000 forintos támogatást vagy hitelt mint gyorssegélyt, amelyet nyersanyagvásárlásra és raktározásra fordíthatna a „helyi iparos osztály”. Szorgalmazza továbbá, hogy a hadsereg váljon állandó megrendelőjévé a zenggi kézműiparnak, mivel

„[...] a hadsereg megrendelése állandó elfoglaltságot nyújtanának a kisiparosnak, ami segíthetné helyreállítani és biztosítani megélhetését. Ráadásul egyesülésre ösztönöznék a kisiparosokat, együtt pedig könnyebben vennék fel a versenyt a nagyiparral. Ha a haladóbb országokban nagy értéket tulajdonítanak az iparegyesületeknek, még fontosabbak volnának a mi országunkban, amelyet eláraszt a külföldi nagyipar.”⁴⁴

A hadsereg igényeit (főként ruházati cikkekre) véleménye szerint előnyös lenne hazai iparosok munkájával kielégíteni. A kamarai titkár megfogalmazza továbbá, hogy az ipari viszonyok rendezetlenségének is véget kell vetni, vagyis ellenőrzött keretek között, csakis iparendedéllyel bíró mesterek dolgozhatnak, ami egyfajta minőségbiztosítási javaslatként érthető. Végül egy szakiskola felállítását tűzi ki célul, méltatva a szakoktatás Zágrábban már – Izidor Kršnjavi kultuszminiszter kezdeményezésére – megindult kiépítését. Zeng hagyományait és lehetőségeit mérlegelve Cihlar faipari szakiskola felállítását tartja észszerűnek.

A hagyományos kisipar védelme a gyáripari tömegtermelés olcsóságával, hatékonyságával és lélektelenül uniformizált termelési módjával szemben természetesen nem ismeretlen jelenség. A kapitalista viszonyokra való áttérés folyamatában mindenhol voltak olyan közösségek, amelyek elvesztették a termelési struktúrákban elfoglalt korábbi helyüket, nehezen alkalmazkodtak, vagy kényszerűségből alkalmazkodtak ugyan, de érzelmi és értékvesztésként fogták fel a változást. Hogy ismét a debreceni példára utaljunk: Irinyi Károly városmonográfijában olvasható, hogy a helyi civistársadalom is a hagyományörző konzervatívizmus eszmei sáncjai mögött keresett menedéket:

„[A céhmesterek] nem tudtak beletörődni a modern fejlődést jelző változásokba. A tőkés-gyáripari fejlődés a többszáz éves mesterségek egy részét tönkretette. [...] Ez a szinte már lététben fenyegetett iparosréteg szilárd és széles bázisává vált a kiegyezésellenes, függetlenségi szemléletű, egyben határozottan romantikus antika-

⁴³ Cihlar javaslatát teljes egészében újraközli: Kolar 2001: 169–174. Az idézett passzus: 169.

⁴⁴ Idézi: Kolar 2001: 170.

pitalista erőtegyezőknek. Ez az antikapitalista, cívis szemlélet egyenesen kárhoztatta a modern technikai civilizáció eredményeit, a távíró, a telefont, a vasutat, a gépkocsit, a léghajót, mondván, hogy mindez egyenesen elsilányítja, a természetől és az Istentől elszakítja a modern kultúrembert, aki így a rideg és durva önzés, a nagyképmű tudálékosság eszméinek rabjává válik.”⁴⁵

A kézműipar előnyeinek hangsúlyozása antimodernista nézetekkel vegyül a debreceni példában csakúgy, mint a jelen tanulmány által vizsgált szövegekben, vagyis a kamarai érdekképviseleti tevékenység összhangban áll az előző fejezetben bemutatott városolvasatok nagyipar- és kapitalizmuskritikájával.

Szintén gyakori, hogy az átállás nehézségeinek forgalmi okai is voltak, így például Veszprém, Esztergom, Kőszeg, Kalocsa, Eger, Gyöngyös, Szekszárd stagnálásához,

„[...] *gazdasági* jelentőségük hanyatlásához kétségtelenül hozzájárult kedvezőtlené váló forgalmi helyzetük, az a tény, hogy e városok kisforgalmú szárnyvonalak mellé kerültek. A vasútvonalak kiépülését kísérő eufóriát gyakran váltotta fel a panasz a vasút révén tömegesen érkező fővárosi, külföldi gyári áruk miatt, melyek erős konkurenciát teremtettek a helyi kézműiparnak, a születő kisebb üzemeknek.”⁴⁶

A zenggi eset tehát semmiképpen sem példa nélküli, van azonban egy fontos sajátossága, ami mégis megkülönbözteti Esztergom, Kalocsa vagy Eger viszonyaitól: a fővonalat ugyanis, amely elkerülte Zengget, hivatalosan egy másik ország másik kormánya építtette, és a rivális várostól államhatár választotta el. Ennek a specifikumnak a politikai következményeivel foglalkozik az utolsó fejezet.

ELLENZÉKI SZEREPBEN: A JOGPÁRT SIKERE ZENGGBEN

„Örvendetes, hogy a fiumei *Bilancia* előkelő helyen közölte [...] a Zenggi Kereskedelmi és Iparkamara múlt évi jelentését. Ezzel az eljárással a *Bilancia* tanúbizonyoságot tett arról, hogy azon az állásponton van: a fiumei gazdasági expanzióknak a legkisebb szerepe sincs a zenggi kamara területén tapasztalható gazdasági viszonyokban [...] s e jelentésből nem volt képes mást levonni, mint hogy a kamara illetékességi területén azért uralkodnak »sajnálatos és elkeserítő« körülmények, mert rossz volt a termés.”⁴⁷

Az idézetből kiolvasható felháborodás alaptónusa volt a Tengermellék Szusákon (Sušak, Horvátország) kiadott legfőbb ellenzéki – jogpárti – sajtóterméké-

⁴⁵ Irinyi 2002: 139–140.

⁴⁶ Beluszky–Győri 2005: 61. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁷ N.N. 1903: 1.

nek, a *Novi List* című lapnak. A cikk éppen azt a felismerést hiányolja, amelyről tanulmányunk szól, vagyis hogy a fiumei tőkekoncentráció az egyik fő alakító tényezője a környék gazdasági életének.

Az elmaradt modernizációért könnyű, és bizonyos mértékig jogos is volt nem csupán a kapitalizmus általános jellegét, de konkrétan a magyar kormány gazdaságpolitikáját hibáztatni. Zengg évtizedekig tartó hiábavaló küzdelme a vasúti kapcsolat kiépítéséért,⁴⁸ és szintén eredménytelen próbálkozásai kikötőjének fejlesztése érdekében etnicizálódott problémaként is megjelent. A magyar állam e diskurzus szerint a tenger melléki horvátságot hátrányosan megkülönböztette, Fiumét elbitorolta és kizárólag a magyar nemzetépítés szolgálatába állította. A szubdualizmus viszonyai között megszületett ugyanaz a beszédmód, amelyet osztrák–magyar viszonylatban gyakran hangoztatott a magyar függetlenségi ellenzék is: a birodalom népei közül az uralkodó nemzetek *unfair* versenyben a maguk érdekei mentén irányítják a birodalmi gazdaságot, s akadályozzák ezáltal a kisebb nemzetek kibontakozását. Adódott tehát a következtetés, hogy a város lokális nehézségeinek megoldását csakis a nagypolitikai erőviszonyok megváltozásától lehet remélni. Többek között ennek a felismerésnek köszönhető, hogy Zengg és környéke a kiegyezési rendszer öt évtizede alatt következetesen „ellenzéki fészek”, az 1880-as évekre pedig a Jogpárt legfontosabb bázisülete lett.⁴⁹

A jogpárti agitáció sosem felejtette el felidézni Zengg elveszett aranykorát, és köszönhetően azoknak a politikusoknak, akik a Tenger mellékről kerültek a nagypolitika közelébe, valóban kialakult egy kör, amelyeknek tagjai hitelesen állíthatták magukról, hogy ismerik és képviselik Zágrábban a régió problémáit. Andrija Valušnik jogpárti képviselő már 1879 elején a tengerparti utak karbantartása ügyében interpellált, és azoknak a kiskereskedőknek az elemi érdekeire hivatkozott, akik számára a vasút távoli és drága, ezért elérhetetlen volt. Ez az ügy már igen korán nyilvánvalóvá tette a kiegyezési rendszer hátrányait, a ropant körülményes ügyintézés és a felelősség folytonos áthárítását más szervekre, a magyar és a horvát kormány ugyanis évekig vitázott azon, hogy kinek a feladata a kérdéses utak karbantartása.⁵⁰

Az 1880-as évekre három választás esett Horvát–Szlavónországban, Zengg városából mind 1883-ban, mind 1884-ben és 1887-ben jogpárti képviselő került a színpadra, 1884-ben egyébként a megye kilenc választókerületéből négyben jogpárti győzelem született. 1887-ben, amikor a választás hírhedt volt arról, hogy Khuen-Hédervary Károly bán kemény eszközökkel igyekezett biztosítani a kor-

⁴⁸ A küzdelmet Kajetan Knezić mérnök első, 1829-es javaslatától 1941-ig részletesen bemutatja: Kolar 1999. Zengg a fiumei vasút átadása után is jelentkezett alternatív javaslatokkal, első sorban Sebald Cihlar kereskedelmi kamarai titkár aktivitásának köszönhetően, aki a boszniai okkupációt követően szorgalmazta, hogy a Tenger melléket Boszniával egy Zengg–Bihács vonal kiépítésével kössék össze. Mint ismeretes, Bosznia–Hercegovina esetében is győzött a Budapest-központú monocentrikus vasúthálózat koncepciója, és végül Budapestet Bródon keresztül kötötték össze Szarajevóval.

⁴⁹ A Jogpárttól keletkezett legátfogóbb munka: Gross 2001.

⁵⁰ Turkalj 2009: 408–409.

mánpárti többséget, a jogpárti győzelmek különösen nagy fegyverténynek számítottak. A bán 1888-as választási reformja után már nem sikerült megismételni a bravúrt,⁵¹ de így is a Tengermellék maradt például a már idézett *Novi List* kiadási helye, ami mindenképpen az egyik legjelentősebb ellenzéki sajtóorgánumnak tekinthető, ráadásul következetesen foglalkozott szűkebb régiójának problémáival.

Emblematikusnak tekinthető, hogy épp Zengg város jogpárti képviselője volt az a Josip Gržanić, aki 1885-ben fizikailag inzultálta Khuen-Héderváry Károly bánt a szaborban. Noha emlékezetét máig ez az epizód uralja, számunkra fontosabb, hogy egy olyan közegeből érkezett – a zenggi papi kissemináriumból – ahol minden biznnyal kiváló képzést kapott, innen vezetett útja a Zágrábi Egyetem jogi karára, valamint iskolatársai és barátai között találunk több későbbi jogpárti aktivistát, többek között Fran Folnegovićot, aki korábban szintén Zengg képviselőjében ült a szabor padsoraiban.⁵² Lika-Krbava megye papsága később is élénk kapcsolatban állt a Jogpárttal, ha hihetünk egy 1882-ben született feljelentésnek, amely elsősorban a katolikus papságot teszi felelőssé a függetlenségi nézetek terjesztéséért.⁵³ Gržanić városi jegyző volt, mielőtt az országos politikában kezdett volna tevékenykedni, és ebben a minőségében sokat tett a Zenggi Takarékpénztár megalapításának ügyéért. A pénzügyintézet létrehozása alapvető feltétele volt a kapitalista viszonyok kiépülésének a régióban, s a tőkehiányos területen ez nem ment egyszerűen.⁵⁴

Josip Gržanić volt a Jogpárt zenggi vezetője akkor is, amikor 1883-ban, az úgynevezett magyarellenés és antimodernizációs megmozdulások során a városban szintén tiltakozás tört ki, és a helyi vámhivatal magyar–horvát kétnyelvű címereit a demonstrálók lefestették, majd letépték és a tengerbe dobták, miközben Horvátországot és a Jogpártot éltették. Az eseményeket követő vizsgálat csupa olyan „főbűnöst” és felbujtót azonosított, akik jól ismertek számunkra, köztük találjuk Gržanić mellett Vjenceslav Novakot is, vagy a város talán legtekintélyesebb nagykereskedőjét, az Ungaro-Croata egyik alapítóját, 1886 és 1893 között Zengg polgármesterét, Ladislav Krajacot.⁵⁵

Az egyre durvuló és a falvakra is áttérjedő korabeli tiltakozáshullám egyik magterületévé éppen a Tengermellék vált, míg másik legaktívabb területe Zágráb környéke volt. Ebből a területi mintázatból óvatosan bár, de arra következtethetünk, hogy a két nagy modernizált városi központ valamilyen formában szerepet játszott az indulatok kiéleződésében. Mivel csak a Tengermellék esetén adódik az a magyarázat, hogy közel volt és irritálóan hatott a magyar dominancia kirakatvárosa, Fiume, az az értelmezés is megkockáztatható, hogy a nemzeti érzések

⁵¹ Turkalj 2009: 419–424.

⁵² Az elhíresült fenékbe rúgásról, de sokkal inkább Gržanić politikai pályafutásáról: Kolar 1995.

⁵³ Turkalj 2009: 408. A megye pravoszláv lakossága lojálisabbnak bizonyult a központi kormányzathoz, illetve a horvát nemzeti és függetlenségi eszmék helyett inkább szimpatizált a délszláv egység gondolatával.

⁵⁴ Kolar 1995: 8.

⁵⁵ Pavličević 1981: 38–39.

felkorbácsolódása mellett hasonló súllyal estek latba azok a nehézségek, amelyet e vidékek a kapitalizmusba való átmenet során éltek át.

Megfontolásra érdemes ugyanez a szempont konkrétan Zengg városának jogpárti szimpátiája kapcsán is. Ez magyarázhatja többek között, hogy a már idézett, az 1883-as események leverése után született jelentés Josip Gržanićot szocialista érzelműként azonosítja.⁵⁶ Vagyis feltételezhetjük, hogy nem csupán a magyarellenes politikai agitáció hatékonysága állt az ellenzéki siker hátterében, hanem a központi kormányzattal elégedetlen, a modernizáció vívmányaiból kizárt, de annak minden hátrányát a bőrén érző közösség ellenállása fogalmazódott meg ezen a módon is.

* * *

Ahogy az gyakran megtörténik, Fiume esetében is azt látjuk, az országos jelentőség, sőt a világkereskedelemben betöltött szerep ellentmondásban áll a lokális hatásokkal. Ez az ellentmondás annak ellenére fennáll, hogy Fiumét közjogi határ választja el a szomszédos, hozzá kezdetben hasonló tengerparti városoktól, sőt, elmondható, hogy a városra jellemző tőkekoncentráció e politikai határok miatt még erőteljesebben valósult meg, hiszen ez a kikötő jelentette az egyetlen lehetőséget Magyarország számára a tengeri világkereskedelemben való részvételle.

E tanulmány elsődleges célja az volt, hogy kimutassa azokat a helyi hatásokat, amelyeket Fiume kapcsán korábban alig vizsgált a szakirodalom. Ezért miután igyekeztünk bemutatni, hogyan alakította Fiume iparosodása és infrastrukturális fejlesztése Adria-parti szomszédja sorsát, három olyan jelenséggel foglalkoztunk, amelyek az erre az átalakulásra adott válaszokként értelmezhetőek. Kialakult egyrészt két egyértelműen az iparváros tapasztalatából táplálkozó új városolvasat: egyikük a modern város kritikus percepciójaként értelmezhető, míg másikuk az elmaradt modernizációtól szenvedő, illetve a modernizáció hátulütőitől megmenekülő tradicionális város képe. Részben ezekhez az identitásformáló narratívákhoz köthető a második elemzett jelenség, amely azonban már konkrét gazdasági lobbitevékenység formáját is öltötte: a hagyományos kézműipar képviselőinek felkarolása. Ezt a feladatot a Zenggi Kereskedelmi és Iparkamara vállalta magára. Végül röviden foglalkoztunk azzal a ténnyel is, hogy a fiumei prosperitás árát megfizető szomszédos településeken milyen politikai következményei voltak a kialakult helyzetnek. A régió ellenzékiisége nem csupán a nemzeti kérdéssel, de a gazdasági-társadalmi átalakulással is szoros kapcsolatban állt. Mindhárom elemzett jelenség arra enged következtetni, hogy az iparosodás okozta társadalmi változás, s azon belül is az ipari kapitalizmus kiépülésének azon jellemzője, hogy a korábbinál nagyobb mértékben koncentrálna az erőforrásokat, a kortársak számára egyértelmű folyamat volt, amellyel különböző területeken és szinteken igyekeztek fölvenni a harcot. Nem voltak tehát sem izoltak a fiumei történésektől, sem passzív elszenvetői a formálódó új világnak.

---

⁵⁶ Pavličević 1981: 41.

FORRÁSOK

Hrvatski Državni Arhiv (HDA)

Izveštaji upravnog odbora županije ličko-krbavske, 1894–1918.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 228 Kereskedelemügyi minisztérium; Tengerészeti, hajózási és vízépitési szakosztály iratai, 1889–1911.

Gáspár Ferencz 1907: *A Föld körül VI. A tengerészet lovagkora*. Budapest.

N.N. 1900: Pomorstvo nasijeg doba. *Novi List* 1900. március 2. 1.

N.N. 1903: Izveštaj senjske trgovačke-obrtničke komore. *Novi List* 1903. augusztus 3. 1.

Novak, Vjenceslav 1931 [1888]: *Pavao Šegota*. Zagreb.

Novak, Vjenceslav [1899]: *Posljednji Štipančići*. <https://lektire.skole.hr/lektire.skole.hr/djela/vjenceslav-novak/posljednji-stipancici> – utolsó letöltés: 2019. május 17.

Radetić, Ivan 1875: Senj kakav je negda bio i kakav je sada. *Radiša. List za Pouku i Zabavu*. 1875. január 2., január 9., január 16. 2–4, 11–12, 19–21.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Beluszky Pál – Győri Róbert 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs.

Bourillon, Florence 2011: *La détestation de la ville ou la construction du discours urbaphobe au XIXème et XXème siècle*. 22ème Journées Scientifiques de l'Environnement – Reconquête des environnements urbains: les défis du 21ème siècle. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00577920/document>.

Brlić, Ivan 2017: *Lička i senjska građanska društva 1835–1945*. Zagreb.

Čuljat, Sintija 2017: Podgorje u pripovjednomu modelu Vjenceslava Novaka. *Senjski zbornik* (44.) 1. 437–449.

Despot, Miroslava 1975: Tvornica duhana u Senju. Njen postanak, razvoj i prestanak rada (1894–1945.) Prilog privrednoj povijesti Hrvatskog primorja. *Senjski zbornik* (6.) 1. 407–420.

Eszik Veronika 2015: A magyar–horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához. *Korall* (16.) 62. 75–96.

Fried Ilona 2001: *Emlékek városa – Fiume*. Budapest.

Fureix, Emmanuel – Jarrige, François 2015: *La modernité désenchantée. Relire l'histoire du XIXe siècle français*. Paris.

Gonda Béla 1906: *A magyar tengerészet és a fiumei kikötő*. Budapest.

Gross, Mirjana 2001: *Izorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb.

Irinyi Károly 2002: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen.

Kolar, Mira 1995: Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske. *Senjski zbornik* (22.) 1. 267–292.

Kolar, Mira 1999: Senjska željeznica. *Senjski zbornik* (26.) 1. 247–283.

- Kolar, Mira 2001: Senjska trgovačko-obrtnička komora 1875. – 1924. I. dio (1875–1890.) *Senjski zbornik* (28.) 1. 153–182.
- Ljubović, Enver 2012: Senjska luka i Jozefinska cesta, arterija tranzitne trgovine. *Modruški zbornik* (6.) 1. 101–115.
- Mackintosh, Phillip Gordon – Dennis, Richard – Holdsworth, Deryck W. (eds) 2018: *Architectures of Hurry – Mobilities, Cities and Modernity*. London–New York.
- Mumford, Lewis 1985 [1961]: *A város a történelemben. Létrejötté, változásai és jövőjének kilátásai*. (Ford. Félix Pál.) Budapest.
- Ordasi Ágnes 2017: Egy betiltott kisebbségi lap. A fiumei *La Difesa* története (1898–1901). *Pro Minoritate* (27.) 2. 59–85.
- Papp Ágnes Klára 2015: *A kisváros poétikája 1–2*. <https://docplayer.hu/19098423-A-kisvaros-poetikaja-1.html>; https://docplayer.hu/24757069-A-kisvaros-poetikaja-2.html?fbclid=IwAR2keMk9wRCM5MesX_wuuMQtUjwW65gyPtDqqjS1krBsN6-SyYmxtKVHgxjc – utolsó letöltés: 2019. szeptember 5.
- Pavličević, Dragutin 1981: Senj u narodnom pokretu godine 1883. *Senjski zbornik* (8.) 1. 31–44.
- Pelles Márton 2016: Üzleti és nemzeti érdekek harca a dualizmus idején. Az Osztrák Lloyd Társaság tengeri kereskedelme Fiumében (1871–1913). *Köztes-Európa Társadalomtudományi Folyóirat* (3.) 1–2. 153–163.
- Simmel, Georg 2001 [1973]: A nagyváros és a szellemi élet. In uő: *Válogatott társadalomelméleti írások*. (Ford. Berényi Gábor.) Budapest, 223–233.
- Simunić, Nikola – Brlić, Ivan 2014: Senjsko parobrodarstvo i socioekonomske prilike na prijelazu iz 19. u stoljeće / Senj's Steam-Shipping and Socioeconomic Circumstances at the Turn of the 20th Century. *Geoadria* (19.) 1. 101–128.
- Sokcevičs Dénes 2006: A Horvát Jogpárt a függetlenségi eszme, a trialista gondolat és a délszláv egységtörekvések között. *Balkán Füzetek* (4.) 4. 34–41.
- Szavay Gyula 1927: *A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850–1925*. Budapest.
- Szavits Nossan, Stjepan 1970: Ceste Karlovac – Senj od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća. *Senjski zbornik* 4. (1.) 127–165.
- Szilágyi Zsófia 2013: *Móricz Zsigmond*. Budapest.
- Turkalj, Jasna 2003: Senj i senjani u pravaškom pokretu 1880-ih godina. *Senjski zbornik* (30.) 1. 287–320.
- Turkalj, Jasna 2009: Pravaški pokret u brinjskom kraju 1880ih godina. In: Holjevac, Željko (ur.): *Identitet Like: korijeni i razvitak*. Zagreb–Gospić, 405–426.
- Vranješ-Šoljan, Božena 1991: *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890–1914*. Zagreb.
- Zsigmond Gábor – Pelles Márton 2018: *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1918)*. *The Hungarian Maritime Trade History of Fiume (1868–1918)*. Pécs.

Tömöry Miklós

„Ipar kodjatok egyyek lenni!” Versengő iparegyletek Újvidéken 1860 és 1872 között

A tanulmányban Újvidék szabad királyi város céhes kisipara újjászervezésének egy fejezetével foglalkozom az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején. Ebben az időszakban már érvényben volt a Habsburg Birodalom cisz- és transz-lajtániai területeinek nagy részére érvényes, 1859-ben kiadott iparrendtartás. A szabályozás értelmében a rendi városi társadalom gazdaságának alapjául szolgáló céhek (*Zünfte, Innungen, cechovi*) ugyan névleg fennmaradtak, miközben jogszabály írta elő ipartársaságok (*Genossenschaften*) szervezését.¹ Az 1860-as évek gyakorlata ugyanakkor a legtöbb magyarországi városban, így Újvidéken is felemás volt – a céhes keretek már kiüresedtek, ipartársaságok sok esetben viszont még csak névleg jöttek létre, és sok iparúzó semmilyen szervezetnek nem volt tagja.

Ebben az átmeneti helyzetben Újvidéken két egyesület is célul tűzte ki a városi iparos réteg megszervezését, helyzetének javítását; az 1860-ban bejelentett, majd működését 1865-ben megkezdő *Neusatzer Gewerbeverein* (Újvidéki Iparegylet; a továbbiakban *Gewerbeverein*), valamint az 1867-ben kérelmezett és 1869-ben jóváhagyott *Srpsko društvo za radinost* (Szerb Iparegylet; a továbbiakban *Društvo*). Ekkor még egyik szervezet esetében sem beszélhetünk a szó modern értelmében vett érdekvédelmi, önszegélyező vagy minőségbiztosítási feladatokat ellátó egyesületekről, ezek sokkal inkább a már létező művelődési intézményekhez sok szálon kötődő olvasó- és önképzőkörökként jellemezhetők. A két, egymás riválisává váló szerveződés létrejötte előrevetítette az újvidéki iparostársadalom nemzeti alapon történő kettéválását 1872-ben, amikor mind a *Gewerbeverein*, mind az 1870-ben alapított *Zadruga Srba zanatlija* (Szerb Kisiparosok Egyesülete, a továbbiakban *Zadruga*) az új ipartörvény értelmében a céhek helyére lépő, önkéntes tagságú szervezetté, ipartársulattá alakult.

A továbbiakban e három egyesület létrehozásának körülményeit és az újvidéki kisiparhoz kötődő diskurzusokat elemzem. Arra keresem a választ, hogy milyen, az iparos réteggel kapcsolatos elemzések, víziók láttak napvilágot az 1860-as évek változó gazdasági-társadalmi viszonyai között. Szeretném megvizsgálni, hogy miként kapcsolódnak e versengő gazdaságfejlesztési elképzelések a többnemzetiségű, nemzeti konfliktusokkal terhelt város társadalmának poli-

¹ Rózsa 1979: 146–148.

tikai mozgalmához, polgárosodás-koncepcióihoz. Milyen értelemben beszéltek az iparostársadalom (vagy akár a városi polgárság) válságáról, és milyen szerepet szántak a megalapítandó egyesületeknek? Ki beszélt a városi iparosok nevében? Hogyan igyekezett a városi elit, illetve a nemzeti értelmiség befolyásolni, saját értékrendje, céljai szerint formálni a városi iparosokat?² Miként jelentek meg az újvidéki iparosokhoz kötődő múlt-, jelen- és jövőképek az egyesületek munkájában és általában a helyi nyilvánosságban? E kérdések megválaszolásához első-sorban a helyi sajtó tudósításaira támaszkodom; az Ignaz Fuchs városi nyomdász – a Gewerbeverein titkára – által kiadott és szerkesztett, német nyelvű *Neusatzter Lokalbblatt* vonatkozó, fennmaradt számaira, valamint a Društvo hivatalos orgánumaként megjelölt, 1866-ban Pesten alapított, majd az 1867-es magisztrátusi választási küzdelmek miatt Újvidékre költöztetett, Miletić által tulajdonolt és részben szerkesztett *Zastava* politikai lapra. Emellett természetesen használok a kifejezetten a szerb iparral és munkásüggyel foglalkozó lapokat; a Zadruga hivatalos újságjaként megjelenő *Glas Zanatliját*, valamint a belgrádi Svetozar Marković szocialista irányvonalát követő *Radnik (Radenik)* lapot.³ E forrásokat egészítik ki az egyletek alapszabályai, elszámolásai, brosúrái és egyéb kisnyomtatványai, melyek az újvidéki Matica Srpska Könyvtárában maradtak fenn, valamint az Újvidék Város Történeti Levéltárában őrzött magisztrátusi fondok.

CÉHRENDSZER ÉS A POLGÁROSODÁS KÉT PROGRAMJA ÚJVIDÉKEN

A péterváradai erőddel szemközt fekvő, a 17. és 18. században több migrációs hullám által benépesített mezőváros 1748-ban, Mária Teréziától kapott szabad királyi városi címet. A gyorsan fejlődő település etnikai és vallási szempontból igen sokszínű volt, melyben az ortodox szerb és német ajkú katolikus népelem dominált.⁴ A település hamarosan fontos kereskedelmi és kézművesközponttá vált. A legtöbb céhes kiváltságlevél Mária Terézia céhszabályozásának időszakából (az 1760-as évekből), valamint az 1820 és 1840 közötti évtizedekből maradt fenn.⁵ Érdujhelyi Menyhért Újvidék történetéről írott, 1894-ben megjelent monográfiájában már-már idillikus képet fest a régi céhrendszeréről, valamint a vallás- és etnikumközi viszonyokról. Egyes céhek (cipészek, kalaposok, halászok, kesztyűkészítők, borbélyok, mészárosok, építők, kőművesek, ácsok, lakatosok, sebészek) német, illetve katolikus, míg mások (csizmadiák, szűcsök, szűrszabók, aranyművesek, kötelesek, papucsosok, rézművesek) szerb többséggel bírtak. A többségtől függően használtak német vagy szerb nyelvet, választottak pravoszláv vagy kato-

² Lásd például: Tóth 2018: 6.

³ A szerb sajtó esetében az eredeti, Julianus-naptár szerinti datálást hivatkozom.

⁴ A város 1848-as ágyúzása előtt a településen 9050 ortodox szerb, 5555 katolikus, 1320 zsidó, 1300 (magyar) református, 650 (többnyire szlovák) evangélikus, 223 (ruszin) görögkatolikus és 30 örmény katolikus lakos élt. Érdujhelyi 1894: 206–238.

⁵ Éri–Nagy–Nagybákay 1976: 3–5.

likus védőszentet, és vettek részt a patrónushoz kötődő egyházi ünnepélyeken és körmeneteken. Egyes, vegyes tagságú céheknél előfordult, hogy a céhmester és atyamester posztját felváltva foglalták el nem szerbek és szerbek.⁶

A város és lakóinak életében drámai fordulópontot jelentett az 1848–1849-es magyar szabadságharc, valamint az ezzel szemben kibontakozó szerb felkelés, melynek központja az Újvidéktől mintegy tíz kilométerre fekvő Karlócán volt. A várost (illetve Jelačić horvát bánnak a településről támadó csapatait) 1849 júniusában ágyúval támadta meg a péterváradí erőd magyar kormányzathoz hű helyőrsége, melynek során az épületek többsége leégett, a város elnéptelenedett. Az 1850-es években ugyan Újvidék egy állami hitelnek köszönhetően újjáépült romjaiból, ugyanakkor – Érdujhelyi szavaival szólva – elveszett a város lakosai közötti „régí jó bizalom és összetartás”.⁷ Az 1850-es és különösen az 1860-as évektől kezdve Újvidék közléte polarizálódott, egymással versengő politikai, oktatási és kulturális egyesületek alakultak, melyek tevékenységei az újvidéki polgárosodás két, egymással versengő programját rajzolták ki.

Az ötvenes évek elején újra megnyitotta kapuit a szerb ortodox gimnázium, mely állami támogatással 1865-től főgimnáziummá alakult. Még 1851-ben Szentendréről Újvidékre helyezték Platon Atanacković ortodox püspököt, aki egyházvezetői szerepén messze túllépve a városi szerb kultúra fő támogatójává vált. A városi szerb polgárosodás másik kulcsszereplője Svetozar Miletić ügyvéd volt, akit 1861-ben és 1867-ben is Újvidék polgármesterének választottak. Miletić és köre törekvései arra irányultak, hogy a városba koncentrálja a nem egyházi szerb művelődési és politikai intézményeket. A *Matica srpska* irodalmi és tudományos egyesület Újvidékre költözését annak közgyűlése már 1851-ben elfogadta, azt hosszas huzavona után a Helytartótanács 1864-ben engedélyezte. 1860-ban újra megkezdte működését az 1845-ben alapított Szerb Olvasókör, 1861-ben a városi szerb színtársulat Szerb Nemzeti Színházzá alakult.⁸ Hála a Platon püspök által megvásárolt nyomdának, a város a szerb nyelvű periodika- és könyvkiadás központjává is vált. Ezek az intézmények és a városban rendezett reprezentatív összejövetelek Újvidéket a szerb kultúra, valamint a szerb liberális politika központjává, a Karlóca-központú konzervatív egyházi elit, sőt a neoabszolutista Szerbia egyfajta ellenpólusává emelték. A városi szerb művelődés és politikai tevékenység hatása tehát messze túlmutatott a város és a régió határain, a „Szerb Athén” képe máig meghatározza a város önreprezentációját.

Az 1848 után nemzeti alapon elkülönülő szerb intézmények mellett a nem szerb polgárság is megszervezte saját polgári egyleteit. A városi elit e csoportja etnikai hovatartozása szerint elsősorban német, kisebb részben magyar, szlovák, ruszin („orosz”) és örmény volt. A politikai és kulturális életet domináló római katolikusok mellett számos kisebb egyházi közösség tagjai is szerepet kaptak; zsidók, reformátusok, evangélikusok, görög- és örmény katolikusok. A nem szerb

⁶ Érdujhelyi 1894: 287.

⁷ Érdujhelyi 1894: 410.

⁸ Srbulović 2000: 321–326.

városi nyilvánosság nyelve a vizsgált időszakban túlnyomó részben német volt, bár a kiegyezés után az államigazgatás mellett a művelődés területén is egyre nagyobb szerepet kapott a magyar. A nem szerb városi kultúrában is nagy szerepet játszott a színház; a Szerb Nemzeti Színház a hatvanas években egy színpadon osztozott a német és magyar nyelvű színtársulatokkal. A német ajkú polgárok dominanciája jellemezte a lövöldét, a lövészegegyületet és a dalárdát.⁹ A Duna túloldalán, a pétervárad-i erődben állomásozó katonaság is tevékenyen részt vett a város társadalmi életében. Az általuk rendezett, német nyelvű, sokszor katolikus ünnepekhez kötődő eseményekről – a hajóhíd ünnepélyes megnyitásáról, az ezredzenekar fellépéseiről – elsősorban a német sajtó számolt be.¹⁰ 1857-ben megalakult a német alreáliskola, egy (immár magyar nyelvű) gimnázium létrehozására azonban csak a kiegyezés után, 1873-ban került sor. 1857-től *Neusatzer Kreisblatt*, majd *Neusatzer Lokalblatt*, utóbb *Bacskaer Bote* címmel jelent meg Ignaz Fuchs hetilapja, mely – ellentétben a szerbség egészét célzó szerb periodikákkal – kifejezetten a városi és regionális közéletre koncentrált. A kiegyezést követően, az 1860-as, 1870-es évek fordulójától a város német ajkú polgárainak körében is megerősödött a magyar államhoz tartozás tudata, a magyar identitás. Erre utalnak egyes egyesületek (megváltoztatott) nevei (*Erster Ungarischer Vorschützenverein*, *Újvidéki Dalárda*), valamint a *Bacskaer Bot*-ban a hetvenes évek elejétől magyar nyelven megjelenő és magyar nemzeti tematikájú cikkek is.¹¹

Láthattuk tehát, miként bontakozott ki a polgárosodás két programja a valósi és etnikai szempontból megosztott Újvidéken. E programok nemcsak a kultúra, művelődés és oktatás terén mutatkoztak meg, hanem alapvetően befolyásolták a helyi kisiparosok önszerveződését is. Mint a következőben részletesen bemutatom, az iparegyletek alapításában részt vevő magisztrátusi tagok, iparosok és értelmiségiek a céhrendszer és általában a kézművesipar válságával indokolták az önszerveződés fontosságát. Valójában két válságdiskurzusról beszélhetünk, hiszen míg a szerb nemzeti mozgalom tagjai a szerb kisiparosok hanyatlását, az „idegen” gazdasági szereplők térnyerését kárhoztatták, addig a *Gewerbeverein* alakításában résztvevők – a történész Érdujhelyihez hasonlóan – az iparostársadalom egészének hanyatlásáról, a kézművesek ellenségeskedéseiről beszéltek. Érdemes ugyanakkor feltennünk a kérdést: milyen állapotban volt Újvidék gazdasága a forradalom után, mi rejlik a válságnarratívák mögött? E kérdés megválaszolásához Érdujhelyi mellett Vasa Stajić, az Újvidék várostörténetét, valamint a szerb nemzeti mozgalmat kutató történész Újvidék iparáról szóló, 1941-ben megjelent munkája nyújt támpontokat.¹²

A romjaiból újjáépülő városban az ötvenes évek elején nem működtek céhek, komoly problémát jelentett a minőségbiztosítás, a kontárok kiszűrése. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság 1851-es rendelete nyomán a magisztrátus által

⁹ *Neusatzer Lokalblatt* 1862. április 19.

¹⁰ *Neusatzer Lokalblatt* 1865. április 1.

¹¹ Ózer 2008: 13–15.

¹² Stajić 1941.

kinevezett biztosok felügyelete alatt újjáalakították a forradalom előtt működő szerveződéseket. Rövid idő alatt az 1848-as állapotnál több céh is alakult, ami elsősorban az új szakmák és termékek iránti megnövekedett kereslettel magyarázható. A kézművesipar ismét céhekbe tömörülő szereplői számára az 1859-től lehetővé váló szabad iparűzés egyszerre jelent meg lehetőségként és a felvevőpiac elvesztésének komoly egzisztenciális fenyegetéseként.¹³ Az 1860-as évekre megfordult a trend: a funkciójukat elvesztett céhek stagnáltak, vagy már csak papíron léteztek. Ugyanakkor Újvidéken a *Gründerzeit* folyamán sem indult meg jelentős ipari áruterelés.¹⁴ A továbbiakban tárgyalt válságdiskurzusok és a hozzájuk kapcsolódó önszerveződési modellek az átalakuló gazdaság szerkezetben sérülékennyé váló kézművesipart kívánták fejleszteni, versenyképessé tenni (például az anyagbeszerzés és a szakképzés közös megszervezésével). A szakmák szerint elkülönülő, a vallási-etnikai csoportokhoz lazábban kapcsolódó céheket felváltó, a kézműveseket (is) képviselni kívánó egyletek immár a városi politikát meghatározó nemzeti törésvonalak mentén jöttek létre.

VÁLSÁGDISKURZUSOK ÉS AZ ELSŐ IPAREGYLET-ALAPÍTÁSI KÍSÉRLETEK

A város gazdasági élete – mint azt a fenti áttekintésből láthattuk – ugyan tükrözte a vallási-etnikai csoportok jelenlétét, ugyanakkor a különböző céhszervezetek népcsoportok szerint nem váltak el élesen. Habár Érdujhelyi 1848 után megromlott bizalomról beszél, az ötvenes években alapított céhtestületek közül számos szervezet egybefogott „szerb” és „nem szerb” szakmákat is.¹⁵ Az 1860-as években a fejlődő városban felmerült a gazdaságszervezet modernizálásának, a társadalmi önszerveződésnek az igénye. 1865-ben hozták létre az első fontos intézményt, az Újvidéki Takarékpénztárat (*Neusatzter Sparcassa, Novosadska štedionica*), melynek az vezetésében a szerb és a német ajkú elit is képviseltette magát, sőt Platon ortodox püspök vállalta el az elnökséget.¹⁶ Ugyanebben az évben alakult meg a bécsi *Beamtenverein* újvidéki szervezete, mely egyesület kifejezetten ösztönözte az iparosok önszerveződését.¹⁷ Szintén az év első felében kezdődött meg a tűzoltó-egyesület előkészítése, melyben biztosítótársaságok és helyi iparosok is részt vettek.¹⁸ Az újvidéki iparosok helyzetét és a lehetséges megoldásokat elemző első programadó cikk április 15-én jelent meg a *Lokalblatt*-ban („*Über Innungs-Verhältnisse in Neusatz*”), majd számos további követte. A szerkesztő megállapította, hogy az iparrendtartást a dél-bácskai városban nem sikerült

¹³ Stajić 1941: 232–236.

¹⁴ Stajić 1941: 255.

¹⁵ IANS F1 745/1860 1192.

¹⁶ *Neusatzter Lokalblatt* 1865. február 18.

¹⁷ *Neusatzter Lokalblatt* 1865. január 14.

¹⁸ *Neusatzter Lokalblatt* 1865. január 21.

érvényre juttatni. Ugyan 1860-ban próbáltak „Genossenschaftokat” összehívni, azonban ezek nem vagy csak névleg jöttek létre; egyes szakmák esetében egyáltalán nem működtek, másoknál jobb híján a régi céhkényszert alkalmazták. A mester- és segéd-társadalom szélsőségesen széttagolt volt, körülbelül a felük egyáltalán nem volt tagja szerveződéseknek.¹⁹ Egy olvasói levél szerint különösen rossz volt a helyzet a (katolikus) kereskedők esetében, akik még az úrnapi körmeneten sem tudták a szakmát méltóan képviselni – ez nem is csoda, hiszen már hat éve nem foglalkozott a testület számvitellel.²⁰ Holott jó példa is volt a közelben: az eszéki iparosok például sikerrel szerepeltek a kölni és zágrábi kiállításokon.²¹ A város ipari és kereskedelmi bajaira, a növekvő belső és külső konkurenciára, az „erkölcstelen” gyakorlatokra, a kishitűségre megoldásként e cikkek az önszerveződést javasolták. A szervezés első lépéseit mintegy kétszáz városi iparos már 1860-ban megtette, amikor elküldték a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság illetékes szerveinek a tervezett iparegylet alapító okiratát, mely 1865 októberében (immár Budán) került jóváhagyásra.²² Így új lendületet kapott a testület szervezése, melynek szervezőbizottsága a városra és környékére kiterjedő „társadalmi” és „ipari” tevékenységi köröket jelölt ki; kiemelték az oktatást-képzést és a rászoruló iparosok támogatását, melyhez képest a szórakozásnak alárendelt szerepet szántak – később mégis ez utóbbi lett az egylet fő profilja,²³ Érdujhelyi szerint egyfajta iparos olvasókör vált belőle.²⁴ Miután az adminisztratív akadályok elhárultak, az egyesület november elsején megtartotta alakuló közgyűlését a Zöld Koszorú fogadótermében. Az eseményen a magisztrátus részéről részt vett Peák Béla, magyarul elmondott beszédének fordítását a *Lokalblatt* közölte.

„Uraim! Egyletüket a magyar nyelvben »ipar egyletnek« nevezik; ezt a kifejezést azonban én szabadon, azonban nézetem szerint nem helytelenül egy rövidítésként értelmezem; »ipar kodjatosk egygek lennii«. Igen, Uraim, iparkodjanak egygek lenni; ez legyen jelszavuk, melyet tartsanak mindig a szemük előtt és a szívükben, így bizvást remélhetik, hogy Önök elérik a nemes célt és az egylet terjed és felvirágzik.”²⁵

Peák beszéde arra a törekvésre mutat, hogy az iparegyletet, illetve általában a városi polgárságot etnikumok és felekezetek felett, lokális-regionális alapon szervezzék meg. Az egyletalapítás idejéről rendelkezésünkre álló adatok szerint ezt csak részben sikerült elérniük; habár a bizottságok tagjai között találunk szerb iparosokat, a szűk vezetőség németekből és magyarokból (Carl Grotzinger elnök, Molnár György elnökhelyettes és Ignaz Fuchs titkár) állt, hivatalos

¹⁹ *Neusatzer Lokalblatt* 1865. április 15.

²⁰ *Neusatzer Lokalblatt und Bacskaer Bote* 1865. június 24.

²¹ *Neusatzer Lokalblatt und Bacskaer Bote* 1865. július 22.

²² IANS F.1 4076/1865 P 676 és F.1 75/1866 T 703.

²³ *Neusatzer Lokalblatt und Bacskaer Bote* 1865. október 28.

²⁴ Érdujhelyi 1894: 414.

²⁵ *Neusatzer Lokalblatt und Bacskaer Bote* 1865. november 4.

nyelve a német volt.²⁶ A német, illetve katolikus dominanciát, az egyesület „idegenségét” utóbb a szerb liberális mozgalom fel is hánytorgatta a Društvo megszervezésekor.

Míg a Gewerbeverein alapítása a provizórium idején zajlott, addig a szerb iparosegyletet a kiegyezést közvetlenül megelőző időszakban kezdték szervezni, s a jóváhagyott alapító okirat alapján Svetozar Miletić viharos polgármestersége és fel-függesztése után, 1869 tavaszán kezdte meg tevékenységét, mely időszakra országos és helyi szinten is drasztikusan megromlottak a magyar–szerb viszonyok. A *Zastava* politikai lapban megjelentetett felhívás szerint az ötletet az Egyesült Szerb Ifjúság (*Ujedinjena omladina srpska*; a kortárs magyar nyilvánosságban, igen negatív felhanggal *Omladina*) mozgalom programja adta. Az Omladina 1866 augusztusában alakult meg Újvidéken mint a Szerbia, a Habsburg Birodalom és Európa más városaiban tanuló szerb diákegyletek és önképzőkörök ernyőszerkezete. A Monarchiában irodalmi egyletként jegyezték be, azonban tevékenysége ezen jóval túlmutatott. Miletićhez közel álló értelmiségiek – tisztviselők, jogászok, írók, költők – a *Burschenschaft*okhoz vagy Mazzini *Giovine Italiá*jához hasonló, határokon átnyúló, az egyházi autonómia intézményeinek keretein kívül álló politikai fórumot és mozgalmat kívántak teremteni. Az Omladina politikai, művészeti, társadalmi törekvéseinek közös jellemzője a régi formák elvetése, egyfajta nép (annak problémái, művészete, nyelve) felé fordulás, az idegen elemektől mentes szerb kultúra művelésének igénye. Kijelenthető, hogy a mozgalom a szerb polgárosodás egy programját kínálta, melynek intézményei hivatottak voltak a szerb társadalom egészét lefedni, s elsősorban nemzeti (és nem egyházi vagy városi) alapon szerveződtek.²⁷ Gazdasági és társadalmi szervezetek alapításának igénye már az Omladina újvidéki alakuló ülésén is felmerült 1866 augusztusában. Az alakuló nyilatkozat VI. pontjához fűzött kiegészítés szerint az ernyőszervezet tagjai városaikban külön-külön és együtt is foglalkoznak „esti iskolák, közgazdasági, szociális és takarékosági egyletek” szervezésével, valamint a „gimnasztika, személyi és anyagi biztonság, közerkölcs, elméleti tudományok” kérdéseivel. Az Omladina ülésein résztvevők megállapították, hogy a szerb ipar széttagolt, a szerb munkások rossz erkölcsi és anyagi helyzetben vannak, ezért külön bizottság alakult a nép anyagi-társadalmi helyzetének felmérésére és javítására.²⁸

Az Omladina törekvéseinek szellemében a szervezet tagjai jelentették be 1867. január 8-án (a Julianus-naptár szerinti 1866. december 27-én) a Szerb Iparegylet szervezőbizottságának létrejöttét. Az egyesület deklarált célja a „mezőgazdaság, közgazdaság, kereskedelem és általában mindenféle ipar” pártolása és elsősorban a szerb munkások nevelése. A *Zastava* tudósításában kiemelte, hogy az egyesület által bérelt helyiség a búzapiac közelében, Újvidék egyszerű szerb munkások által lakott részén van, akiknek most először nyílik lehetőségük a városbéli szerb kulturális életben való részvételre. A tudósítás ugyan kitért arra, hogy a létrejövő társa-

²⁶ *Neusatzer Lokalblatt und Bacskaer Bote* 1865. november 4.

²⁷ Marković 2003.

²⁸ *Zastava* 1866. szeptember 3.

ság nem a Gewerbeverein ellen irányul, ugyanakkor élesen támadta ezt az intézményt. Ennek munkájában ugyanis a németül nem tudó szerb iparos népesség német nyelvtudás híján nem tudott részt venni. Sőt, a Gewerbeverein a városnak abban a részében volt, amelybe a szerb munkás „nem szeretne és nem is tudna” (!) eljutni.²⁹ A Gewerbeverein (és a német iparos réteget képviselő *Lokalblatt*) mellett a *Zastava* a Društvo korai tevékenysége kapcsán éles kirohanásokat intézett a konzervatív *Napredak* becsmérlő kommentárjai ellen is.³⁰

1867-ben még csak a Društvo szervezőbizottsága alakult meg, a Belügyminisztériumnak küldött alapszabály elfogadása két évig elhúzódott. Az egyesület néhány hónapig fellelősen működött, egy kávéházi terem béreltek, ahová újságokat járatnak. Illetve egy úgynevezett *szélót* (fonót), egy, a szerbek hagyományait az erkölcsellenesnek tartott német bálokkal szemben reprezentálni hivatott műsoros összejevetelt rendeztek.³¹ Az adminisztratív eljárás elhúzódása és anyagi nehézségek miatt a szerb iparegylet szervezői kénytelenek voltak felfüggeszteni a tevékenységüket. A Društvo hivatalosan végül 1869 elején alakult meg; elnökké Stevan Pavlović ügyvédet, a *Zastava* szerkesztőjét, titkárnak pedig Aleksandar Sandić gimnáziumi tanárt választották meg.³² A következő években az újvidéki szerb iparegylet a Szerb Egyesült Ifjúság legaktívabb helyi szervezetévé vált, maga köré gyűjtve a városi ortodox gimnázium tanárait és diákságát, a szerb mozgalomhoz kötődő művészeket és polgárokat.

Az 1870-es évek elejére tehát immár megalakult két, helyi iparosokat tömöríteni hivatott egyesület. A Gewerbeverein és a Društvo megalapításakor kitűzött ambiciózus célokat nem, vagy csak részben tudták megvalósítani. 1871-ben Eugen Maniak titkár vont mérleget az immár hét éve működő Gewerbeverein működéséről; habár az egyesület aktívan és sokoldalúan részt vett a helyi közéletben – előadásokat szervezett, konzultációkat folytatott a kereskedelmi kamarával, tagjai aktívan közreműködtek a helyi dalárdában, valamint saját épülettel rendelkezett –, nem sikerült egyértelmű irányt szabni a működésének. Az egyesület székhelyét, „e palotaszzerű házat” nem használták ki eléggé, az itt található szakkönyvtárat nem látogatták művelődni vágyó iparosok, ritkák voltak az egyesületi összejevetek, a kezdeményezett vasárnapi iskola pedig megszűnt.³³ Hasonló problémákkal küszködött a rivális szerb egyesület is; a szintén saját egyesületi helyiséggel rendelkező Društvo sem tudta megszólítani a munkásokat, sőt, 1870-ben kevesebb tagja volt (238, ebből 32-en ráadásul nem fizettek tagdíjat), mint működésének első évében (251). Az ez évből származó beszámoló arra utal, hogy a székhely bérleti díjának, berendezésének költségei, valamint a tisztégvi-

²⁹ *Zastava* 1867. január 4. Sajnos eddig nem sikerült fellelnem a *Neusatzer Lokalblatt* 1867-es évfolyamát, így a Gewerbeverein és a Društvo rivalizálását csak a *Zastava* szemszögéből tudom bemutatni.

³⁰ *Zastava* 1867. július 7.

³¹ *Zastava* 1867. április 8.

³² *Zastava* 1869. december 25.

³³ Maniak 1871: 4.

selők bére mellett az egyesület a hozzá tartozó könyvtár gyűjteményének bővítésére, könyvekre és folyóiratokra költött – miközben a városban már 1861 óta (újra) működött szerb olvasókör.³⁴

Habár működésük első éveiben az első újvidéki „iparegyesületek” nem váltották be a hozzájuk fűződő – igen nagyra törő – reményeket, mégsem értékelhetjük kudarcként tevékenységüket. Mind a Društvo, mind a Gewerbeverein létrejött és kezdeti szárnypróbálgatásai vitát generáltak a helyi szerb és német nyelvű nyilvánosságban az iparostársadalom megszervezésének módjairól. Igen hamar felmerült a gondolat, hogy – e nehézkesen működő ernyőszervezetekből kiválva – a helyi gazdaság szereplőit segítő, egy-egy tevékenységre koncentrálni egyesületek jöjjenek létre. 1868-ban így pesti államtitkári jóváhagyással és biztatással alakult meg a helyi iparosok hitelezését megkönnyíteni hivatott Első Magyar Segélyegylet (*I. Ungarischer Vorschussverein*).³⁵ Két évvel később megkezdte működését a Duna túlsópartján fekvő szerémségi Fruška Gora (Tarczal-hegység) borait a Monarchia piacára juttató borkereskedelmi részvénytársaság (*Neusatzter Weinhandel-Actiengesellschaft*).³⁶ E két társaság nemcsak alapításuk kapcsán kötődött a Gewerbevereinhez, hanem közösen használták annak fent említett székházát is. Habár a szerb Društvo az első évben inkább kulturális egyesületként működött, számos társadalmi és gazdasági egyesület alapítását készítették elő; a városi takarékpénztár ellenében létrehozandó Szerb Népbank és a *Radnik* (Munkás) címmel tervezett lap ekkor nem indult el, ugyanakkor sikeres volt a „magyar” egyesülettel konkuráló szerb kölcsönös segélynyújtási egyesület alapítása.³⁷ Ezek a kezdeményezések immár nemcsak a városi népességet célozták, hanem nemzeti gazdasági egyesületekként kívánták összefogni a Bácska, Bánát és Szerémség (illetve a Határőrvidék) szerb iparosait és kereskedőit.

TÖREKVÉSEK AZ ÚJVIDÉKI IPAROSTÁRSADALOM ÚJJÁSZERVEZÉSÉRE AZ ÚJ IPARTÖRVÉNY SZÜLETÉSEKOR

Az 1872 márciusában életbe lépő új ipartörvény új feltételeket teremtett az újvidéki iparosszervezetek számára. A teljes iparszabadságot korlátok nélkül biztosító jogszabály érvénybe lépése után három hónapos határidővel felszámolta a még működő céheket, további hat hónapig lehetővé téve a tagoknak, hogy az egykori céhvagyont megmentve, a földművelésügyi, ipari és kereskedelmi miniszter engedélyével ipartársulatot alapítsanak.³⁸ Ez az új helyzet az újvidéki iparegyesületeknek lehetőséget kínált tevékenységi körük és szervezeti felépítésük újragondolására – jogi értelemben az ipartársulattá alakulásra. Ugyanakkor lépéskényszerbe

³⁴ Popadić 1871.

³⁵ IANS F.1 pol 674/1868 109.

³⁶ *Neusatzter Lokalblatt und Bacskaer Bote* 1870. január 1.

³⁷ *Zastava* 1869. december 31.

³⁸ 1872. évi VIII. törvénycikk, IV. fejezet, 83. §.

is hozta őket; fontos feladatuk volt az új törvény ismertetése német és szerb nyelven, a céhtagok tájékoztatása (a céhvagyon felélésének megakadályozása), reflexálás az iparos réteg helyzetére (válságára) és egy kívánatosnak tartott jövőkép felvázolása. Az ipartörvény évében élénkebbé vált az iparegyletek közti rivalizálás, élesen elvált egymástól a két működési modell: a Gewerbeverein által kínált városi önszerveződés és a szerb nemzeti gazdaság szerves részeként fejlesztendő iparostársadalom modellje. Különös figyelmet érdemel a szerb nemzeti mozgalmon belül elváló liberális és szocialista irányzatok diskurzusa.

A Szerb Kisiparosok Egyesülete (*Zadruga Srba zanatljia*) megalapítására már 1870. június 17-én, a helyi szerb iparosok szervezőbizottsága kezdeményezésére sor került. A Društvo újvidéki székhelyén rendezett nagyszabású eseményre a Monarchia szerb lakta városaiból érkezett mintegy 200 iparos. A *Zastava* szerint az alakuló közgyűlés a botrányosnak, kaotikusnak leírt vármegyegyűlésekkel ellentétben a szerb iparosokhoz méltó példás rendben zajlott le, megválasztották a vezetőséget, melyben iparosok és a szerb nemzeti mozgalom prominens alakjai – Svetozar Miletić, Jovan Subotić író, jogász, Stevan Pavlović ügyvéd, Jovan Jovanović Zmaj költő – is helyet kaptak, az első elnök Marko Popović lett. A Zadruga céljaul tűzte ki az iparos „szerb testvérek” összefogását, az ipari és az anyagi viszonyok javításáért végzett közös munkát. Az egyesület tevékenységét az alapítók ki kívánták terjeszteni minden, jelentősebb számú szerb iparossal rendelkező városra. Az alakuló közgyűlésen elsősorban az egyletnek az illetékes pesti minisztériumhoz felterjesztendő alapszabályáról tanácskoztak. Már ekkor, a Zadruga egyik legfontosabb feladataként felmerült a célzott, egyes iparágakat fejlesztő szerb iparosképzés, a szegény sorsú segédekét célzó ösztöndíjrendszer, mely hivatott lenne megállítani a „szerb” kisipar hanyatlását.³⁹ A Zadruga alapszabálya szerint létrehozott egy betegpénztárt, továbbá a területi szervezetek mellett a rokon szakmák képviselőit közös szervezeti egységekbe szervezte, és tervei közt szerepelt egy vasárnapi iskola létrehozása is. Az egyesület rendszeres közgyűléseinek helyszínéül Újvidéket jelölte meg. Az alapszabály minisztériumi jóváhagyása e szerb egylet esetében is elhúzódott. Habár a kormány nem fogalmazott meg elvi fenntartást a jóváhagyás ellen, többszöri, az újvidéki magisztrátuson keresztül Pestre juttatott kérelemre sem hagyta jóvá a Zadruga „hálózatot”, több városra kiterjedő szerb nemzeti intézményként történő bejegyzését.⁴⁰ Az egyesület a minisztériumi engedély hiányában (a végleges jóváhagyásra várva) is gyors növekedésnek indult. 1872-ben a kisiparosegylet immár tizenegy helyi szervezettel és összesen 562 egyesületi taggal rendelkezett, közülük 147-en voltak újvidéki iparosok.⁴¹ Az új ipartörvény évében különösen aktív volt a Zadruga; az Ország-

³⁹ *Zastava* 1870. május 31.

⁴⁰ Sandić 1873.

⁴¹ A Zadruga jelen volt továbbá a következő bánsági, bácskai és szerémségi településeken: Versec (105 fő), Szávaszentdemeter (67 fő), Ruma (Árpatarló; 56 fő), Zombor (39 fő), Nagybecskerek (35 fő), Nagykikinda (33 fő), Ürög (31 fő), Óbecse (30 fő), Sid (10 fő), Vukovár (9 fő). Godišnji izveštaj blagajnika Zadruga Srba zanatljia. *Glas Zanatljia* 1872. június 25. 39.

gos Magyar Iparegyesület mintájára újjászervezték az együletet, mely hetilapot indított *Glas Zanatlija* (Iparosok Hangja) címmel. Az Aleksandar Sandić által szerkesztett lap rendszeresen beszámolt az egyesület munkájáról, tájékoztatta iparos olvasóit az iparúzés új rendjéről, valamint hasznos gazdasági és kereskedelmi információkkal szolgált.

A Gewerbeverein átalakítása, ipartársulattá alakulása szintén 1872-ben zajlott le. Maniak titkár elképzelése nyomán a fő feladatainak megfelelően három szervezeti egység alkotta annak gerincét: az iparososztály, melyben az azonos szakterületen dolgozó iparosoknak nyolc szekciót alakítottak ki; egy önkéntes betegpénztár; valamint egy szakmai utánpótlással, segédképzéssel foglalkozó intézmény (*Gehilfenhaus*).⁴² Kijelenthető tehát, hogy mindkét egyesület hasonló szervezeti célokat tűzött ki maga elé. 1872-ben mind a Zadruga, mind a Gewerbeverein igyekezett minél hatékonyabban kiterjeszteni tagságát, kapcsolatba lépve a megszűnésre ítélt céhszervezetek vezetőivel és tagságával. Ebből adódott egy konfliktus is: a *Glas Zanatlija* tavaszi–nyári számai rendszeresen figyelemztették a szerb céhmestereket a Gewerbeverein gyakorlatára, hogy minden céhmesternek (így a szerbeknek is) elküldi szabályzatukat és egy meghívót június 29-i közgyűlésükre. Ez ellen a Zadruga felháborodottan tiltakozott orgánumán keresztül, mert a Gewerbevereinnek semmi köze a szerb iparosokhoz. A szerb egyület a nemzeti alapon történő elkülönülést tartotta természetesnek, ezt fejezi ki a „mindenki tartson a sajátjával” jelszó. Ezért a *Glas Zanatlija* álságosnak és asszimilatívnak állította be a Gewerbeverein szándékát a szerb iparosok megszólítására.⁴³

NÉMET IPAROS, SZERB IPAROS: REFLEXIÓK A VÁROSI IPAROSTÁRSADALOMRÓL

A kapitalista átalakulás vizsgált éveiben mindhárom újvidéki együlethez kapcsolódó diskurzus az iparosok egyesületbe szervezését – az anyagi előnyök, a nagyobb biztonság hangsúlyozása mellett – erkölcsi kötelességként szorgalmazta, szembeállítva a lusta és dekadens, a vagyonukat hasztalanul felélő céheket az „iparkodó”, közös célok érdekében összefogó egyesületekkel. A *Glas Zanatlija* zimonyi levelezője például felháborodottan ír arról, hogy a helyi szücsök szervezete inkább csináltat az elkülönülő céhekre jellemző egyesületi selyemzástlót ezer forintért, ahelyett, hogy létrehozna egy alapot, és belépne a közjóért tevő-

⁴² Neusatzer Gewerbeverein 1872: 4.

⁴³ Pazite Srbi-zanatlije. *Glas Zanatlija* 1872. június 11. A Zadruga gyakorlatáról (az első, 1870-es alapszabály alapján) elmondhatjuk, hogy „vallási hovatartozásra való tekintet nélkül” igyekeztek megszólítani a szerbeket. A nem ortodox szerbek e kontextusban vélhetően a város katolikus sokác lakosságát jelentették. Ez a törekvés nem bizonyult sikeresnek, a következő évekből nem találunk utalást nem ortodox tagokra vagy tisztviselőkre. *Zastava* 1870. május 31.

kenykedő Zadrugába.⁴⁴ Hasonló gondolatokat fogalmaz meg a Gewerbeverein titkára is: szerinte a kezdeményezőkétség hiánya, az egyéni önzés és a kiváltságaihoz makacsul ragaszkodó céhek miatt nem válhatott igazán sikeressé egylete.⁴⁵ Az átmenetnek az előbbiekhöz kapcsolódó, mindkét oldalon felmerülő problémája, hogy az egykori céhtagok az egyletekben is érvényesíteni kívánták a céhen belüli hierarchiát, nem vagy nehezen fogadták el, hogy immár ugyanazon jogokkal és kötelességekkel bírnak.⁴⁶ A szerb nyilvánosságban ugyanakkor – mint azt a következőkben látni fogjuk – az egyenlőség jóval radikálisabb értelmezései is hangsúlyosan megjelentek.

Míg a Gewerbeverein elsősorban az egyéni haszon és a közjó ígéretével kívánta megvalósítani az iparosok összefogását, addig a szerb iparegyletek tagjai és a szervezésben részt vevő értelmiségiek nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy egy erős nemzeti tudattal bíró, szolidáris szerb iparos réteget neveljenek. Fontos volt, hogy a szerb munkásokat, iparosokat más nemzeti-etnikai hovatartozású társaikkal szemben határozzák meg. Így e diskurzusban a fent említett lustaság elsősorban a nem szerbek sajátja. A letűnt kora újkori aranykorban „*az egész lusta Magyarországon egyedül a szerbek voltak iparosok és kereskedők*” – fogalmaz programadó cikkében a *Glas Zanatlja*, hozzátéve, hogy ha a kortársak közt elsők nem is lehetnek, egyenrangúak akarnak lenni e tekintetben az országon belüli és kívüli népekkel.⁴⁷ Az egylet lapja fő feladatként tekint a szerb gazdaság célzott fejlesztésére; olyan szakmákban kíván iparosokat képezni, melyeket hagyományosan nem szerbek űznek (kőműves, tetőfedő, asztalos, festő stb.). A *Glas Zanatlja* szövegei elhatárolják a szerb ipart a gazdaság „idegen” szereplőitől: a városokba a szerbek után érkezett német szaktársaktól, valamint az árat lenyomó, kézműveseket megnyomorító szintén idegen városi nagytőkétől, újjgazdagoktól. Ahogy azonban a(z ipar)szabadság fenyegeti a szerb iparosokat, úgy lehet egyszerre „minden felemelkedés anyja” is, amennyiben a szerb iparosok önszerveződése hatékony lesz.⁴⁸

A szerb iparegyletekhez kötődő dokumentumokra jellemző a Szerb Egyesült Ifjúsághoz kötődő politikai nyelv, melyben a szerb nemzeti mozgalom tagjai egymást családtagoknak, „testvéreknek” (fivéreknek és nővéreknek) nevezik, melyben a nemzeti önreprezentációt „népinek”, természetközelinek tartott, a városi kultúrával szembeállított formái uralják. A második szerb iparegylet lehetőséget nyújt arra, hogy részletesebben is kibontsam e családmetaforát, mivel a zadruka kifejezés egyszerre vonatkozik az egyesületre és a szerb mozgalom, különösen annak formálódó népi-szocialista szárnya által ezekben az években piedesztálra emelt szerb nagycsalád fogalmára. Az ekkor már Szerbiából is eltűnt, több generációt magába foglaló zadrugára a Nyikolaj Csernisevszkij és az orosz forradalmi

⁴⁴ *Glas Zanatlja* 1872. május 28: 4–5.

⁴⁵ Maniak 1871: 9–10.

⁴⁶ Maniak 1871: 11.

⁴⁷ *Glas Zanatlja* 1872. március 1. 1.

⁴⁸ Naše zanatlje i naši zanati. *Glas Zanatlja* 1872. június 4. 10.

demokrata mozgalom hatása alatt álló Svetozar Marković író, kritikus, a formálódó szerb radikális-szocialista párt vezető személyisége az ideális, a társadalmi egyenlőség egyik alapintézményeként, a gazdaság önellátó alapegységeként hivatkozik. A zadruga intézményének, valamint recepciójának elemzése szétfeoszténé az írás kereteit, jelentőségének érzékeltetésére Dubravka Stojanović történész gondolatát idézem, aki a szerb politikatörténet többször újrafogalmazott bűvópatakjaként hivatkozik e társadalmi utópiára.⁴⁹ A zadrugához csatlakozik a Markoviára nagy hatást gyakorolt orosz narodnyik szocializmussal rokonítható „népiség” (*narodnjaštvo*) eszméje, mint a korai szerb szocialisták gondolkodásának fő doktrínája. A korai szerb szocialista gondolatok az 1870-es évek első felében a liberális nemzeti mozgalom baloldalán jelentek meg, ugyanakkor elvetették a szabadelvű gazdaság- és társadalomképet. Marković és társai nem elsősorban a marxista szemlélet középpontjában álló és úgy Szerbiában, mint Dél-Magyarországon kisszámú ipari proletariátusra, hanem szélesebb rétegekre (elsősorban a parasztságra, kisiparosokra) alapozott forradalmi szocialista államot vizionáltak, mely nem fejleszti vagy meghaladja, hanem *átugorja* a kapitalizmust. A szerb népi szocialisták ezt az államot a zadrugára és hasonló „ősi szerb intézményekre” alapozva kívánták megvalósítani.⁵⁰

A szerb iparegylet életében a szabadelvű tagok és tisztségviselők mellett nagy szerepet játszott a hetvenes évek elején a Szerb Fejedelemségből Újvidékre menekülni kényszerülő Marković is, aki belgrádi *Radenik-Radnik* (Munkás) című lapjában és a *Glas Zanatlija* hasábjain is reflektált a magyarországi szerb iparosok helyzetére, valamint részletesen szólt a két iparegylet helyzetéről és feladatairól a Zadruga egyik rendezvényén.⁵¹ Meg kell említenem Đoka Mijatović újvidéki orvost is, aki szintén az új ipartörvény évében indította el az Újvidéken csupán egy számot megért *Jednakost* (Egyenlőség) című lapját.⁵² E dokumentumokból kiindulva három lényeges különbséget vázolhatunk fel a két szerb iparegylet munkájában részt vevő liberálisok és szocialisták felfogása között. Mind Marković, mind Mijatović felemelte szavát a Društvo által Újvidéken szervezett, elitista, a széles rétegeket megszólítani nem képes kulturális rendezvények ellen, melyek nem szolgálták a Društvo által kitűzött célok megvalósulását, mert nem kelően „népi szellemben” zajlottak le. Đoka Mijatović ezért a Društvo titkáráként 1871–1872 fordulóján kezdeményezte annak egyesülését a Zadrugával. Előbbi a javaslatot támogató röpirat szerint túl sokat „politizál és demonstrál”, míg valójában Újvidék és környéke kereskedőinek, iparosainak és földműveseinek

⁴⁹ Stojanović szerint a zadruga utópiája alapvetően befolyásolta a szerb politika kulcsszereplőinek társadalomképét Markovićtól az egykori radikális szocialista diákon, Nikola Pašićon keresztül – természetesen ellenkező ideológiai előjellel – egészen Hitler fasiszta szövetségeseiig, Milan Nedićig és Dimitrije Ljotićig. Stojanović 2017: 43–44.

⁵⁰ Perović 1995: 9–10. Itt szeretnék köszönetet mondani belgrádi CEEPUS-mentoromnak, Dubravka Stojanovićnak a zadruga fogalmának értelmezéséhez és általában a cikk elkészültéhez nyújtott segítségéért.

⁵¹ Marković 1946: 141–148.

⁵² Mijatović 1951: 15–16.

hatékony összefogására lenne szükség, mely szövetkezés kiterjedne a szaktudás és a tőke megosztására is.⁵³ Mijatović indítványát a Zadrugával való egyesülésről a Društvo többsége leszavazta.⁵⁴ Svetozar Marković a fent említett „Egyleteink feladata” című beszédében a szerb iparos réteg hanyatlását elemezve nem az iparűzők lustaságára, figyelmetlenségére koncentrált, hanem számba vette a kapitalista átalakulás rendszerszintű problémáit: a megszűnő iparágakat, a nagybani termelés dömpinghatását, mely kiegészül a kisiparosok közti növekvő konkurenciával. Ezért azt javasolta, hogy az azonos ipart űzők alapítsanak termelőszövetkezetet, mely biztosítaná a közös anyagbeszerzést és az eladást is (saját lerakattal). Marković javaslata szerint fontos az egyenlő bérezés és az, hogy a céhekkel ellentétben a termelőszövetkezetben ne legyen úr és szolga.⁵⁵ Marković és Mijatović egyenlőségelvű programját ugyan a szerb iparegyletek nem valósították meg, ám e tervek – szerzőik egyéb reflexióival együtt – a szocialista eszmék egyik első megjelenéseként tekinthetők a magyarországi szerb közéletben.

* * *

A cikkben az újvidéki kisiparos-önszerveződés kezdeteit elemezve vázlatosan áttekintettem a dél-bácskai város két iparegyletéhez kapcsolódó vitákat, az egyesületek eszmei és gyakorlati hátterét. Az új ipartörvény évében, az iparosodás és az új jogszabály kihívásaira adott válaszként a városi iparostársadalom nemzeti alapon, két rivális iparegyletben szerveződött újjá. A szerb és a „német–magyar” iparegylet – illetve utódszervezeteik – a dualizmus végéig párhuzamosan, egymással vetélkedve működtek. A Gewerbevereinnal szemben szerveződő szerb egyesületek tevékenységükkel megkérdőjelezték előbbi fő célját, a városi iparosegység megteremtését. Az egység fogalmát a szerb szerveződések az Egyesült Szerb Ifjúság polgárosodásprogramjával összhangban nemzeti keretben, egy minél teljesebb „szerb” gazdaság szerkezet kifejlesztésének igényével hirdették. A pesti kormányzat a hetvenes évek elejétől igyekezett e törekvéseket megakadályozni vagy korlátozni. 1873-ban – az Egyesült Szerb Ifjúság feloszlása után két évvel – a Belügyminisztérium betiltotta a Szerb Kisiparosok Egylete tevékenységét,⁵⁶ és csak egy olyan új alapszabályt hagyott jóvá egy évvel később, mely a Zadruga tevékenységét Újvidékre és a város tíz mérföldes körzetére korlátozta.⁵⁷ Ez a döntés alapvetően megakadályozta, hogy az immár Újvidéki Szerb Kisiparosok Egylete néven bejegyzett egylet magyarországi szerb nemzeti iparosszervezetként működjön. Ennek ellenére a szerb kisiparosok újvidéki önszerveződése egy magyarországi nem magyar nemzeti mozgalomhoz kapcsolódó, sok funkciót

⁵³ N. N. 1871.

⁵⁴ *Zastava* 1872. január 7.

⁵⁵ Marković 1946: 141–148.

⁵⁶ Stajić 1941: 237.

⁵⁷ Zadruga Srba zanatlja novosadana 1875: 5.

ellátó, élénk visszhangot keltő, a szerb iparosok jelentős részét megszólítani képes gazdaságfejlesztési kezdeményezéseként értékelhető.⁵⁸

FORRÁSOK

Istorijski arhiv grada Novog Sada (IANS) magisztrátusi iratok

F.1 745/1860 1192. Céhek és kereskedelmi társaságok jegyzéke.

F.1 4076/1865 P 676. A Neusatzter Gewerbeverein tájékoztatja a Magisztrátust az egyesület megalakulásáról.

F.1 75/1866 T 703. A Helytartótanács elfogadja a Neusatzter Gewerbeverein alapszabályát.

F.1 pol. 674/1868 109. A Földművelési, Kereskedelmi és Iparügyi Minisztérium üdvözli az Első Magyar Segélyegylet megalakítását.

1872. évi VIII. törvénycikk. Az ipartörvény.

N. N. 1871. *Nekoliko reči članovima „Društva za radinost”*. Novi Sad.

Neusatzter Gewerbeverein 1872. *Statuten des I. Neusatzter Gewerbevereines*. Neusatz.

Zadruga Srba zanatlija novosadana 1875. *Pravila Zadruge Srba zanatlija novosadana: odobrena od Kralj. Ugar. Ministarstva zemljerada, zanata i trgovine 8. oktobra 1875. br. 17275*. Novi Sad.

Maniak, Eugen 1871: *Die Reorganisation des Neusatzter Gewerbe-Vereines zur Verfolgung praktisch-geschäftlicher Zwecke*. Neusatz.

Marković, Svetozar 1946: Zadatak naših družina. *Letopis Matice srpske* (120.) 2–3. 141–148.

Mijatović, Đoka 1951: *Izabrani spisi*. Novi Sad.

Popadić, Petar 1871: *Pregled prihoda i rashoda „Srp. društva za radinost” u godini 1870*. Novi Sad.

Sandić, Aleksandar 1873: *Predstavka, koju je glavni odbor „Zadruga Srba zanatlija” poslao kraljevskom ugarskom ministarstvu unutrašnjih poslova*. Novi Sad.

Bacskaer Bote, 1871.

Glas Zanatlija, 1872.

Jednakost, 1872.

Neusatzter Kreisblatt, 1862–1865.

Neusatzter Lokalblatt und Bacskaer Bote, 1865–1871.

Radnik – Radenik, 1871–1872.

Zastava, 1866–1872.

---

⁵⁸ Krestić 1997: 191.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Érdújhelyi Menyhért 1894: *Újvidék története*. Újvidék.
- Éri István – Nagy Lajos – Nagybákay Péter 1976: *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere II*. Budapest.
- Krestić, Vasilije 1997: Egyesületek, pártok és érdekképviselői szervek a magyarországi szerbeknél. In: Hanák Péter (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 179–198.
- Marković, Tatjana 2003: *Political, Cultural, Artistic Activities of the Ujedinjena Omladina Srpska as a Case of Networking. Kakanien Revisited*. <http://www.kakanien-revisited.at/beitr/ncs/tmarkovic1.pdf> – utolsó letöltés: 2019. május 9.
- Perović, Latinka 1995: *Srpski socijalisti 19. veka*. Beograd.
- Ózer Ágnes 2008: *Jedna novosadska priča. Nemci našeg grada. Eine neusatzer Geschichte. Die Deutschen unserer Stadt*. Novi Sad.
- Rózsa Miklós 1979: *Iparos szervezetek Magyarországon az 1859. évi iparrendtartás igazgatási rendszerében*. Veszprém.
- Srbulović, Đorđe M. 2000: *Kratka istorija Novog Sada*. Novi Sad.
- Stajić, Vasa 1941: *Privreda Novoga Sada. Iz arhiva novosadskog magistrata*. Novi Sad.
- Stojanović, Dubravka 2017: Imagining the Zadruga. Zadruga as a Political Inspiration to the Left and to the Right in Serbia, 1870–1945. In: Stojanović, Dubravka (ed.): *Populism. The Serbian Way*. Belgrade, 43–66.
- Tóth Árpád 2018: Az evangélikus polgárság részvétele a korai magyarországi egyesületekben. *Korall* (19.) 74. 5–27.

Bódy Zsombor

„A dolgozók uszályába” kerülni

Technokrácia, párt, szakmunkások és vállalkozói funkciók az Ikarus Karosszéria- és Járműgyárban 1947 és 1953 között

A mátyásföldi Ikarus Karosszéria- és Járműgyárban a Rákosi-korszak első éveire jellemző bérezés körüli feszültség 1951 decemberében zendüléshez vezetett. Alig egy héttel korábban az Ikarus szakszervezeti titkára a prémium kifizetések körüli feszültségről beszélt a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) XVI. Kerületi Pártbizottságának (PB) ülésén.¹ A konfliktus azután karácsony előtt vált igazán élessé. A vonatkozó szabályok szerint az Ikarusban december 27-e lett volna a fizetésnap. Medvei Jenő – egyes későbbi jelentésekben főkönyvelő vagy a bérszámfejtés vezetője, vagy egyszerűen pénzügyi igazgató megjelöléssel szerepel – azonban december 19-én egy szakszervezeti rendezvényen megígérte, hogy még az ünnep előtt, december 23-án kifizetik az esedékes béreket. Állítólag megtévesztette a vállalat vezetőit, azt mondva, hogy a Kohó- és Gépipari Minisztérium illetékeseitől engedélyt szerzett erre, és a megfelelő készpénzmennyiségről is gondoskodott. Utóbb ezért Szöcs András vezérigazgató is súlyos bírálatokat kapott, Medveit ugyanis nem sokkal korábban kizárták a pártból, így közlése ellenőrzése nélkül az igazgató nem hihetett volna neki.² Amikor azonban a fizetés kiadása már folyamatban volt, Medvei telefonált a minisztériumba, hogy valóban engedélyt szerezzen a karácsony előtti kifizetésre. Nem tudni, elbizonytalanodott, megijedt-e, hogy engedély nélkül döntött a kifizetésről, vagy eleve így akart hozzá engedélyt szerezni, gondolván, hogy ha az már elindult, nem fogják leállítani. A minisztérium azonban nem adott engedélyt, sőt a folyamatban lévő kifizetés leállítására utasított. Az Ikarus vezetői ekkor felfüggesztették a kifizetést, és egy ideig tanácstalanul telefonálgattak a felettes szervek különböző képviselőivel, míg Zsöfönyec Mihály kohó- és gépipari miniszter is határozottan azt nem mondta nekik, hogy az ütemezettől eltérő kifizetés tilos.³ Erre délután fél négykor hangosbemondón közölték a feltorlódott, fizetésre várakozó tömeggel,

¹ „Célprémium: Van, de rosszul állnak vele. A szakszervezet pl. csak utólag tud róla. Volt olyan eset, hogy Zerkovics [Zerkovitz Béla főmérnök] beígért a dolgozóknak túlórákat és amikor oda mentek, hogy fizessék ki, akkor azt mondták nekik, hogy nincs túlóra keret már.” Kusnyár István hozzászólása. BFL XXXV.157.a.3. 257. ő. e. 1951. december 14.

² Szöcs hivatalosan szigorú megrovást kapott pártfegyelmi eljárásban. BFL XXXV.95.a. 52/b. ő. e. A Budapesti Pártbizottság ülése, 1952. április 15.

³ Ebben az időben a különböző vállalatoknál a fizetésnapokat eltérő időpontokra ütemezték, hogy ne terheljék túl a kereskedelmet a fizetésnapkor hirtelen megugró kereslettel, ami mindenképpen előállt volna, ha a különböző üzemek dolgozói egyszerre kapják meg a fizetésüket. Voltak tehát vállalatok, ahol karácsony előtt volt fizetésnap.

hogy nem lesz fizetés, csak 27-én. Utóbb a vállalatvezetés éles kritikát kapott, amiért nem mert kiállni a dolgozók elé, hogy őszintén képviselje és elmagyarázza a párt álláspontját. Medvei pénzügyi igazgató viszont állítólag a háborgó munkások előtt a párt utasítására hivatkozott. A mintegy ötszáz fős tömeg – köztük párttagok, sőt egy volt alapszervezeti titkár –, sok fiatal és nő is, meg akarta verni Szócs vezérigazgatót, aki a pártirodára menekült. Utóbb éles bírálatokat kapott azért, mert így a tömeget a pártirodára vonta maga után. A vállalati MDP-irodában a tömeg összetörte a berendezést, a földre szórta az iratokat és a dekorációt, azonban Szócs el tudott menekülni. Az eseményeknek a kikerülő ÁVH vetett véget, a tömeget feloszlatták, és hozzávetőleg száz embert állítottak elő.⁴

Az események után a kerületi és a budapesti pártszervek jelentéseket kértek a történekről. 1952. január 8-án a Budapesti PB ülésén 17 letartóztatásról és 20 fő elbocsátásáról tudtak. (Az elbocsátottak száma később 36-ra nőtt.) Itt arról találgattak, hogy a zendülésnek vajon „klerikális-reakciós”, „jobboldali szociáldemokrata” vagy „betiltott fasiszta szervezeti háttere” van-e, de Mező Imre budapesti titkár szerint Medvein kívül még nem sikerült más szervezők nyomára akadni. Ugyancsak szerinte a vállalat 18 vezetőjét kellene leváltani, köztük az igazgatót és a párttitkárt is. Előbbi nem volt elég „éber” Medveivel szemben, december 23-án pedig opportunistá magatartást tanúsított, amennyiben a verés elől a pártirodára menekült, utóbbi pedig a kérdéses napon határozottan azt képviselte, hogy folytatni kell a fizetések kiadását. Ezt olcsó népszerűségkeresésnek minősítették. Utóbb mégis csak a párttitkár cseréjére került sor. Fehér István a XVI. Kerületi Pártbizottság politikai munkatársa lett, Szócs a bírálatok ellenére 1956-ig igazgató maradt, csupán szigorú megrovásban részesült.⁵ Még éveken át húzódtak az események nyomán a pártból történt kizárások fellebbezésekkel elnyújtott eljárásai.⁶ A bérezés miatti zendülés hosszú ideig vonatkoztatási pont maradt. 1954-ben a kerületi pártszerv az Ikarus helyzetének és vezetése munkájának értékelésekor még mindig az „1951 decemberi események” óta vette számba az újabb fejleményeket.⁷

⁴ Ugyanekkor, ugyanilyen okból a Csepel Autógyárban sztrájk volt. Itt erőszakig nem fajultak az események, az ÁVH jelentése szerint a vezérigazgató szobája előtt a tömeg „[p]ornográf, demokráciaellenes és kormányzatunk vezetőit szidalmazó kijelentéseket” tett. Idézi: Belényi 2009: 161–162. Az államvédelem itt is közbeavatkozott, az eseményeket elbocsátások és letartóztatások követték. A szigetszentmiklósi események elemzése: Kiss 2015: 90–110. A Csepel Autógyárban azonban Bíró Ferencné igazgatónő – Rákosi Mátyás sógornője – kiállt a munkások elé, és megpróbálta meggyőzni őket a karácsony utáni fizetés helyességéről (noha eredetileg ő is azt gondolta, hogy december 23-án fogják lebonyolítani az illetmények folyósítását).

⁵ Az események és következményeik rekonstrukciója a Budapesti Pártbizottság 1951. december 28-i (BFL XXXV.95.a. 47. ó. e.), 1952. január 8-i (uo. 48. ó. e.), 1952. február 26-i (uo. 51. ó. e.) és 1952. március 18-i ülésének jegyzőkönyvein (uo. 52. ó. e.), illetve az ezekhez az ülésekhez benyújtott jelentéseken alapul.

⁶ Az elhúzódo eljárások nem voltak ritkák. Koltai 2018: 134–144.

⁷ Titkári jelentés. BFL XXXV.157.a.1. 6. ó. e. 1954. március 21.

Jelen tanulmányban először e konfliktus tágabb kontextusát igyekszünk felvázolni, hogy ezen keresztül eljussunk a korai szocialista rendszer iparában megfigyelhető hatalmi viszonyok elemzéséhez.

A KONFLIKTUS SZEREPLŐI: A TECHNOKRATÁK

Az Ikarus gyári erőviszonyok egyik pólusát a vállalat műszaki vezetése képezte. Ehhez képest egy másik pólust jelentettek az illetékes budapesti pártszervek, amelyek felé a vezérigazgató is beszámolási kötelezettséggel tartozott. A Kádár-kori hivatalos vállalattörténeti monográfia szerint a pártszervek részéről 1950-ben indított vizsgálat úgy találta, hogy „a műszaki vonal szabotázsjellegű hiányosságokkal vezeti az üzemet”.⁸ Valamivel a karácsonyi zendülés előtt Szócs vezérigazgató a kerületi pártbizottság ülésén arra panaszkodott, hogy „Zerkovics” – a kerületi pártbizottság üléseinek jegyzőkönyveiben rendszeresen így szerepel – önkényesen intézkedik, s hogy a főmérnök „[a]zelőtt magához szoktatta a dolgozókat, így adnak a szavára...”⁹ A kerületi pártbizottság ülésein általában rendszeresen szidták az Ikarusban dolgozó „műszaki értelmiséget”, és személy szerint Zerkovitz Bélát is.¹⁰ Ebben a témában a kerületi pártszerv Szócsöt is bírálta a Budapesti Pártbizottságnak küldött jelentésében.

„Hiányosság volt továbbá az igazgató részéről, hogy a műszaki vezetésbe befurakodott ellenséges elemek eltávolításánál opportunista magatartást tanúsított. Majdnem minden egyént szakmailag pótolhatatlannak tartott, vonakodott leváltani, félve attól, hogy a termelésben visszaesés lesz [...]. Nem támaszkodik a becsületes káde-rekre, nem bízik azok szaktudásában.”¹¹

⁸ Az Ikarus történetének alapvető forrása a szocialista korban született vállalattörténet: Jenei–Szekeres 1981. Fennmaradt a kötet kéziratának egy korábbi példánya: Jenei Károly – Szekeres József: Az Ikarus Karosszéria és Járműgyár története. 1895–1970. Kézirat 1971. FSZEK Budapest gyűjtemény, BQ 0910/365. A kézirat helyenként részletesebb a kiadott változatnál, s ami nagyon lényeges, több ponton politikailag kevésbé csiszolt szöveget tartalmaz, azaz a szerzők kevésbé érvényesítették a korszaknak egy üzemtörténetnél a nyilvánosságban elvárt értelmezési sémáit. Itt Jenei–Szekeres kézirat: 88.

⁹ BFL XXXV.157.a.3. 257. ő. e. 1951. december 14.

¹⁰ Az 1949. november 12-ei Mátyásföldi Pártbizottság ülés egyik hozzászólását például így adja vissza a jegyzőkönyv: „A műszaki értelmiség viszonya a párthoz, erre térek ki, igen rossz. A műszaki értelmiség viszonya a munkához, az egyéni versenyhez, a kezdeményezéshez. Magatartása elhúzódot tanúsított, a párt arra veszi az irányt, hogy különbséget teszünk a népidemokráciához hű műszakiak között.” BFL XXXV.157.a.3. 86. ő. e. Egy másik példa két évvel későbből: „Nagy hiba volt, hogy nem volt meg a Pártnak a tekintélye, nem érvényesült a Párt mindenekfelett. Egyes műszaki vezetőket a párt felé helyzetek, megmutatkozott ez abban is, hogy ezek a műszaki vezetők nem hajtották végre a párt utasításait.” BFL XXXV.157.a.1. 5. ő. e. 1951. november 18. Lantos elvtárs hozzászólása.

¹¹ BFL XXXV.95.a. 52. ő. e. A Budapesti Pártbizottság 1952. március 18-ai ülése.

A fővárosi pártbizottság előtt védekezve Szócs maga is – az elengedhetetlen önbírálat mellett – ellenfélként jelölte meg vállalata műszaki vezetését. A XVI. Kerületi Pártbizottság jelentésének vitájában az 1951 karácsonya előtti ikarusbeli zendülés kapcsán saját szerepét tisztázandó a vállalat műszaki vezetését vádolta:

„Azzal kapcsolatban, hogy a dolgozókkal való viszony részemről nem jó, megemlítem, hogy mikor én az üzembe kerültem erős ellenállásba ütköztem. A műszaki vezetés részéről egy ellenakció indult meg: hogy elszigetelni az igazgatót a dolgozóktól. Belátom, hogy helytelen volt, amikor nem kellő hangon beszéltem a dolgozókkal. Ezen a magatartáson már sokat változtattam. Hiba még az, hogy keveset tartózkodom lent az üzemben, a dolgozók között.”¹²

Az Ikarus műszaki vezetőit a pártszervekben érő támadások minden bizonytalansággal veszélyesek is lehettek volna. Dóka László XVI. kerületi párttitkár határozottan leszögezte, hogy nem hiszi, hogy bárki is pótolhatatlan lenne, s aki nem megfelelő, azt le kell váltani. A kerületi PB tagjai pedig hozzászólásaikban arról beszéltek, hogy a szabotőröket át kellene adni az ÁVH-nak.¹³ Az Ikarust bíráló észrevételek a pártapparátusban egészen Gerő Ernőig jutottak, aki nyilvánosan is szóvá tette a vállalatnál elkövetett „hibákat”.

„Itt csak egy-két kirívó eset megemlítésére szorítkozom. [...] Az Ikarusnál a 30-as autóbustípusnál, amelyet most annyira reklámoznak lapjaink és azt hiszem nem ok nélkül, a normákat az első szériára állapították meg, s nem vették figyelembe, hogy később a szerszámok, a felszerelés, a munkamódszerek lényegesen jobbak lettek. Ez természetesen a normák fellazítását jelentette.”¹⁴

Az Ikarus műszaki vezetésével szemben azonban nemcsak a pártszervek vizsgálódtak, hanem szabotázs gyanújával az ÁVH is figyelte őket. Az államvédelem érdeklődése elsősorban Zerkovitz Bélára irányult, akinek a tevékenységét 1952-től ellenőrzés alatt tartották. Úgy vélték, hogy megszegi a Minisztertanács különböző határozatait – különösen azokat, amelyek az órabérezésről a darabbérezésre való átállást írják elő –, hátráltatja a versenymozgalmat, és olyan hibákat követ el, amelyek gátolják a tervteljesítést, és nagy károkat okoznak a népgazdaságnak. Csupán azt nem látták bizonyíthatónak, hogy mindez tudatos szabotázs lenne, de a gyanú ez volt.¹⁵

¹² BFL XXXV.95.a. 52. ó. e. A Budapesti Pártbizottság 1952. március 18-ai ülésének jegyzőkönyve.

¹³ BFL XXXV.157.a.3. 257. ó. e. 1951. december 14.

¹⁴ Gerő 1952: 232.

¹⁵ A Zerkovitzra vonatkozó korábbi anyagok – ügynöki jelentések, műszaki szakvélemények a hibákról – elvesztek a forradalom alatt, az 1957-es vizsgálatok idején az ügyön dolgozó tisztek ismeretei alapján foglalták össze az ellene szóló tényeket. ÁBTL 3.19. V-141867. Dr. Hant Emil tsa. vizsgálati dosszié.

Zerkovitzot azonban, aki főmérnökként az Ikarus műszaki vezetésének élén állt, nemhogy nem tartóztatták le, de úgy tűnik, hogy pozíciója sem volt veszélyben. Annak ellenére, hogy ennyi támadás érte a pártszerveken belül, és láthatólag az ÁVH-tól a vezetés legmagasabb szintjéig minimum gyanakvással tekintettek rá, munkáját zavartalanul folytathatta. Michelberger Pál emlékezései szerint, aki tulajdonképpen az utódja volt az Ikarusnál az 1960-as évek elején, Zerkovitz „nagyon jófejű ember volt. Párton kívüli, vallásos, de valamilyen oknál fogva Rákosiék nagyon bíztak benne.”¹⁶ Más visszaemlékezés szerint az 1947–48-as években Zerkovitz két párttagkönyvvel is rendelkezett, egy szociáldemokratával és egy kommunistával.¹⁷ 1964-ben az Ikarus személyzeti osztálya azt a felvilágosítást adta a BM érdeklődésére, hogy Zerkovitz 1945-ben belépett az MKP-ba, de onnan gyorsan átlépett a szociáldemokratákhoz, s a pártegyesítéskor nem vették át az MDP-be, így onnantól pártonkívüli volt.¹⁸ Ha ez a valóság, az megmagyarázhatja a két visszaemlékezés eltéréseit, hiszen nem alaptalan a mindkét pártban való részvétel emléke, ám az államszocialista rendszer időszakában már valóban pártonkívüli volt. Amikor 1957-ben az Ikarus vezérigazgatója, a vállalati MSZMP Intéző Bizottságának titkára és a munkástanács – frissen posztjára került, az új hatalomhoz lojális – elnöke egy közös levélben kérték Zerkovitz Ikarusból való eltávolítását a kohó- és gépipari minisztertől, köpönyegforgatónak minősítették, olyan kétszínű embernek, akin azonban érződik, hogy szívesebben szolgálná ki a „másik rendszert”.¹⁹ Ez a levél is – amint még a Zerkovitzcal szemben kifejezetten ellenséges „Német Rezső” fedőnév alatt írt jelentések is – elismerték azonban nagy műszaki tudását.²⁰ Utóbbi minden róla szóló jellemzésben vagy véleménynyilvánításban ismétlődik.²¹

Zerkovitz, akinek apja az azonos nevű operett- és slágerszerző volt, 1952-ben 40 éves volt, s 1933-tól voltak tapasztalatai a magyar járműiparban, mert már műegyetemi hallgató korában is dolgozott. Összességében tehát éppen egy olyan régi „polgári szakembernek” tűnik, akít a korszakról alkotott általános kép szerint legfőbb megtűrnek szaktudásáért. Ezzel szemben a pártonkívüli Zerkovitznak nemcsak az Ikaruson belül volt lehetősége műszaki kérdésekben kezdeményezésre, hanem általában is volt mozgástere járműipari elképzeléseinek keresztülvitelére, például önhordó karosszériájú buszok kivitelezésére.

Zerkovitz határozott nézetekkel rendelkezett az autóbuszok korszerű konstrukciós elveivel kapcsolatban. Az önhordó karosszéria nem az 1940-es évek újdonsága volt a járműiparban, de ebben az évtizedben áttörés történt az alkalmazásában. A gazonknál már korábban használták, de ott mérnöki szempont-

¹⁶ Szentgyörgyi 2008: 128.

¹⁷ Vörös 2006.

¹⁸ ÁBTL 3.1.5. O – 16656/15. Zerkowitz Béla István.

¹⁹ Az 1957. IV. 15-én kelt levél másolata ÁBTL 3.1.5. O – 16656/15. Zerkowitz Béla István.

²⁰ Az 1957. IV. 15-én kelt levél másolata ÁBTL 3.1.5. O – 16656/15. Zerkowitz Béla István.

²¹ Buzási János: Üldözik-e a pártonkívüli műszakiakat az Ikarusban? *Népszabadság* 1957. június 22. 3. Köszönöm Koltai Gábornak, hogy felhívta a figyelmemet erre a cikkre.

ból viszonylag egyszerű volt a feladat, mert a kerekek rögzítve, mindig a síneken futnak. Más járműveknél, mint például repülőgépeknél vagy közúti járműveknél az önhordó karosszéria kialakítása nehezebb feladat.²² Az önhordó karosszériás autóbuszok kialakításánál jelentős részben ugyanolyan problémákat kellett megoldani, mint a hasonlóan könnyűfém-szerkezetes repülőgéptörzsek kialakításánál.²³ Ennek megoldásához, és különösen a sorozatgyártás kialakításához a repülőgépiparban a háború adott döntő lökést. Az autóbuszgyártás az Egyesült Államokban ennek nyomán már egyértelműen átállt az önhordó konstrukció elvére (és ezzel különvált a teherautógyártástól). Ezeknél többé már nem az önmagában is járképes – az összes főegységet tartalmazó – alvázra építették utólagosan a karosszériát, hanem maga a karosszéria készült úgy, hogy abba beépíthető legyen a futómű, a motor a hajtáslánccal és a kormánymű. Ez a megoldás sokkal kisebb súlyú, olcsóbban üzemben tartható járművet eredményez, amely az utasok számára kényelmesebb is, mint a teherautókéval azonos alvázra épített, rázkódó és az utasforgalom szempontjából nem praktikus buszok. Lényeges, hogy az önhordó karosszériák, bár nem feltétlenül minden elemükben, de jellemzően könnyűfém anyagokból készültek, amelyekből közepes szériák sorozatgyártása egyszerűbben megoldható volt, mint a fából és/vagy acéllemezekből készülő karosszériáké, mert utóbbiak nehezebben formálható anyagok (acéllemezek préseléssel való sorozatgyártása sokkal komolyabb gépeket igényelt, mint a könnyűfém lemezek préselése).²⁴

Magyarországon a járműgyártással foglalkozó mérnökök és szakemberek tisztában voltak ezzel a fejlődési iránnyal, amint arról számos korabeli műszaki publikáció is tanúskodik.²⁵ Az Ikarus mérnökeit, köztük Zerkovitzot vagy Cséfalvay Istvánt, a konstrukciós osztály vezetőjét az a kérdés foglalkoztatta, hogy miként állhatnának át önhordó karosszériás autóbuszok gyártására. Az Ikarusnak s különösen Cséfalvaynak – amellet, hogy követték a járműipari szakirodalmat, és ebből is ismerték az önhordó karosszéria problematikáját²⁶ – egészen konkrét tapasztalataik is voltak a háború idejéből a repülőgépgyártásról, hiszen az Ikarus mátyásföldi gyártelepe repülőgépgyárnak épült, s Cséfalvay már akkor is vezető beosztású mérnöke volt a vállalatnak.

²² Nem kötőtpályás járművek esetén, mérnöki terminológiával kifejezve, ha a térhatárolás és a teherviselés nem válik szét, azaz a statikus és dinamikus erőhatásokat a térhatároló szerkezetnek kell felfognia, és egyúttal abba vannak beépítve az előre mozgást szolgáló egységek – azaz a motor, hajtáslánc, futómű – akkor a teherviselő szerkezeteken a támadó erők játéka sokkal változatosabb. Zerkovitz 1949: 45–51.

²³ Michelberger [2012]. Michelberger Pál, aki eredetileg maga is repülőgépmérnök volt, az Ikarus mérnökeként dolgozott 1957-től kezdődően.

²⁴ A könnyűfémekkel való munkára történő áttérést Zerkovitz Béla az üzembe érkezésekor programszerűen is meghirdette egy gyárértekezleten. 1947. szeptember 25-i értekezlet. MNL OL Z 517. 1. csomó.

²⁵ Baló 1947: 139–145; Feledy 1948: 133–136. Amerikai példák bemutatása: Szabó 1947: 150–152.

²⁶ „Zerkovitz nagyon ügyelt rá, hogy kelet-nyugati legjobb folyóiratok ott legyenek” az Ikarus könyvtárában. Szentgyörgyi 2008: 131.

Az Ikarus már 1949-ben TR 3.5 típusjelzéssel elkészítette az első önhordó karosszériás autóbust, amelyet el is kezdtek gyártani, ám ez komoly vitát is kiváltott. Az ellenérvek szerint gazdaságosabb lett volna, ha ugyanarra az alvázra (és motorra) lehetne teherautókat és autóbuszokat építeni. Némely megfogalmazások szerint az Ikarusnak nem a műszaki korszerűsége, világszínvonalra kellene törekednie, hanem arra, hogy sokáig üzemben tartható, egyszerű, kevés hibalehetőséggel rendelkező típusokat gyártson. Az érvelés szerint az üzemben tartók nem korszerűséget, hanem a típus stabilitását, folyamatos alkatrészellátást várnak el, és ennek a célnak az Ikarus 60-as éppen megfelel.²⁷

A TR 3.5 Zerkovitz szerint sem volt tökéletes megoldás. Bár az oldallemezet könnyűfémből készítették, a karosszéria vázánál erről – bár eredetileg azokat is könnyűfémmel tervezték meg – le kellett mondani, mert nem tudta a hazai ipar ezeket szállítani. Így acélprofiloknál maradtak. Ennél is nagyobb probléma volt azonban magának a busznak a mérete. A maximum 30 utas befogadására alkalmas busz ugyanis nem elégítette ki sem a városi, sem a távolsági buszközlekedéssel szemben támasztott igényeket, amelyek lényegesen több utas befogadására alkalmas járműveket kívántak volna meg. Ezért az Ikarust arra utasították, hogy gyártson nagy kategóriájú alváz as autóbust. Az erről szóló döntés nyomán meg is tervezték 1952-ben a nagyobb méretű, Ikarus 60-as típusjelzésű járművet városi célokra, és ennek távolsági változatát, az Ikarus 601-est.

Zerkovitz és mérnöktársai az utasításba kapott feladatot tehát végre is hajtották, ám eközben az önhordó karosszériás busz tervezését is folytatták. Ahogyan a Kádár-kori vállalat történet fogalmazott, a „vállalat vezetősége és mérnökei az üzemi kollektívára támaszkodva, szembeszálltak e helytelen intézkedéssel”, mármint az alváz as buszgyártás előírásával.²⁸ A vállalat történeti monográfia kéziratának korábbi változata ettől eltér, amennyiben nevesíti is Zerkovitzot, s kihagyja viszont a „vállalat vezetőségét” a történetből:

„Zerkovitz Bélának és mérnökeinek volt elég erejük arra – természetesen az üzemi kollektívára támaszkodva – hogy dacolva e helytelen intézkedéssel, engedélyt szerezzenek az OT-tól az új prototípus előállítására, ugyanakkor a minisztérium által előírt határidőre elkészítették az alváz as autóbust korszerűsített kivitelét is. Az új típusok sikerére jellemző, hogy tervezésük és gyártásuk megindítása után még két évtizeddel is kerestek.”²⁹

Zerkovitzék, a főmérnök visszaemlékezése szerint magát Vas Zoltánt meggyőzve megszerezték tehát az Országos Tervhivatal támogatását.³⁰ 1951 nyarán

²⁷ Feledy 1954: 17–18.

²⁸ Jenei–Szekeres 1981: 139.

²⁹ Jenei–Szekeres kézirat: 137.

³⁰ Zerkovitz később Vas Zoltánnak tulajdonította az önhordó faros tervezésének támogatását: „El kell még mondanom, ünneprontás nélkül, hogy azért nem volt ilyen sima a magyar buszgyártás életsora. Igen sok ellenlábasa volt a hazai profilú busz készítésének.” Rózsa 1983: 59.

az Országos Tervhivatal engedélyt adott az önhordó karosszériás busz tervezésére, szemben a Kohó- és Gépipari Minisztérium álláspontjával, amely továbbra is ahhoz ragaszkodott volna, hogy azonos motorra, alvázra és futóműre kell építeni buszokat, teherautókat és egyéb járműveket (műhelykocsikat, locsolókocsikat, tűzoltókocsikat, tartálykocsikat, hűtőkocsikat, katonai járműveket). Végül az Ikarus 55-ös (közkeletű nevén a faros) típus lett az az első nagyméretű, önhordó karosszériás távolsági autóbusz, amely egyértelmű sikerével eldöntötte a kérdést az 1950-es évek közepére. Városi célokra tervezett „testvére” az Ikarus 66-os volt, szintén önhordó karosszériás, nagyméretű autóbusz.³¹

Zerkovitz cikkei arról tanúskodnak, hogy a járműtervezés részleteit – légáramlás, rugózás stb. – komoly fizikai tudás birtokában és kísérletekre épített vizsgálatok alapján dolgozta ki, s ugyanakkor elképzeléseit kitartóan védte.³² Szinte úgy tűnik, hogy az 1950-es évek első felében a hazai járműipari műszaki mező egyik pólusát képezte. Legalábbis a hazai járműgyártás műszaki fejlesztési irányairól a *Közlekedéstudományi Szemlében* az ő cikke volt a vitaindító, az érkezett hozzászólások után pedig az ő válasza zárta le a vitát.³³ A könnyűfém alkalmazása és az önhordó karosszéria mellett elkötelezett Zerkovitz a műszaki mezőn belüli ellenfelek és a gazdaságirányító apparátusok egyes részeinek és MDP-beli kritikusaik ellenállását legyőzve el tudott jutni az önhordó karosszériás nagy autóbusz megtervezéséig, sőt sorozatgyártásáig. Már azonban ez előtt, 1953-ban november 7-e alkalmából Zerkovitz Béla a Munka Érdemrend kitüntetésben részesült, ezzel – igaz, nem Vörös Zászló Munka Érdemrendet kapott, de – a legmagasabb helyről is elismerték munkáját, függetlenül a koncepcióinak hazai megvalósíthatóságát illető bírálatoktól, sőt a szabotázs gyanújától.³⁴

Mi biztosított ilyen mozgásteret Zerkovitznak? Először is természetesen nem egyedül dolgozott a könnyűfémek járműipari alkalmazásán és az önhordó karosszériás buszok megalkotásán és elfogadtatásán. A buszok részletes tervein Cséfalvay vezetésével egy mérnökcsapat dolgozott, összesen 50-60 fő.³⁵ De – a pártonkívüli – Zerkovitz volt az, aki a témáról rendszeresen publikálva, a vállalat főmérnökeként képviselte az elgondolást, összefogta a munkát, és végeredményben keresztülvitte az ügyet a pártállami apparátusok dzsungelén. Ahhoz, hogy ezt sikerrel megtehesse, kellett azonban az, hogy egyáltalán létezzen egy

³¹ A típus egészen 1972-ig maradt gyártásban.

³² Zerkovitz 1949a: 45–51; Zerkovitz 1949b: 54–58; Zerkovitz 1950: 171–175; Zerkovitz 1952: 23–28.

³³ Zerkovitz 1953: 405–412; Feledy 1954: 17–18; Csetneky–Erős 1954: 18–19; Szabó 1954: 68–69; Berczik 1954: 69–70; Zerkovitz 1954: 184–190.

³⁴ *Magyar Közlöny* 1953. november 7. 59. sz. 352.

³⁵ Zerkovitz egy visszaemlékezésben 60 főre teszi az önhordó busz megalkotásán dolgozó csapatot. A jármű egészének és részleteinek műszaki megoldásait kellett kidolgozni, összehangolni a közlekedési igényekkel – és a hozzáférhető anyagok kínálatával – elkészíteni a jármű egészének és részleteinek a műszaki konstrukcióhoz illő és ugyanakkor esztétikus formaterveit, megtalálni a megfelelő gépészeti megoldásokat stb.

intézményekben is megtestesülő technokrata erőter, amelyben mozogni tudott, s amelyet a járműipar műszaki és gazdaságirányítási szakembereinek sokasága alkotott. Ennek a technokrata közegnek az 1950-es évek elején is volt bizonyos önállósága Magyarországon. Nem pusztán végrehajtói feladatokat láttak el tehát a mérnökök, szakemberek, és a beruházási döntések, fejlesztési irányok kialakításában sem csupán alárendelt előkészítő funkcióban szerepeltek, hanem volt mozgásterük – kihasználva a rendelkezésre álló műszaki tudományos fórumokat – tartalmilag is kezdeményező szerepet játszani. A műszaki szempontból képzetlen pártkatonák, hiába volt a kezükben az adott pillanatban nagy hatalom, nem tudták végső soron nélkülözni a technokratákat, sőt akár vitatkozni sem voltak képesek velük. Bebrits Lajos közlekedési és postaügyi miniszter megnyitó beszéde például az MTA Közlekedéstudományi Főbizottsága által szervezett gépjármű-közlekedési anketon egyrészt ügyetlenül hatott, amikor „tudományosan megalapozott princípiumokat” hiányolt, másrészt pedig elárulta tanácsstalanságát, ami a típusok, motorok, fékberendezések körül elhangzó ütköző véleményeket illeti.³⁶ Azt remélte, hogy a tudományos tanácskozás végre egyértelmű iránymutatást ad majd neki ezekben a kérdésekben.³⁷

A technokrácia működésének problémája az 1940-es, 1950-es évek fordulóján eddig még nem merült föl a kutatásban. Érdemes ezért tágabb kontextusban is elhelyezni a technokrácia jelenségét, és azután ennek fényében konkrétan is megvilágítani a technokrata mező struktúráját, helyzetét a szocialista rendszer első szakaszában. Technokratáknak azokat tekinthetjük, akik a modernitás korszakában valamilyen tudományosan megalapozott, racionálisan gyakorolt kompetencia – például a mérnökök standardizált szaktudása vagy a közgazdászok hozzáértése – nevében igyekeznek megalapozni saját pozíciójukat, legitimálni a beruházások, gazdasági, műszaki döntések meghozatalában a saját szerepüket. Sőt, ha a politikai konstelláció – azaz a különféle csoportok közötti erőviszonyok – lehetővé teszi, akkor a technokraták racionális, szakmai kompetenciájukra hivatkozva vezető szerepet próbálnak kivívni maguknak a gazdasági és társadalmi döntésekben, azt feltételezve, illetve sugallva, hogy szakmai kompetenciáik megfelelőek és elegendőek a társadalom és a gazdaság különböző problémáinak megoldásához.³⁸

A technokraták nem politikai utópisták és nem társadalommérnökök abban az értelemben, ahogyan például Popper meghatározta e fogalmakat. Az utópikus gondolkodás először elképzel egy távoli társadalomideált, és csak azután kezdi keresni az eszközöket és az utat ehhez (gyakran az erőszaktól sem visszariadva). Társadalommérnöknek azokat nevezi Popper, akik az utópia vonzásában elhivatottnak érzik magukat a társadalom ilyen értelemben vett átalakítására.³⁹ A tech-

³⁶ Bebrits, Gerő helyettese és 1949-től utódja a Közlekedési Minisztérium élén az 1930-as években a Szovjetunióban területi vasútigazgatóként működött. Major 1984: 76.

³⁷ Czére–Prohászka 1953: 7–11.

³⁸ Doering-Manteuffel 2008: 398–406.

³⁹ Popper 2007: 30–39; Leucht 2015: 97–115.

nokraták – bár tisztán politikai jellegű diskurzusok fedezéke mögé is be tudnak vonulni, ám – saját tevékenységük legitimálását a *techné*, a hogyan csinálás szakszerű ismeretére alapozzák. A megfelelő, szakszerű, tudományosan felvértezett tervezés és kivitelezés a kiindulópontjuk, nem egy távoli, politikailag kitűzött cél. Azt feltételezik, hogy a racionális, tudományosan megalapozott szakmai eljárások eleve megoldják a gazdasági és társadalmi problémákat. Így bár valójában szakmai közegük mentalitásából következő víziókat követnek, de nem politikai utópiákat.⁴⁰

A mérnököket az I. világháború technikai jellege és a Taylor- vagy Bedeaux-módszer szerinti hatékony ipari munkaszervezési modellek alkalmazása miatt – amelyek maximális teljesítményre kényszerítették a munkást, s ugyanakkor csökkentették a munkaerőigényt, tehát növelték a munkanélküliséget – különböző politikai álláspontok felől érték komoly kultúrkritikai bírálatok a két világháború között. Mintegy válaszként a mérnöki tudásnak a gazdasági és társadalmi problémákat megoldó képességét hangsúlyozták olyan technokrata víziókban, amelyek Németországban közel álltak vagy legalábbis kompatibilisek voltak a társadalomról és a modernitásról alkotott náci elképzelésekkel.⁴¹ Ám a műszaki és általában a tudományos szakszerűség és az erre épített tervezés ethosza könnyen összeilleszthető volt a tervezéssel legitimált szovjet típusú társadalmi berendezkedéssel is.⁴²

A 20. század közepén Magyarországon a műszaki technokraták a piacgazdaság felszámolásával megnövekedett mozgástérhez jutottak. Bár piaci elvű technokrácia is létezik – amely abból indul ki, hogy a racionálisan működő piac az alapvető megoldás a társadalom problémáira –, a 20. századi műszaki technokrácia azonban legtöbbször saját ethosza, a műszaki racionalitás szempontjából korlátozóan érezte a piaci gazdasági kényszereket, a korlátozottan rendelkezésre álló erőforrásokat, azt, hogy a termékek piaci eladhatósága nem pusztán a gyártástechnológiától és a termék műszaki paramétereitől függött. A műszaki technokraták a piacgazdaság felszámolásával valójában nagyobb teret kaptak saját ethoszuk kibontakoztatásához. A műszaki technokrata ethosz beszédmódja könnyen hozzákapcsolható volt az állampárti nyelvezethez. Járműipari területről hozva példát: „Pedig ma a tervezőnek olyan tág tere nyílik arra, hogy legméreesebb álmait is valóra válthassa, amilyenre a kapitalista gazdaságban sohasem számíthatott [... A] mérnök előtt nincs lehetetlen, csak megfelelő anyag legyen a kezében.”⁴³ A példa itt a mérnöki szellem kibontakozására éppen az Ikarus volt. Műszaki tudományosság és szocializmus összekapcsolásának elvi megfogalmazása sokszor megtörtént.

⁴⁰ A technokráciának ez a felfogása részben eltér attól, ahogyan a Kádár-kor vonatkozásában megkülönböztették a technokrata szemléletű vállalatvezetőket a menedzser szemléletűektől vagy a bürokrata alkatúaktól. Lásd Szalai 1989, továbbá: Szegő 2018: 89–129.

⁴¹ Kleinschmidt 2007: 105; Renneberg–Walker 2002: 1–29.

⁴² Laak 2008: 305–362; Caldwell 2008: 360–374.

⁴³ Valent 1953: 60–61.

„A szocializmusban – a haladó szellemű társadalmi rendben – a tudományoknak különösen nagy szerepük van. Ezt természetesnek kell találnunk, ha meggondoljuk, hogy a tudományok feladata az építés, az újnak a keresése, természeti és társadalmi törvények rendszeres összefoglalása és a helyes következtetéseknek a gyakorlati életben való felhasználása, tehát egyszóval a haladás, a fejlődés szolgálata. A Szovjetunió Kommunista Pártja mindenkor rendkívül nagy fontosságot tulajdonított a tudományok vezető szerepének.”⁴⁴

Ezt követően Prohászka László Sztálin-idézetekből vezette le a közlekedés egyre növekvő fontosságát, Hevesi Gyulát⁴⁵ hivatkozta a tudományos kutatás és a termelés összekapcsolásának szükségességéről, majd pedig oda konkludált:

„[E]lkerülhetetlen, hogy az autóközlekedés nagyarányú fejlesztését előbb-utóbb nálunk is programra tűzzék. A fejlődés korszerű feltételei azonban csak jól felkészült tudományos intézmények közreműködésével biztosíthatók. A tudományos gondolkozást, a korszerű technika széleskörű alkalmazását, nemcsak a tudományos intézményeken belül, hanem a gyakorlati élet egész területén biztosítani kell.”⁴⁶

Hozzátehetjük, Prohászka László az Autóközlekedési Tudományos Kutatóintézet vezetője volt, amely a Közlekedési és Postaügyi Minisztérium – mai szóval – háttérintézménye volt, s maga is „régii szakemberből” lett a Rákosi-korszak járműipari technokráciájának egyik oszlopos tagja.

Az államszocialista rendszer kiépítésével, konkrétan a nagyvállalati szektor államosításával a műszaki szakemberek képesek voltak a fenti módon összekapcsolni technokrata jellegű – tehát a racionális műszaki tudás érvényesülését igénylő beszédmódjukat – az államszocialista politika akkori nyelvezetével. Ezzel együtt a technokraták tényleges mozgásteret valójában megnőtt. Ez a gazdaság totális uralásának azon igényéből fakadt, amely a rendszer alapvető sajátossága volt. A totális tervezés igénye vezetett ahhoz, hogy a politikai vezetésnek feltétlenül szüksége volt szakemberekre, technokratákra annak érdekében, hogy egyáltalán megpróbálja működtetni a gazdaságot.⁴⁷ Természetesen a sztálini típusú hatalomgyakorlásban a technokraták személyes biztonságát nem garantálta semmi, azaz egyesek könnyen a terror, a tisztogató akciók, a politikai rendőrség áldozataivá válhattak. A technokrata tudás akadémiai keretek között való prezenztálása ugyan legitimálhatta a mérnököket a hatalom felé is, ám a technokrácia és

⁴⁴ Prohászka 1953: 250.

⁴⁵ Hevesi Gyula, a Tanácsköztársaságban játszott szerepe után a Szovjetunióban dolgozott. Ekkoriban a Találmányi Hivatal elnöke és az MTA egyik vezetője. Életútjára nézve lásd Hevesi 1965.

⁴⁶ Prohászka 1953: 250.

⁴⁷ Hasonló megfigyeléseket tettek a náci Németország gazdaságirányításáról is, ahol a vállalatok magántulajdonlása fennmaradt, ám emellett is megpróbálták őket totálisan a háború szolgálatába állítani. Ez – a gazdaságirányítási rendszer állandó átszervezése, a termelési programok állandó újratervezése közepette is – elég sikeres volt, köszönhetően a technokrata réteg együttműködésének és teljesítményének. Plumpe 2006.

a politika egymásrautaltsága, határainak elmosódása veszélyeket is rejtett magában. A szénbányászat meghatározó mérnöki vezetői sorában akadémiai keretek közötti konfliktust például – vagy a közöttük kialakult konfliktus akadémiai szinten való megjelenését – belügyi lépések is követték, amennyiben a vita egyik oldalán állókat később letartóztatta az államvédelem. Figyelemre méltó azonban, hogy az ÁVH – miközben bizonyítani igyekezett, hogy egy szakmai vita egyik oldalán állók szabotálni igyekeztek a széntermelés növelését – minden igyekezet és a felsőbb politikai elvárás megléte ellenére sem tudta több nekifutásra sem koncepciók perig eljuttatni az ügyet. A bányászati műszaki részletkérdésekben a kompetencia hiánya, az igénybe vett szakértők véleménykülönbségei, illetve részben utóbbiaknak a letartóztatottakkal való szolidaritása miatt az ügy elhúzódott, és végül, már Nagy Imre kormányra kerülése után, érdemi eredmény nélkül zárult le.⁴⁸ Egyes technokraták áldozatul eshettek az állami terrornak, de a párhatalom mégsem tudott lemondani a technokrata hálózatok, körök munkájának igénybevételéről.⁴⁹

A tulajdonosok eltűnése – mivel a központosított gazdaságirányítási bürokrácia nem tudta olyan hatékonyan ellátni a tulajdonosi funkciókat, mint a mindig helyben lévő korábbi tulajdonos – valójában akár még egy-egy vállalat szintjén is megnövelte a mérnökök mozgásterét. Mindenképpen igaz ez azonban a műszaki technokrácia egészére mint közegre, amely az államosításokkal egy időben újrastrukturálódott és, ami nagyon lényeges, a korábbiakhoz képest nagyobb mértékben intézményesült.

A műszaki mező újrastrukturálásának központi elemeként 1948. június 25-én megalakult a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (METESZ), amely összefogta a mérnököket is. Ugyanekkor megszűnt a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete, aminek az oka, hogy a szakszervezeti struktúrát iparági alapokra helyezték át. A METESZ vezetősége eléggé folytonosan a korábbi szakszervezet vezetéséből származott. Első elnökségében két államtitkár, négy műegyetemi tanár, három nagyvállalati vezérigazgató, négy magas beosztású minisztériumi tisztviselő vett részt, valamint Gerő Ernő. Láthatólag a METESZ vezetésében összekapcsolódtak a tudományos intézmények vezetői az ipari vezetőkkel, illetve a minisztériális apparátusok vezetőivel, s az egész területet felügyelő politikusokkal. A METESZ számos tagszervezetet integráló szövetség volt. Az államosítások nyomán 1948-ban két iparági tudományos egyesület alakult, a Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület, illetve a Textilipari Műszaki és Tudományos Egyesület. Ezt 1949-ben további nyolc iparági egyesület megalakulása követte a METESZ tagszervezeteként,⁵⁰ s ide csatlakoztak a bányászat és kohászat régebb óta létező egyesületei is.

⁴⁸ Cserényi-Zsitnyányi: 2013: 21–24.

⁴⁹ Ez még a bányaiparban is így volt, ahol talán a legnagyobb volt a különféle gazdasági ágak között a letartóztatott mérnökök száma. Cserényi-Zsitnyányi 2009.

⁵⁰ <http://www.gteportal.eu/gte.php?sub=tortenelmunk> – utolsó letöltés: 2019. május 21.

A járműipart közelebbről érintette a gépipar területén lezajló technokrata intézményesülés. A METESZ égisze alatt jött létre a Gépipari Tudományos Egyesület (GTE) 1949 februárjában. Alapítói között több jellegzetesen eltérő életútú személyt találunk. Akadtak közöttük már a háború előtt is kommunisztának számító mérnökök (Sebestyén János, Bakonyi Sebestyén); más „munkásmozgalmi múltú” személyek, mint például a vasesztergályosként szakszervezeti karrier után frissen vállalatvezetővé váló kommunista politikus, aki 1949-től Budapest polgármestere – majd a tanács VB-elnöke – volt (Pongrácz Károly); vagy a hosszú, nagyrészt szovjetunióbeli pártkarrier után minisztériumi vezető tisztviselő (László Aladár). Melléjük azonban szerepelt a már a háború előtt is nagyipari műszaki vezetői pályát befutó Winkler Dezső; az idősebb generációból, a pályáját még a dualizmusban kezdő, a két világháború közötti korszakban a műegyetemi mérnökképzésben meghatározó egyetemi tanár, a korai Kossuth-díjasok egyike (Pattantyús Ábrahám); és további Kossuth-díjas gépészmérnökök, akik között volt nagyvállalati vezető (Jodál Sándor) és egyszerű tervezőmérnök is (Strém Ferenc⁵¹). A GTE első elnöke Bíró Ferenc volt, aki az ekkoriban a bátyjáról elnevezett Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek vezérigazgatói posztját töltötte be.

A GTE vezetésében is találkoztak az adott terület tudományos szaktekin-télyei, régi és újabb típusokba sorolható ipari műszaki vezetők, fiatalabb, de tehetségesnek tartott és már kitüntetett mérnökök, s köztük olyanok is, akik a későbbiekben a magyar ipar irányításában vezető posztokon vettek részt (Bakonyi Sebestyén, Karádi Gyula stb.),⁵² és persze elsősorban pártkarriert befutó személyek. Az egyesület vezetésének ilyen, nyilván jelentős részben tudatosan tervezett összetétele alkalmas lehetett arra, hogy a műszaki szakembereknek eredetileg a kommunista párttól távolabb álló csoportjait is elérje, összefogja, illetve arra is, hogy számukra is lehetőséget biztosítson a rendszer keretei között a szakmai köz-életben való részvételre.

Az egyesület mellett kutatóintézeti szinten is meglepően kiterjedt közúti járműipari kutatóbázis volt a korban Magyarországon. A legfontosabb nagyvállalatok – azaz a Győri Vagon- és Gépgyár, Csepel Autógyár, Láng Gépgyár és az Ikarus – ilyen kérdésekkel foglalkozó gárdáján kívül a Közlekedési és Postaügyi Minisztérium irányítása alatt működött az Országos Autómozgókészítési Állomás, amely eredeti, a gépjárművek biztonsági ellenőrzésére irányuló tevékenysége helyett a II. világháború után szintén a tudományos kutatás felé fordult. 1953-tól átnevezték Autóközlekedési Kutatóintézeté. Bár ez az intézmény is 100 főt meghaladó létszámmal dolgozott már az 1940-es évek végén, de ennél is fontosabb volt a Járműfejlesztési Intézet (JÁFI). A járműipari műszaki tervezés központosítása céljából hozták létre 1948-ban, közvetlenül az államosítások után

⁵¹ Strém Ferenc a két háború közötti Ganz Vagongyár-beli karrierjét a vállalat műszaki igazgatójaként folytatta, később 1957-es haláláig a Kohó- és Gépipari Minisztérium Iparpolitikai Osztályán dolgozott. Kiss (szerk.) 1999.

⁵² Németh 1973: 107–108.

– az államosított nehézipari vállalatokat összefogó – Nehézipari Központ (NIK) keretén belül a Központi Autótervező Irodát, amelybe a hazai járműgyártó cégek tervező részlegeiből gyűjtötték egybe a legjobbnak tartott mérnököket. Vezetője Winkler Dezső lett. Ugyancsak ebben az évben hozták létre a NIK-Steyr Irodát, amely a Steyr motor licencvásárlásának a lebonyolítását és a hazai gyártás elindítását koordinálta. A NIK megszűnte után ebből a két egységből jött létre 1950-ben közvetlenül minisztériumi alárendeltségben a JÁFI, amelynek vezetője ismét csak Winkler Dezső maradt (egészen 1968-ig).⁵³ Winkler járműipari hírnevét annak köszönhetette, hogy az ő vezetésével alakították ki a győri program keretében a kevés igazán sikeres II. világháborús magyar katonai fejlesztések egyikét, a Botond terepjarót.⁵⁴ Az általa vezetett intézmény gyűjtőhelye lett azoknak a mérnököknek, akik a háborús években a katonai célokat szolgáló járműfejlesztésekben dolgoztak. Az 1945-öt átívelő technokrata pályára példa a katonatiszti családból származó Kovácsházy Ernő, aki a Zrínyi rohamlőveg és az egyetlen mintapéldányban elkészült magyar nehézharcocsi, a Tas vezető tervezője volt. A Néphadsereg számára tervezett és sorozatgyártásba is került tüzérségi vontatók és terepjárók tervezéséért 1954-ben Kossuth-díjat kapott. Jurek Aurél, aki 1943-ban lett a WM Művek konstrukciós osztályának vezetője – nevéhez a világháborús Csaba könnyű harcocsi fűződik – bár a JÁFI munkáiban is részt vett, de pályáját a Műegyetemen folytatta.

A technokrácia, illetve a technokraták egymással is rivalizáló csoportjai az 1940-es évek végén kiépülő államszocialista rendszerben tehát – ha természetesen a párthatalomtól nem is függetlenül létező – sajátos jellemzőkkel és szakmai elkötelezettségekkel rendelkező csoportként voltak jelen. Az Ikaruson belüli konfliktusokban tehát Zerkovitz Béla és általában a műszaki vezetés nem elszigetelt csoportként állt szembe a vállalatot ellenőrző külső hatalmakkal, illetve a kívülről delegált vezérigazgatóval és párttitkárral. Közvetlenül az államosítástól kezdve, és nem csupán az 1960-as évektől – amely korszakról ezt gyakran emlegetik – létezett egy tágabb technokrata közeg, amely számukra háttérrel jelentett, ahol támogatást élvezhettek, tulajdonképpen erőforrásokat nyerhettek. A vázolt intézményi struktúra kiegészült még az MTA járműipari fórumaival, és *A gép*, illetve a *Közlekedéstudományi Szemle* révén megvoltak a szakmai nyilvánosságnak is a fórumai, ahol, mint láttuk, Zerkovitz is képviselhette törekvéseit.

A KONFLIKTUS RÉSZTVEVŐI: A SZAKMUNKÁSOK

A tágabb technokrata közegen túl azonban az Ikarus műszaki vezetése a vállalaton belül sem szövetségesek nélkül állt szembe a párthatalom képviselőivel. Ahogyan arra a pártszervek előtt a vezérigazgató részéről elhangzott kijelentések

⁵³ Csordás é. n.

⁵⁴ Talán nem mellékes, hogy a zsidó vallású Winkler az 1920-as évek elején – vélhetőleg a numerus clausus miatt – német nyelven, a brünni műszaki egyetemen tanult.

utaltak, Zerkovitz és társai meg tudták értetni magukat a munkásság jellegadó csoportjaival is az üzemben. A két csoport közötti jó viszony megértéséhez meg kell vizsgálnunk a munkásság helyzetét, és egyúttal az Ikarus gyár korabeli technológiai adottságait is. Az utóbbi megszabta lehetőségek és kényszerek a vállalaton belül kijelölték a „műszakiak”, valamint a munkások tevékenységének és kapcsolatának a kereteit is.

A munkásság diffúzabb, de azért nagyon is megnyilvánuló, habár inkább passzívabb, ellenállásban és nem kezdeményezésben megnyilatkozó ereje a technokratákéval párhuzamosan alakította a vállalaton belüli erőviszonyokat. A vállalat munkássága, pontosabban annak egy közelebről nehezen meghatározható köre és a vállalatvezetés között is komoly érdekellentétek feszültek. Az Ikarus 1948-ban a termelést racionalizálni igyekvő mérnökök kezdeményezésére egyszer már átállt egy hozzávetőlegesen szalagszerű termelésre (természetesen tényleges futószalag nélkül), ám a sokféle kisszériás jármű legyártása – amire a felsőbb szervektől utasítást kaptak – lényegében a nagy létszámú munkással kivitelezett kisipari termeléshez való visszatérést jelentette. Ez a probléma lényegileg összefüggött a munkásság gyáron belüli helyzetének kérdésével is, mert a kisipari módszerek nagyobb mozgásteret biztosítottak a szakmunkásoknak, mint egy magasabb szinten automatizált, a munkaszervezésben sok részfeladatra bontott szalagszerű termelés.

A munkásság helyzetét megszabta a párthatalom és a cégvezetés velük szemben követett politikája. A gazdaságosság javítását szolgálta elvileg a selejt elleni harc, az anyagtakarékosság, a gyártás során keletkező anyaghulladék minimalizálásának erőltetése, és mindenekelőtt a normák állandó kontroll alatt tartása – amire már a Gerőtől idézett kritika is utalt –, a teljesítménybérezésre való átállás, a munkaversenyek szervezése és az egységnyi bérré eső termelési érték mutatójának szem előtt tartása. Ezeknek az eszközöknek az alkalmazása azonban szűkszerűen konfliktushoz vezetett a munkássággal. Ahogyan Kemény István egy későbbi korszak vonatkozásában leírta, de ahogy az a munkásságtörténeti szakirodalom szerint általánosan is megfigyelhető volt, a munkások, ha tehették, arra törekedtek, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a munkafolyamatokat (a munka üteme, az elvégzendő feladatok konkrét kivitelezése, esetleg sorrendje), és természetesen lehetőség szerint a bérezésüket is befolyásolni igyekeztek ezáltal.⁵⁵

Az Ikarusnál az államosítás utáni első kollektív szerződés mindjárt konfliktusok forrásává vált a munkásság és a gyárvezetés között, általános elégedetlenség és zúgolódság fogadta a munkásság körében.⁵⁶ A Kádár-kori vállalattörténeti monográfia értelmezésében az államosítás előtt a párt és a szakszervezetek a „dolgozók” minden igényét támogatták a „tőkésekkal” szemben. Az államosítások után

⁵⁵ Kemény 1990. Természetesen a munkásság különböző csoportjai nem feltétlenül ugyanúgy jártak el. Héthy Lajos és Makó Csaba klasszikussá vált elemzése az 1960-as években a teljesítménybérezés erőltetésére eltérőképpen reagáló három brigádtípust különített el, ahol a reakciók a brigádok összetétele és informális belső struktúrája szerint különböztek. Héthy–Makó 1970.

⁵⁶ Jenői–Szekeres 1981: 81.

viszont kiderült, hogy a vállalatok nem bírják el a korábbi időszakban kiharcolt jogokat és juttatásokat.⁵⁷ Egy sor korábban szerzett jognak tekintett természetbeni juttatás kimaradt a kollektív szerződésből, s jelentősen csökkent a túlórák száma és díjazása. A következő évre szóló kollektív szerződésnek Jenei–Szekeres szerint ismét rossz volt a „visszhangja” a munkásság körében, elsősorban az olyan előírások miatt, mint például a termelési technológia javulása következtében beálló „norma-elavulás” bejelentési kötelezettségének rögzítése.⁵⁸ A Kádár-kori vállalat történeti monográfia adatai szerint 1948-ban a munkások évi átlagbére 10 366 Ft volt, 1949-ben pedig 7921.⁵⁹ Bár az átlagbér csökkenését részben magyarázhatja, hogy a két év között jelentősen emelkedő létszámmal megnőtt a képzetlenebb, alacsonyabb bérű munkaerő aránya, de ezzel együtt is biztos, hogy a munkások 1948–1949-ben reálbérük csökkenését élték meg. E folyamat ráadásul nem állt meg itt, 1950-ben újabb jelentős nominális átlagbércsökkenés következett be.⁶⁰ A soron lévő „normarendezés” következtében az Ikarusban 35,5%-os átlagbércsökkenés állt elő. A rendezés előtt 227 Ft volt a heti átlagbér, utána 155 Ft. A Budapesti Pártbizottság számára készített jelentés szerint azonban a bérek növekedése várható, mert most már a munkások is látják, hogy a norma túlteljesíthető.⁶¹ A normarendezés – azaz a reálbércsökkenés – többféle ellenállási stratégiát is kiváltott. A normával való „manipulálás” vádja a pártfegyelmi ügyekben is felmerült.⁶² A vállalat történeti monográfia 1960-as évek végén keletkezett kézírata így adja vissza a munkásság hangulatát:

„Az üzemi kerítések felmagasítása, drótok kihúzása, fényszórós, telefonos őrtornyok felállítása ugyancsak nem járt jó hatással. A legfőbb ok, amely a munkások elégedetlenségét kiváltotta, a normák állandó, mechanikus változtatgatása volt. Ez nemcsak a keresetüket tette bizonytalaná, hanem termelési kedvüket is elvette.”⁶³

Nem csoda, hogy az állandóan romló bérszint mellett az Ikarus munkásai nem sok lelkesedést mutattak a pártállami rendszer iránt. A XVI. Kerületi Párt-

⁵⁷ A magas bérek és a vállalati juttatások kiharcolásának az államosítás előtti időszakban nem egyszerűen a szakszervezetek voltak a döntő tényezői. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy az Üzemi Bizottság, amely az Ikarus elődvállalatánál szociáldemokrata többségű volt, a rivális kommunista párti támadásokat kivédendő volt kénytelen biztosítani a vállalati juttatások magas szintjét, hogy támogatottságát a műhelyekben megőrizze. Bódy 2008.

⁵⁸ Jenei–Szekeres 1981: 86.

⁵⁹ Jenei–Szekeres kézirat: 107.

⁶⁰ A „normarendezésből” fakadó jelentős bércsökkenés miatt távozott ekkor az Ikarustól Tóth Géza is. Interjú Tóth Gézával.

⁶¹ BFL XXXV.95.a. 23. ó. e. A Nagybudapesti Pártbizottság 1950. augusztus 11-i ülésére készült jelentés a „normarendezés” hatásairól. Ez az érték messze meghaladta a nehézipar 12,5%-os átlagos keresetcsökkenését, erre nézve lásd Varga 1994: 55.

⁶² Helyben kizártak egy 1915-ös szakszervezeti tagságú szakmunkást, aki fényező csoportvezető volt, s az ügy fellebbezés folytán a kerülethez, majd a fővárosi pártszerv elé került, ahol megrovásra enyhítették a határozatot. BFL XXXV.95.a. 47. ó. e.

⁶³ Jenei–Szekeres kézirat: 150.

bizottság üléseinek jegyzőkönyve alapján úgy tűnik, hogy az MDP-nek nagyon kevés tényleges befolyása volt a gyár munkásságára. A munkások politikai közönyösségéről rendszeresen ismétlődő panaszokon túl visszatérő témája volt a pártbizottsági üléseknek, hogy az Ikarus gyári pártszerv szétesőben van, gyűlései alig látogatottak, tényleges kapcsolata nincs a dolgozókkal, érdemi munkát alig végez.⁶⁴ Az Ikarus gyárból alig kerülnek ki népnevelők, a pártiskolára és különböző tanfolyamokra kiválasztottak pedig nagyon nagy arányban nem válnak azután be, ami az Ikarus pártszervének gyenge „kádermunkáját” mutatja.⁶⁵ A vállalatnál szervezett „falujáró csoportot” – ezeket agitációs célból küldték vidékre – fegyelmi okokból fel kellett oszlatni.⁶⁶ 1950-ben az a „szégyen” is megesezt, hogy május elsején nem akadt, aki az Ikarus éltábláját vitte volna a felvonuláson, így az ott maradt a gyárban.⁶⁷

Az államosítás után és az 1950-es évek első felében tehát az Ikarus munkásainak a pártállami hatalomhoz való viszonya, legalábbis ahogy az a kerületi, illetve a budapesti pártszervek elé kerülő beszámolókból látszik, talán a közönyös és az ellenséges között mozgott valahol. Semmiképpen sem tűnik úgy, mintha a rendszer körükben gyakorlati vagy szimbolikus elismerést élvezett volna. A párt tekintélyének érvényesítése a későbbiekben sem mehetett könnyen az Ikarusban. 1953-ban például kizárták az MDP-ből az Ikarus helyettes PB-titkárát, mert a PB-tagokkal mulatozott, közöttük „kiosztotta” az adminisztrátor elvtársnőket, hogy „két héten belül tegyék magukévá őket és erről neki számoljanak be”, továbbá a vállalat anyagaiból és költségére magának akatatkát és diplomatatáskát készíttetett.⁶⁸

Persze az ilyesminél bizonyára többet számított a bérrendezés és a saját mozgástér beszűkülése. A fizetések csökkenése, a normarendezések, a korábban a szakszervezetek és az Üzemi Bizottság révén élvezett kollektív érdekérvényesítés lehetőségének elvesztése mind olyan fejlemények voltak, amelyek a munkások többségét negatívan érintették, lehetőségeiket, mozgásterüket csökkentették.⁶⁹ Ez nyilván elsősorban azokra vonatkozott, akik már a vállalat államosítás előtti korszakában is itt dolgoztak, s közülük is elsősorban a szakmunkásokra, akik hozzá voltak szokva ahhoz, hogy munkájuk fontos, értékelt, és épp ezért bizo-

⁶⁴ Ehhez képest a vállalat Kádár-kori monográfiája a következőképpen fogalmaz: „Sokat segítettek az üzem vezetőinek nehéz feladataik megoldásában az üzemi kommunisták. [...] Az üzemi kommunisták dolgozó társaiknak megmagyarázták a vállalat és a népgazdaság valóságos helyzetét, s az abból fakadó visszasságok megszüntetésére irányuló intézkedések jogosságát.” Jenei-Szekeres 1981: 82.

⁶⁵ BFL XXXV.157.a.1. 6. ó. e. 1954. március 21. Titkári jelentés a kerületi párttertekezlet számára.

⁶⁶ BFL XXXV 157.a.3. 65. ó. e. 1949. május 26.

⁶⁷ „[J]ellemző, hogy május 1.-én pl. nem akadt, aki az Ikarus éltábláját vigye és bent hagyták az üzemben.” BFL XXXV.157. a.1. 3. ó. e. 1950. június 4.

⁶⁸ BFL XXXV.95.a. 73. ó. e. A Budapest Pártbizottság 1953. április 14-i ülése.

⁶⁹ Ez hasonló az általános tendenciákhoz: a „munkások azonban a munkahelyek feletti politikai ellenőrzés erősödését és az élet és munkakörülmények folyamatos romlását érzelték [...] A negyvenes-ötvenes évek fordulóján a nagy gyárakban komoly konfliktusok alakultak ki a korábbi szociális juttatások [...] megvonása, ellehetetlenítése miatt.” Valuch 2017: 41.

nyos önállóságot is élveznek, illetve hogy a szakszervezetek, 1945 után pedig az üzemi bizottságok révén intézményesített mozgásterük is van.⁷⁰ Korábbi mozgásterük elvesztésének hatásai hamar, jóval a feszültségek 1951-es kirobbanása előtt érzékelhetőek voltak már. Egy Jenei–Szekeres által idézett jelentés szerint „van a dolgozóknál egy bizonyos fokú tartózkodás a munkában”.⁷¹ Későbbi nyomai is vannak a munkásság szolidaritásának. Amikor egy 1952 februári, halálos áldozatokkal járó robbanás miatt többeket bíróság elé állítottak, a kerületi pártbizottság bosszúsággal regisztrálta, hogy a tárgyaláson megjelent munkások tapsoltak a védőügyvédnek, s hogy egyesek a gyárban a kár megtérítésére gyűjtést akartak indítani, abban a hiszemben, hogy így a vádlottak mentesíthetők a büntetés alól. A pártszerv tudomása szerint e mozgalomban a vezető szerepet egy idősebb szakmunkás játszotta, továbbá három-négy művezető.⁷² A munkásság – legtöbbször inkább csak diffúz módon, „hangulatként” érzékelt igényeit – azonban a párthatalom rendszerint nem tartotta teljesíthetőnek. Sőt, a párt egyes funkcionáriusai – függetlenül az ideológiai lózungoktól – a sok konfliktus nyomán a hétköznapokban mintha egyszerűen pártjuk ellenfeleiként gondoltak volna a munkásokra, s valószínűleg sokszor nem is alap nélkül.⁷³ Amikor például az 1951. decemberi zendülés után az Ikarus új párttitkára a kerületi pártbizottság ülésén megpróbálta képviselni az Ikarus dolgozóinak azt az igényét, hogy térjenek vissza a műszakváltások régebbi rendjéhez, ezt elutasították. A Magyar Dolgozók Pártjának kerületi titkára – jellegzetes korabeli kifejezéssel élve – nem akart a „dolgozók uszályába” kerülni, s azzal érvelt a „dolgozók” igénye ellen: „ha belesünk a dolgozók uszályába, akkor esetleg a jövő héten már azt is követelik, hogy 5 nap alatt dolgozzák le a hetet”.⁷⁴

⁷⁰ A szakszervezetek gleichschaltolásának folyamatáról és következményeiről: Varga 1994: 34–58.

⁷¹ Urda Kálmán vezérigazgató jelentése 1949. június 13-án. Idézi: Jenei–Szekeres 1981: 89.

⁷² Az illető 1929 óta volt szakszervezeti tag, párttagságát pedig 1939-től ismerték el az illetékes pártszervek. BFL XXXV.157.a.3. 297. és 299. ó. e. 1952. május 6. és 1952. május 15.

⁷³ Mark Pittaway hangsúlyozza azt a paradoxont, hogy az elvileg kollektivistá rezsim a bérezésben az individualizált teljesítménybérezésre törekedett. A darabérre való átállás, a normák állandó „karbantartása” mind azt szolgálta, hogy a munkások minél jobban kihasználják az elvileg rendelkezésre álló munkaidőt a termelésre. Ezt a szakmunkások ellenük való támadásnak fogták fel, és lényegében elég sikeresen védelmezték mozgásterüket a termelési folyamatok és a munkaidő felhasználásának ellenőrzésében. Egyúttal igyekeztek fenntartani a műhelyek hagyományos hierarchiáját, ami a képzettségi szintek, életkorok és nemek között fennállt. A rendszer iparosítási politikájának azokat a kihatásait, amelyek új elemek – mezőgazdaságból érkezők, fiatalok, nők – ipari munkahelyekre való beáramlását eredményezték, saját megszokott munkahelyi világuk elleni támadásnak érzékelték. Pittaway é. n. a: 94–120.

⁷⁴ BFL XXXV.157.a.3. 290. ó. e. 1952. március 13. Dóka László kerületi párttitkár eredetileg cipész volt, a háború alatt katona őrzetői rangban. 1948-tól függetlenített pártmunkás. Miután elvégzett egy öt hónapos pártiskolát, 1951 szeptemberétől 1954 januárjáig volt XVI. kerületi párttitkár. A Budapesti Pártbizottság illetékeseinek minősítése szerint műveletlenségét nyers modorral próbálja leplezni, munkatársaival türelmetlen volt. BFL XXXV.95.a. 104. ó. e. 1953 augusztusában – talán a kerületi párttitkári pozícióból történt leváltásának előzményeként – bírálták munkáját, mert az Ikarus gazdasági és műszaki problémáinak megoldásához kért segítséget a Budapesti Pártbizottságtól. Holott párttitkárként nem ez, hanem a „politikai munka” lenne a feladata. Tevékenysége így a pártszervek hatáskörtúllépésének példájaként szerepelt,

A mozgásterének és jövedelmeinek csökkenését átélni kényszerülő munkás-ság saját ellenállási stratégiáihoz szövetségest találhatott a saját műszaki vízióit képviselő technokratákban. Egy 1952. október 3-i dátumú gyárvizsgálat szerint az Ikarusnál a fizikai dolgozók alig több mint fele dolgozott darabbérben – ami nyilvánvalóan nagyobb hatékonyságra ösztönöz –, a többi órabéres volt, pedig a darabbérezés lenne a cél. A gyárvizsgálati jelentés sok más hiányosságot is felhánytorgatott, például az anyaggazdálkodást vagy szerszámraktározást illetően. De a legfőbb problémának azt látták, hogy a gyártásnak alig több mint a fele, a legjobb időszakokban is csupán alig kétharmada megy megfelelő, rögzített művelettervel.⁷⁵ Ennek nagy jelentősége volt a szakmunkások hatalma szempontjából. A Zerkovitz ezen időszakra eső tevékenységéről készült belügyi összefoglaló szerint a főmérnök hagyta, hogy a tervfeladatok teljesítése elússzon a normál munkaidőben, hogy azután túlórában, „durchmarsokkal” kelljen megoldani őket, ami természetesen sokkal nagyobb bérköltséggel járt.⁷⁶ A kerületi pártbizottság véleménye is az volt, hogy az Ikarusban sok az indokolatlan túlóra.⁷⁷ Elképzelhető, hogy Zerkovitz főmérnök valóban ezzel a stratégiával igyekezett enyhíteni a bérfeszültséget a vállalatnál, ami egyben érthetővé teszi azt is, hogy miért élvezte a meghatározó szakmunkások támogatását, amire Szöcs igazgató a XVI. Kerületi Pártbizottság előtt panaszkodott.⁷⁸

Egy másik, későbbi forrás rávilágít arra, hogy nem egyszerűen a darabbér vagy órabér kérdése, illetve a túlórák mértéke számíthatott a szakmunkások pozíciója szempontjából; még nagyobb jelentősége volt a technológia rögzítetlenségének, a művelettervek már említett hiányának. Egy, már a forradalom után keletkezett gyárjelentés kritikus észrevételeire az akkori főmérnök egy hosszú,

---

amit az 1953-as júniusi határozatok elítéltek, annak illusztrációjaként, hogy a pártbizottságok gyakorta megsértik a vállalatok gazdasági és műszaki vezetőinek egyszemélyi felelősségéről szóló elvet. Beszámoló az MDP KV Pol. Biz-nak a KV 1953. júniusi kibővített ülése határozatainak megtárgyalására és megvalósítására kiadott irányelveiről. BFL XXXV.95.a. 83. ő. e.

⁷⁵ MNL OL XXIX.F.187–r. 178. doboz Ikarus Karosszéria- és Járműgyár.

⁷⁶ ÁBTL 3.19. V-141867. Dr. Hant Emil tsa. vizsgálati dosszié.

⁷⁷ BFL XXXV.157.a.2. 18. ő. e. 1951. július 9. „Hiba volt, hogy a műszaki értelmiség kérdésében nem voltunk elég következetesek” – ismételték meg ez alkalommal is.

⁷⁸ A munkásság – mindenekelőtt a szakmunkásság – mozgásterének, a bérkonfliktusoknak és a vállalat technokrata, műszaki vezetése kezdeményező szerepének ismeretében leegyszerűsítőnek tűnik Kornai Jánosnak a szocialista rendszer, általa „klasszikusnak” nevezett első szakaszáról adott leírása. Kornai szerint: „Az állami vállalatok közötti kapcsolatokat nem a piac koordinálja; az állami vállalaton belül nem érvényesül önkormányzat. Ehelyett a vállalatok közti kapcsolatokat is bürokratikusán koordinálják, és a vállalaton belüli koordináció is ugyanannak a vertikális kapcsolatrendszernek a meghosszabbítása lefelé – egészen a munkapadig –, amely a vállalat felett uralkodik. A piramis legtetjén áll a párt és az állam első embere, a piramis legalsó helyezkednek el az apparátusi funkciók nélküli állampolgárok, a termelő egyének és családtagjaik. Közöttük szakadás nélküli, sokszintű vertikális kapcsolatok feszülnek.” Kornai 2012: 128–129. Ez a leírás, még ha ideáltipikusnak tekintjük is, semmiképpen sem illeszkedik arra az erőterre, amelyet Zerkovitz, a vállalat szakmunkásai, az Ikarus igazgatója és a különféle felsőbb hatóságok alkottak. Ezen azt sem változtat, hogy Kornai megengedi, a hierarchia nem volt tökéletes, amennyiben egy szinttel nemcsak egy felsőbb szintű fórum rendelkezhetett, hanem esetleg több is.

szubjektív hangú igazoló jelentéssel reagált, amelyben – a vállalat akkori állapotát megmagyarázandó – visszatekintett az 1950-es évek első felére is. Az 1956 előtti helyzetet Hirmann Antal, aki már akkor is a gyárban dolgozott, azzal jellemezte, hogy a viszonylag kis darabszámú sorozatokat „a vállalat néhány kiváló mérnökének irányításával [...] és a darabszámhoz viszonyított nagy mennyiségű elsőrendű szakemberrel” állította elő, anélkül, hogy meglett volna a sztenderdizált termeléshez szükséges műszaki dokumentáció. A megfelelő, részletes műszaki dokumentáció előállítására ugyanis – miután többféle (50 százalékban katonai célra készülő) kis szériát kellett volna rajzokkal és leírásokkal dokumentálni – nem volt meg a megfelelő műszakirajzoló-kapacitás. Ez azt jelentette, hogy egy típuson belül is voltak különböző ingadozások, azaz a típus egyes darabjai nem voltak pontosan azonosak, hiszen a szakmunkások nem pontos műszaki dokumentációt követve, és nem is szalagszerű sorozatgyártásban állították elő a járműveket. A gyártás során fölmerülő problémákat – amelyek fakadhattak például a beszállítóktól érkező anyagok eltérő minőségéből – a szakmunkások a mérnökökkel csupán szóban konzultálva, saját tapasztalataik alapján oldották meg. De kisebb különbségek adódhattak egyszerűen abból is az egyes járművek között, hogy egy-egy munkadarabot vagy egy-egy munkafolyamatot nem ugyanaz a szakmunkás állított elő, illetve végzett el az egymást követően gyártott járműveknél. A vezetés részéről ugyan volt igény Hirmann főmérnök szerint arra, hogy kikényszerítsék a technológiai fegyelem szigorú betartását, „de ezt a törekvést is lerombolta a műhelyekben jelentkező ellenállás”. Vagyis a vállalat úgy gyártotta a buszokat, hogy nagymértékben mérnökei és főleg szakmunkásai tapasztalataira támaszkodott, akik a munkafolyamatokat azok pontos rögzítése nélkül kivitelezték.⁷⁹

A járművek gyártása, pontosabban a máshol gyártott főelemek összeszerelése és karosszériával való ellátása – hiszen az Ikarus valójában csak ezt adta hozzá a járművek előállításához – egy olyan ipari munkakultúrán nyugodott, amelynek kulcsszereplői tehát azok a karosszerialakatosok voltak, akiket a vállalatnál „lemezcsászároknak” neveztek, s akik kevésbé gépesített munkával bármilyen karosszéria elemet elő tudtak állítani.⁸⁰ Nyilván ők voltak azok, akik nem tartották fontosnak a pontos sztenderdeket meghatározó műszaki dokumentációt.⁸¹

⁷⁹ Hirmann igazoló jelentése: MNL OL XXIX.F.187–r 178.

⁸⁰ A „lemezcsászárokról” megemlékezik Michelberger Pál is, aki már 1956 után került az Ikarushoz, s a későbbiekben az ún. Közúti Járműfejlesztési Program egyik vezetője lett, amelynek keretében – éppen a korábbi ipari munkakultúrát leváltva – a mind nagyobb sorozatszámok elérésére fejlesztett Ikarusban kialakították a nagy teljesítményű sajtológépekkel való gyártást. Lásd Michelberger [2012]. Michelberger Pál később a BME Közlekedésmérnöki Karának dékánja, majd az egyetem rektora lett. Róla lásd még a vele készült interjúkötetet: Szentgyörgyi 2008.

⁸¹ „A dolgozók ugyanis teljesen szükségtelennek látják a dokumentációt és csak hosszú nevelő munka után lesznek annyira meggyőzve, hogy magukéva tegyék ezt a kérdést, mert egyelőre csak a kellemetlen oldalát látják [...]. Különösen nehéz problémát okoz ez annál a néhány régi szakmunkásnál, akik valóban tudnak dolgozni.” Hirmann igazoló jelentése. MNL OL XXIX.F.187–r 178.

Az Ikarusnak ez a termelési kapacitása voltaképpen még a háborús konjunktúra eredménye volt, részben még az azt működtető személyi állomány is a háború idejéből – mint Cséfalvay, akinek mérnöki tudását utódai is nagyon nagyra értékelték⁸² –, vagy esetleg a közvetlenül azt követő időből származott.

Az önhordó karosszéria konstrukciós kihívásaival küzdő mérnökök jól együtt tudtak dolgozni azokkal a szakmunkásokkal, akik tapasztalataik révén alkalmasak voltak a feladatok egyéni, mondhatni kreatív megvalósítására, s akik, ha anyagi érdekeiket figyelembe vették, készek voltak a megrendelt darabszámokat szalagszerű termelés nélkül is előállítani.⁸³ Bár Zerkovitz és mérnöktársai tudatában kellett, hogy legyenek a korszerű, tudományos – technokrata igényeknek megfelelő – munkaszervezés elveinek, sőt egy időben az 1940-es évek végén sikerült is elmozdulniuk az ennek megfelelő szalagszerű termelés felé, amikor viszonylag nagyobb sorozaton dolgozhattak anélkül, hogy kisebb megrendelések szétzilálták volna a termelést, ám az 1949 utáni években nem voltak adottak a feltételek arra, hogy ezt megvalósítsák. A túl sokféle gyártandó termék ezt akadályozta, s nem álltak rendelkezésre az ehhez nélkülözhetetlen beruházásokhoz szükséges anyagi erőforrások sem. Talán – az önhordó, könnyűfém-szerkezetű konstrukció sikerre vitele mellett – nem is tekintették ezt lényegbevágó kihívásnak. Így azonban azt a munkakultúrát működtetve, ami a szakmunkások egy jelentős részének bizonyára természetes volt, tulajdonképpen érdekközösség jött létre az Ikarus műszaki vezetése és szakmunkás törzsgárdája között, ami azután később a forradalom próbáját is kiállta.⁸⁴

ÖSSZEGZÉS: KI GYAKOROLJA A VÁLLALKOZÓI FUNKCIÓKAT?

A munkásság fent leírt helyzetét tekintve, a bérezés körüli és a munka ellenőrzéséért folytatott állandó küzdelem mellett nem meglepő, hogy egy olyan szí-

⁸² Lásd Michelberger véleményét róla: Michelberger [2012].

⁸³ Mark Pittaway hangsúlyozta, hogy – szemben azzal az elképzeléssel, hogy a műhelyek meghatározó szakmunkás közösségei csak a puhább kádárizmusban nyertek némi autonómiát – a szakmunkásoknak a műhelyekben a legkeményebb sztálinista periódusban is volt mozgásterük. Éppen a tervgazdaság káosza, a különféle anyagok hiánya vagy a gépek karbantartásának ekkoriban gyakori elmulasztása nyitott teret annak, hogy a tapasztalt szakmunkások problémamegoldó képessége érvényesüljön. Sőt, Pittaway szerint az általa vizsgált Duna Cipőgyárban, bizonyos szakmunkások maguk akasztották meg a termelést, hogy azután nélkülözhetetlenségük informális alkupozíciót biztosítson nekik. Pittaway é. n. b.: 61–93.

⁸⁴ Mark Pittaway megállapítása szerint a hiánygazdaság körülményei között nemcsak a Kádár-korban – amelyre nézve ezt sokszor leírták – jött létre együttműködés a vállalatvezetés és a szakmunkások meghatározó csoportjai között, hanem a kemény sztálinizmus időszakában is. Ezt éppen a hiánygazdaság körülményei tették lehetővé, illetve szükségessé, mert másként nem lehetett a termelés elvárt szintjét biztosítani. Pittaway: é. n. a: 94–120. Ez a megállapítás azonban nem egyszerűen a szakmunkásságra és a menedzsmentre igaz. A munkásság belső tagoltságáról Pittaway árnyalt elemzést ad, a vállalatvezetést azonban egységként kezeli. Valójában a szakmunkás csoportok azonban – legalábbis a szocializmusnak ebben a korai periódusában – a menedzsment termelésért közvetlenül felelős technokrata szárnyával tudtak együtt működni.

tuáció, ami 1951 karácsonyán kialakult – a bérfizetés megígérése, majd annak letiltása –, robbanáshoz vezetett az Ikarusban. A feszültséget a gyárban a munkaverseny hajszolása is növelhette a konfliktus kitörése előtti időszakban, amit a munkások értelmezhettek a műhelyen belüli autonóm mozgásterük korlátozására tett újabb kísérletként, s egyúttal a termelés szempontjából irracionális akcióként.⁸⁵

A konfliktusban a munkások vettek részt az egyik oldalon, akiknek a méltányos bérré és saját mozgásterre való elvárásait a párthatalom nem teljesítette.⁸⁶ Ugyanakkor az ezekben az években alkalmazott gyártástechnológia mellett a gyakorlott szakmunkásoknak volt mozgásterük, hogy befolyásolják a munkafolyamatokat, és maguknak pluszkeresetet biztosítsanak. Erre különösen az adhatott lehetőséget, ha Zerkovitz főmérnök, aki az 1951-es karácsonyi események hátterében is föltűnik mint a túlóradíjak ígérője, a kezükre játszott ebben. A saját érdekeiket védő szakmunkások és a saját járműipari vízióit követő Zerkovitz közötti együttműködést, bizonyos összhangot nemcsak Szócs igazgató panaszai jelzik, hanem az is, ahogy 1956 őszén Zerkovitz, Cséfalvay és a munkástanács a gyárat együttesen irányította, kitiltva onnan a forradalom heteiben Szócs igazgatót és más nem műszaki vezetőket.⁸⁷

A technokraták, a kutatóintézetekben és a nagyvállalatok megfelelő részlegeiben dolgozó, s egyúttal az egyesületekben is aktív műszaki szakemberek valójában a vállalkozói funkciók egy részét vették át. Amíg a tulajdonosok látták el a vállalkozói funkciókat, addig a mérnökök számára csak a végrehajtói, a szorosan vett műszaki feladatok megoldása maradt. A vállalat profilját, fejlesztési irányait a vállalkozók döntései határozták meg, illetve a háború időszakában persze az állami igények. A magántulajdon kikapcsolásával a vállalkozói funkciók egy része, úgy tűnik, nem az elvileg a tulajdonosi szerepkörbe került állami apparátusokhoz, hanem a technokratákhoz vándorolt.⁸⁸ A klasszikus schumpeteri értelemben a vállalkozó a meglévő anyagok és erőforrások újfajta összekapcsolásával

⁸⁵ „220 busz áll az udvaron, mind üveg óra, km óra, műszerek, keréktárcsa hiánya miatt áll.” Minek dolgozzanak akkor munkaversenycélokot hajszolva, ha azután a buszok csak a gyárudvaron állnak. Így adták vissza a munkásoknak a munkaversennyel kapcsolatos attitűdjeit a kerületi MDP PB ülésén. BFL XXXV.157.a 3. 257. ő. e. 1951. december 14.

⁸⁶ Legalábbis ezt találta keletnémet és lengyel munkahelyi konfliktusokat összevetve Peter Hübner. Hübner 2004: 195–213. A szakmunkásság az egész tágan vett Közép-Európában nagyon hasonló kultúrában látszik osztozni.

⁸⁷ Bódy 2017.

⁸⁸ Elméleti közgazdasági szempontból a vállalatvezetés nem birtokolta a vállalat feletti legfontosabb rendelkezési jogokat, mint az alapítás, kibővítés, újjászervezés, fúzió, megszüntetés, és az olyan kérdésekben is, mint a termelési profil meghatározása, tőkebevonás, piaci szerződések megkötése, termelési innovációk bevezetése csak részleges kompetenciákkal rendelkezett. Lásd Boldorf 2015. A gyakorlatban, ha a vállalat vezetése nem is birtokolta ezeket a rendelkezési jogokat, annak technokratái távolról sem mindet, de közülük bizonyosakat – nyilván nem teljes körű autonómiával, de – birtokoltak. Ez a technológiai újításokkal és a termelési profillal kapcsolatban is fölmerülhet, illetve a munkaerővel kapcsolatos stratégiák alakításánál.

hoz létre valami újat.⁸⁹ Ebben az esetben az önhordó karosszériás buszok mint vállalkozói innovációk a technokraták termékei voltak.⁹⁰ Műszaki tudást, megfelelő technológiát és azt működtetni képes munkaerőt kellett ehhez összehozni és menedzselni, s az Ikarus technokratái éppen ezt tették. Ám, ha a vállalkozói funkció lényegének egy másik, újabb szemléletben a különböző tőkefajtákat mobilizáló hálózatépítést és hálózatok összekapcsolását tartjuk, a vállalkozói szerepben akkor is a technokratákat találjuk. Piaccgazdaságban a vállalkozó az anyagi tőkét, a személyében megtestesülő humántőkét és társadalmi kapcsolathálózatát képező társadalmi tőkét fekteti be a nyereség érdekében, és akkor számíthat nyereségre, ha összekötő pontjává válik különböző szociális hálózatoknak.⁹¹ Államosított gazdaságban az anyagi tőke feletti rendelkezésről közvetlenül nem lehetett szó, a humán és a társadalmi tőke bevetéséről, kapcsolathálózatok összekapcsolt működtetéséről – szakmunkásoktól műszaki tervező irodákig és forrásokat biztosító döntéshozókig – viszont igen; ez a technokrata körök olyan kulcsfiguráinak, mint amilyen Zerkovitz Béla volt ezekben az években, valószínűleg a tevékenységük lényegéhez tartozott.⁹²

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. O – 16656/15. Zerkowitz Béla István.

3.19. V-141867. Dr. Hant Emil tsa. vizsgálati dosszié.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXXV.95.a. MDP Budapesti Pártbizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1948–1956.

XXXV.157.a.1. MDP XVI. Kerületi Bizottság pártértekezleteinek jegyzőkönyvei, 1948–1954.

⁸⁹ Ez ötféle módon történhet: 1) új termék, vagy új minőségű termék bevezetése, 2) új termelési módszerek bevezetése (melyek egyáltalán nem feltétlenül új tudományos eredménnyen alapulnak) vagy új kereskedelmi módszerek alkalmazása, 3) új piac megnyitása (függetlenül attól, hogy az korábban létezett-e már, avagy ekkor jön létre), 4) új nyersanyag vagy félgyártmány források feltárása, 5) új ipari szervezet kialakítása. Schumpeter 2000: 51–75. Ebben az esetben a Schumpeter által leírtak közül az 1. típusba tartozó innovációról van szó.

⁹⁰ Az, hogy közben az Ikarus párhuzamosan gyártott más, nem innovatív konstrukciókat is, nem változtat az önhordó karosszériás konstrukció innovatív jellegén. Az anyagok és erőforrások innovatív összekapcsolásából származó termékek és a régebbi megoldások együttélése a szocialista gazdaságok jellemzője. „In a non-exchange economy, for example a socialist one, the new combinations would also frequently appear side by side with the old.” Schumpeter 2000: 52.

⁹¹ Ez a megközelítés a vállalkozói funkciókat nem a piac absztrakt terében képzei el, hanem a reális társadalmi struktúrában, amelyet kapcsolathálózatok tagolnak, s amelyekben a társadalmi struktúra szabja meg a humántőke – személyes tudás, készségek, képességek, sőt fellépés vagy sármoság – értékét. Burt 2000: 281–307.

⁹² Természetesen nem volt viszont szó egy profittal kecsegtető piaci lehetőség megragadásáról, ami a vállalkozói funkció más értelmezésnek központi eleme. von Mises 2000: 89–109.

XXXV.157.a.2. MDP XVI. Kerületi Bizottság pártválasztmányi üléseinek jegyzőkönyvei, 1948–1955.

XXXV.157.a.3. MDP XVI. Kerületi Bizottság pártbizottsági üléseinek jegyzőkönyvei, 1948–1955.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény

Jenei Károly – Szekeres József: *Az Ikarus Karosszéria és Járműgyár története. 1895–1970.* Kézirat 1971. BQ 0910/365.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XXIX F 187–r. Ikarus Karosszéria- és Járműgyár iratai, 1947–1974.

Z 517. Uhri Testvérek Autókarosszéria- és Járműgyártó Kft., 1934–1950.

Magyar Közlöny 1953. november 7. 59. sz. 352.

Interjú Tóth Gézával. 2019. május 30. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baló Alfréd 1947: Újítások külföldi autóbuszokon. *Magyar Közlekedés* 1947. november, 139–145.

Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965.* Belvedere, Szeged.

Berczik András 1954: Berczik András hozzászólása. *Közlekedéstudományi Szemle* (4.) 2. 69–70.

Bódy Zsombor 2008: Többpárti totalitarizmus? Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között. In: Horváth Sándor (szerk.): *Minden napok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 116–131.

Bódy Zsombor 2017: Az 1956-os forradalom és következményei az Ikarus gyárban. Kontinuitás és diszkontinuitás. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56.* 1956-os Intézet, Budapest, 80–94.

Boldorf, Marcel 2015: Governance in der Planwirtschaft. Industrielle Führungskräfte in der Stahl- und der Textilbranche der SBZ/DDR (1945–1958). *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte.* Beiheft 18. Oldenburg.

Burt, Ronald S. 2000: The Network Entrepreneur. In: Swedberg, Richard (ed.): *Entrepreneurship. The Social Science View.* Oxford University Press, Oxford, 281–307.

Buzási János 1957: Üldözik-e a pártonkívüli műszakiakat az Ikarusban? *Népszabadság* 1957. június 22. 3.

Caldwell, Peter C. 2008: Plan als Legitimationsmittel, Planung als Problem: Die DDR als Beispiel staatssozialistischer Modernität. *Geschichte und Gesellschaft* (3.) 360–374.

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó 2009: *Aknamunka. Szabotázsperek a Rákosi-korszakban.* Jaffa, Budapest.

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó 2013: *Kibányászott „lignitbűnök”.* L'Harmattan, Budapest.

- Csetneky Zoltán – Erős György 1954: Csetneky Zoltán és Erős György hozzászólása. *Közlekedéstudományi Szemle* (4.) 1. 18–19.
- Csordás László é. n.: *A második világháború harci- s gépjárműfejlesztések. A Járműfejlesztési Intézetől az Autóipari Kutató és Fejlesztő vállalatig (1950–1983)*. <http://www.auto-kut.hu/archivum.html> – utolsó letöltés 2019. október 28.
- Czére Béla – Prohászka László 1953: *Hazai Gépjárműközlekedésünk fejlesztése. A Magyar Tudományos Akadémia Közlekedéstudományi Főbizottsága és a Közlekedési Minisztérium által 1952. július 11–12-én rendezett első Gépjárműközlekedési Anket előadásainak és hozzászólásainak anyagai*. Közlekedési Kiadó, Budapest.
- Doering-Manteuffel, Anselm 2008: Ordnung jennseits der politischen Systeme. Planung im 20. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* (3.) 398–406.
- Feledy Béla 1948: A magyar autómobilizmus mai helyzete. *Magyar Közlekedés* Augusztus, 133–136.
- Feledy Béla 1954: Feledy Béla hozzászólása Zerkovitz Béla „Korszerű autóbuszok tervezésnek néhány alapkérdése” című cikkéhez. *Közlekedéstudományi Szemle* (4.) 1. 17–18.
- Gerő Ernő 1952: A döntő tervén teljesítésének feltételei (Beszéd az MDP KV által összehívott országos aktívaértekezleten.) In: uó: *A vas, az acél, a gépek országáért*. Szikra, Budapest, 216–244.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1970: *A teljesítményelv érvényesítése és az üzemi érdek- és hatalmi viszonyok*. Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Csoport, Budapest.
- Hevesi Gyula 1965: *Egy mérnök a forradalomban*. Kossuth, Budapest.
- Hübner, Peter 2004: Arbeitskampf im Konsengewand? Zum Konfliktverhalten von Arbeitern im „realen” Sozialismus. In: Bispinck, Henrik – Danyel, Jürgen – Hertle, Hans-Hermann – Wentkler, Hermann (Hgg.): *Aufstände im Ostblock. Zur Krisengeschichte des realen Sozialismus*. Ch. Links Verlag, Berlin, 195–213.
- Jenei Károly – Szekeres József 1981: *Az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár története 1895–1980*. Ikarus, Budapest.
- Kemény István 1990: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Vita, Budapest.
- Kiss Lajos (szerk.) 1999: *Ki kicsoda az 50 éves Gépipari Tudományos Egyesületben*. Gépipari Tudományos Egyesület, Budapest.
- Kiss András 2015: „Mindig elfelejtjük, hogy még nem vagyunk gyár”. A Csepel Autógyár és munkásvilága az 1950-es években. *Korall* (16.) 61. 90–110.
- Kleinschmidt, Christian 2007: *Technik und Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert*. Oldenburg Verlag, München.
- Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétköztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában*. (Társadalomtörténeti Monográfiák 9.) Korall, Budapest.
- Kornai János 2012: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. (Kornai János válogatott munkái. II. kötet.) Kalligram, Pozsony.
- Laak, Dirk van 2008: Planung, Geschichte und Gegenwart des Vorgriffs auf Zukunft. *Geschichte und Gesellschaft* (3.) 305–362.

- Leucht, Robert 2015: Ingenieure des Kalten Krieges. In: Eugster, David – Marti, Sibylle (Hgg.) *Das Imaginäre des Kalten Krieges. Beiträge zu einer Kulturgeschichte des Ost-West-Konfliktes in Europa*. Klartext, Essen, 97–115.
- Major Iván 1984: *Közlekedés és gazdaság*. Magvető, Budapest.
- Michelberger Pál [2012]: Előszó. In: Finta László: *Földön – vízen – levegőben. Uhri testvérek története 1941–1942-ig*. Budapest.
- Mises, Ludwig von 2000: The Entrepreneur and Profit. In: Swedberg, Richard (ed.) *Entrepreneurship. The Social Science View*. Oxford University Press, Oxford, 89–109.
- Németh József 1973: *A műszaki értelmiség érdekképviselőiténak és a Magyar Mérnök és Technikusok Szabad Szakszervezetének néhány kérdése 1945–1948*. Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete, Budapest.
- Pittaway, Mark é. n. a: The Social Limits of State Control: Time, the Industrial Wage Relation, and Social Identity in Stalinist Hungary, 1948–1953. In: Fabry, Adam (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1938 to the Present. Selected Essays by Mark Pittaway*. Brill, Leiden–London, 94–120.
- Pittaway, Mark é. n. b: The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary. In: Fabry, Adam (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1938 to the Present. Selected Essays by Mark Pittaway*. Brill, Leiden–London, 61–93.
- Plumpe, Werner 2006: „Steuerungsprobleme” in der Wirtschafts- und Unternehmensgeschichte des Nationalsozialismus. In: Bender, Gerd – Kiesow, Rainer Maria – Simon, Dieter (Hgg.): *Die andere Seite des Wirtschaftsrechts. Steuerung in den Diktaturen des 20. Jahrhunderts*. Klostermann, Frankfurt am Main, 19–30.
- Popper, Karl Raimund 2007: Utópia és erőszak. *Kommentár* (2.) 1. 30–39.
- Prohászka László 1953: Gépjárműközlekedésünk tudományos intézményei. *Közlekedéstudományi Szemle* (3.) 7–8. 250.
- Renneberg, Monika – Walker, Mark 2002: Scientists, Engineers and National Socialism. In: Renneberg, Monika – Walker, Mark (eds): *Sciences, Technology and National Socialism*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–29.
- Rózsa György 1983: A szakma nagy örege, Zerkovitz Béla. *Autó-Motor* (36.) 8. 59.
- Schumpeter, Joseph A. 2000: Entrepreneurship as Innovation: In: Swedberg, Richard (ed.): *Entrepreneurship. The Social Science View*. Oxford University Press, Oxford, 51–75.
- Sheller, Mimi 2014: *Aluminium Dreams: The Making of Light Modernity*. MIT Press, Cambridge Ma.–London.
- Szabó Dezső 1947: Az autóbusz legújabb fejlődése. *Magyar Közlekedés* December, 150–152.
- Szabó Dezső 1954: Szabó Dezső hozzászólása. *Közlekedéstudományi Szemle* (4.) 2. 68–69.
- Szalai Erzsébet 1989: *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Szegő Iván Miklós 2018: Az újratervezés tévútja. A kádári hatalom üzemi szintű kiépítése az 1956-os forradalom leverése után és a vállalatvezetők fluktuációja 1957–1982 között. In: Keller Márkus – Tabajdi Gábor (szerk.): *Újratervezések. Magyarország*

- a jelenkorban.* (1956-os Intézet Évkönyv XXIII.) OSZK–1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 89–129.
- Szentgyörgyi Zsuzsa 2008: *Mérnök – tudós – iskolateremtő. Michelberger Pál és kora.* Typotex, Budapest.
- Valent Lajos 1953: Autóbuszközlekedésünk műszaki nehézségeinek megoldása. In: Czére Béla – Prohászka László: *Hazai Gépjárműközlekedésünk fejlesztése. A Magyar Tudományos Akadémia Közlekedéstudományi Főbizottsága és a Közlekedési Minisztérium által 1952. július 11–12-én rendezett első Gépjárműközlekedési Ankét előadásainak és hozzászólásainak anyaga.* Közlekedési Kiadó, Budapest 60–61.
- Valuch Tibor 2017: Munkásélet Magyarországon a második világháborútól az 1960-as évek végéig. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56.* OSZK–1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 32–54.
- Varga László 1994: Pártunk nem ismerte a csüggedést, a kishitűséget. Osztályharc az ötvenes évek elején. In: Varga László: *Az elhagyott tömeg.* Cserépfalvi–BFL, Budapest, 34–58.
- Vörös János 2006: *Az életutam.* Kézirat. Új Érték Ipari-szolgáltató és Kereskedelmi Szövetkezet. <https://mek.oszk.hu/06400/06462/06462.htm> – utolsó letöltés: 2019. október 28.
- Zerkovitz Béla 1949a: Újabb irányok az autóbusz építésben. *Magyar Technika* (4.) 4. 45–51.
- Zerkovitz Béla 1949b: Nehézgépkocsik rugózásának alapelvei. *Magyar Technika* (4.) 7. 54–58.
- Zerkovitz Béla 1950: A könnyűfémek alkalmazásának jelenlegi állása a hazai gépkocsi-gyártásban. *Alumínium* (2.) 7–8. 171–175.
- Zerkovitz Béla 1952: Az Ikarus-gyár új autóbusza. *Magyar Technika* (7.) 1–2. 23–28.
- Zerkovitz Béla 1953: Korszerű autóbuszok tervezésének néhány alapkérdése. *Közlekedéstudományi Szemle* (3.) 11–12. 405–412.
- Zerkovitz Béla 1954: Válasz a „Korszerű autóbuszok tervezésének néhány alapkérdése” című cikkekre beérkezett hozzászólásokra. *Közlekedéstudományi Szemle* (4.) 5. 184–190.

Sándor Cecília

Ipari fellendülés Csíkszentsimonban

A Keményítő- és Szeszgyár története az 1940–1975 közötti időszakban

Csíkszentsimon község¹ határában már távolról láthatóak az egykori Keményítő- és Szeszgyár omladozó épületei, melyek több száz ember mindennapjainak és egy közösség sorsának több évtizedes emlékeit őrzik. A köztudatban a múlt helyszíneként van jelen, és egy letűnt korszak emlékhelyévé vált.

A csíkszentsimoni Keményítőgyár 1941-ben épült fel, és kétségtelenül a faluközösség és a szomszédos települések életének legfontosabb társadalom- és életmódszervező intézménye lett. Kapuján belül egy különálló, addig ismeretlen és sajátos világ jött létre: az üzem a munkásság mint társadalmi csoport létrejöttét és az ott dolgozók magánéletét egyaránt formálta.

Jelen társadalomtörténeti kutatás arra tesz kísérletet, hogy elemezze e gyár történetét interjúbeszélgetések, levéltári anyagok és privát fotóalbumokból összegyűjtött források alapján. Célja, hogy az etnográfiai leírással megismerhetővé tegye az ipari fellendülés kezdetét, folyamatát, annak alakulását és a mindennapi életvilágban felfedezhető hatását. A munkások elbeszélte történeteinek keresztül körvonalazódnak a nagyipari fejlesztések hatásai, egy székely község társadalmának változó léptékű átalakulása az iparosodás nyomán, a háztáji gazdálkodókból ipari munkássá váló személyek mindennapi tapasztalatai.

Csíkszentsimon társadalomtörténeti kutatását 2015-ben kezdtem el. A helyszínválasztást a helytörténet mélyebb megismerésének célja vezérelte. A helyiek megtapasztalták az iparosítás folyamatát, a vele együtt járó gazdasági és társadalmi átalakulást, ám e változás folyamata mélységében mind a mai napig feltáratlan. A kutatás módszertana a részt vevő megfigyelés és az interjúzás.² Gyáni Gábor szerint az elbeszélte történetekre alapozott kutatás, a szóbeli elbeszélés mint szubjektív dokumentáció felveti a hitelesség kérdését, ezért nem alkalmas átfogó történeti kép megalkotására. A kutató aligha fér hozzá magához a múlt-hoz. Az interjúbeszélgetések során a megkérdezettek igazság- és valóságkonceptiói körvonalazódnak, így a kutatásban a narratív, diszkurzív megismerés válik a múlt rekonstruálásának egyik módszerévé.³

¹ Csíkszentsimon, a Csíki-medencében 630 méter tengerszint feletti magasságban, az Olt bal partján fekszik, Csíkszeredától 16 kilométerre.

² A megkérdezettek szubjektív hangvételű beszámolóit, a személyes vélemény, valamint a tudás-reprezentáció lehetőségének megteremtése a félig strukturált és a vezérfonal-interjú sajátos módjainak alkalmazását tette szükségessé.

³ Gyáni 2000.

Az interjúk által körvonalazódnak az emlékezés mechanizmusai, amelyeket kiegészítenek a kutatott levéltári forrásanyagok. Az írásos anyagok, így a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Földművelésügyi Minisztérium iratai, valamint a napi sajtónak az áttekintése szintén jelentős történeti forrásértékkel bír témánk szempontjából.⁴ A privát fényképek mint az elmesélt történetek vizuális lenyomatai, a megismerést segítő, dokumentumértékű illusztrációk.

A gyártörténeti kutatás a vidék történelmének, a helyi tudásnak és nem utolsósorban azoknak a társadalmi, gazdasági tényezőknek az azonosítását teszi lehetővé, melyek a település jelenlegi állapotát, a jelenkori társadalmi viszonyokat és lehetséges gazdasági stratégiákat is megalapozták.

Az 1940-es évektől megjelenő modernizációs beruházások, majd a szocializmus centralizációs lépései általános törekvések voltak, és ebben az értelemben a lokális helyzetkép egy adott korszakra általánosítható leírás lehet. A behatárolható földrajzi területre vonatkozó kutatás ugyanakkor megfelelő ismeretanyagot nyújt a kisebb léptékű, mélyebb megismeréshez. A megélt élmények felidézése és ezek értelmezése mikrotörténetként ágyazódik be a makrotársadalmi kontextusba, mintegy a nagy történelem helyi olvasataként.

A csíkszentsimoni gyár létrehozása annak az iparosítási tervnek volt a része, amelynek történeti előzményei a 19. századig nyúlnak vissza, ennek vázlatszerű összefoglalójára tesz kísérletet a *Székelyföld a 20. században* című fejezet. A *csíkszentsimoni Keményítőgyár a „kis magyar világ” éveiben* című rész az 1940–1944 közötti időszak – amikor a második bécsi döntés értelmében Székelyföld ismét Magyarországhoz tért vissza – legfőbb mozzanatait mutatja be, középpontban a csíkszentsimoni Keményítőgyár megépítésével és üzembe helyezésével. A *Keményítő- és szeszgyártás a szocialista iparosítás évei alatt* című fejezet pedig az 1948 és 1975 között zajló legfontosabb gazdasági beruházásokra és a hozzá kapcsolódó társadalmi változásokra, a közösség kulturális életére nyújt rálátást, már romániai körülmények között.

⁴ Csíkszentsimonra, az üzemre vonatkozó keresőszóval áttekintettük a következő anyagokat: MNL OL K 26 Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratok, K 28 Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály iratai, K 184 Földművelésügyi Minisztérium Általános iratok, K 269 Pénzügyminisztérium általános iratok, K 255 Pénzügyminisztérium elnöki iratok, K 256 Pénzügyminisztérium elnöki bizalmas iratok, K 489 Pénzügyminisztériumi Levéltár, Szeszgyedárúsági Igazgatóság és a K 150 Belügyminisztérium általános iratai. A Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratainak állaga 1932–1944 közötti iratai gyakorlatilag teljes terjedelmükben elpusztultak, alig több, mint 150 ügyirat maradt fenn. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály iratai az 1923–1944 évkörű, mintegy 300 doboz terjedelmű iratanyag jellemzően nem tartalmaz üzemi ügyeket, és a szóban forgó alapításra sem hozott információt. A Földművelésügyi Minisztérium az általános iratok alapján foglalkozott ugyan a II. világháború időszakában is szeszfőzdekkel kapcsolatos ügyekkel, de iratok sajnos nem maradtak fenn/nem kerültek be a levéltárba. 1940 és 1943 között a 43. tétel alatt gyűjtötték a szeszfőzdekkel kapcsolatos iratokat, általában egyetlen alapszámon, de az iratok nem maradtak meg. Az iktatókönyvek bejegyzése szerint 1955-ben kiselejtezték azokat. Adatok a pénzügyminisztériumi dokumentumok között találhatóak. Ténylegesen hasznosítható forrásanyagot a Belügyminisztérium általános iratai között találtam.

SZÉKELYFÖLD A 20. SZÁZADBAN

Székelyföldön több – felülről elindított – modernizációs hullámról is beszélhetünk, ezek közül a gyártörténet kiemelten három időszakhoz kapcsolható. Az első a 19. század második felétől 1914-ig tartó, kívülről jövő „kényszermodernizáció” időszaka volt, amely az iparosítási beruházás háttértörténetét adja.⁵ A kutatás fókuszpontjában a második kettő áll: az 1940 és 1944 közötti „kis magyar világ” éveinek modernizációs beruházásai, valamint a szocialista iparfejlesztés időszaka. A szocializmus központosított gazdasági fejlesztései jelen tanulmány keretében 1975-tel zárulnak, mivel a gyár történetét tekintve a hetvenes évek második felében egy újabb korszak kezdődött el.

A 19. században a székelyföldi elvándorlást a magyarság nemzeti problémájának tekintették. Az ennek megakadályozására készült első tervezetek a század negyvenes éveiben láttak napvilágot. 1848 júliusában Kossuth Lajos is felvetette, hogy a székelyföldi túlnépesedés és az elszegényedés kérdésére a Magyarországra történő áttelepítés nyújthat megoldást. A következő években egyre nagyobb visszhangja lett a székely kivándorlás kérdésének, és egyre több javaslat született annak szabályozására.⁶

Magyarországon az első országos konferenciát a kivándorlás kérdéséről az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (a továbbiakban OMGE) szervezte 1895-ben, ahol megalakult az úgynevezett Kivándorlási Bizottság. 1902-ben a megfogalmazott székelyföldi problémák megbeszélésére – ilyen volt például a vasút hiánya, a közlekedés elmaradott mivolta – megszervezték az első tusnádi Székely Kongresszust.⁷ A kongresszuson elfogadták azt a határozatot, mely igényelte, hogy a magyar állam lépéseket tegyen a székelyföldi hitelviszonyok orvoslására, a székelyek eladósodásának és kivándorlásának megállítására. További határozatok hoztak a falusi társadalom megszervezésére, szövetkezetek létrehozására, az állattartás és állattenyésztés átalakítására, a legelőgazdálkodásra, a földművelés átalakítására, az ipari fejlesztésre és a szakoktatás bővítésére.⁸

⁵ Az 1867-ben létrejött Osztrák–Magyar Monarchiával fokozatosan változott meg Erdély öröklött közigazgatási rendszere, így például 1876-ban megszüntették a szász és székely székek közigazgatási rendszerét, és helyette megyéket hoztak létre. Székelyföld tehát betago­lódott a kiegyezés kori Magyarország politikai rendszerébe, melyben az állam egyre kevésbé avatkozott be a gazdaság és társadalom szerkezetének alakulásába. Az unió hozzájárult a közoktatás, az egészségügy előrehaladásához, de nem volt elégséges ahhoz, hogy elindítsa a gazdaságban és társadalomban a nyugati országokban már megvalósult modernizációt. (Egyed 2006: 257.) Székelyföldön sok esetben kényszerhelyzetet, kényszermodernizációt, utolérési kényszert eredményeztek az újonnan bevezetett törvények és intézmények. (Kánya 2017: 46.)

⁶ Gidó 2001; Egyed 2006.

⁷ A találkozót az OMGE, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az Erdélyi Kárpát Egyesület, az Erdélyi Gazdasági Egyesület (EMGE) és a Marosvásárhelyi Székely Társaság együttesen hívta össze és rendezte meg. Emellett a szervezésbe bekapcsolódott Csík megye, Háromszék, Maros-Torda, Udvarhely megye törvényhatósága, s az előkészítésben segítettek a megyék gazdasági egyesületei. (Egyed 2006: 268–283.)

⁸ Gidó 2001: 36.

A 20. század első évtizedeiben Székelyföldön jelentős közigazgatási, infrastrukturális fejlesztések folytak: kórházak épültek, fejlesztették a városok csatornahálózatait, leaszfaltozták az utakat, a vasútépítés hatására pedig megnőtt az üdülőhelyek látogatottsága is. Az 1902-es tusnádi Székely Kongresszus nyomán meghozott intézkedések ugyan nem oldották meg a felmerült problémákat, ám távlatilag hozzájárultak a térség fejlődéséhez.⁹ Fontos volt, hogy létrehozták azt a társadalmi mozgalmat, mely a megfogalmazott problémákra megoldást próbált keresni.

Székelyföld életében a trianoni békediktátum aláírásával nehéz időszak kezdődött. A nemzetiesítés új iránya vette kezdetét a román nacionalizmus erősödésével.¹⁰ 1918-ban bevonultak a román csapatok, és elindult a sajtócenzúra, a kijárási tilalom, valamint a politikai és társadalmi szervezetek működésének és a szabad utazásnak a betiltása. Ebben az időszakban, körülbelül 140 000 ember távozott Erdélyből Magyarországra.¹¹

A két világháború közötti időszakban a román állami berendezkedés a homogén nemzetállam ideológiáját követte. Az egységes nemzetállam kialakítására törekvő politikai stratégia nem adott lehetőséget a valós kisebbségi érdekeképviselőre. Az 1930-as években a magyarság a munkaerőpiacon is nehézségekbe ütközött. A kisebbség gazdasági és nyelvhasználati lehetőségeinek szűkítése fokozódott.¹²

Eközben a magyarországi külpolitika által megfogalmazott revíziós célok és a kisebbségi kultúra támogatására vonatkozó koncepciók ahhoz az elvhez igazodtak, hogy az ország csak területeket veszített el, a magyarság, „a kulturális integritás megmaradt és azt fön is kell tartani a demográfiai, gazdasági, kulturális pozíciókkal együtt, hogy az eljövendő új béketárgyalásokon mindezt hivatkozási alapul lehessen felhasználni”.¹³

Jóllehet 1919 körül lezajlott az impériumváltás, mindez gazdaságilag nem eredményezett jelentős változást. Azonban a székelyföldi modernizáció fontos részévé vált egy részben újfajta nemzetépítés. E tekintetben az I. világháborút követő időszakot a „tájhaza” képének megújítása, a székelyföldi természeti és szimbolikus tájhoz való kötődés erősödése jellemezte. Idetartozik például Csík-somlyó mint spirituális nemzeti központ értelmezése. Ezzel párhuzamosan elkezdődött az I. világháború előtti kor neves szakértőinek kultusza, például Orbán Balázs legnagyobb székelyé változtatása. Erdélyi fiatalok egy csoportja 1920-ban Magyarországon létrehozta a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületét, melynek vezéregyénisége Csanády György volt. Az egyesület öt olyan székely fiatalból állt, akik már a kisebbségi lét körülményei között szocializálódtak, és céljuk a „népszólgalat” és a hazaszeretet eszméjének hirdetése volt. Közöttük szo-

⁹ Gidó 2001: 43–46.

¹⁰ Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2011: 69–78.

¹¹ Ablonczy 2011.

¹² Bárdi 2008: 91.

¹³ Bárdi 2008: 55.

cializálódott például Domokos Pál Péter, a székelyföldi népviselet nemzetiesítésének vezéregyénisége. A cserkészmozgalom keretében terjedt el a székely–magyar rovásírás, ekkor zajlott a székely írás és a rovásírás elválasztása,¹⁴ megzenésített formájában megszületett a *Székely himnusz*.¹⁵

1940. augusztus 30-án, a második bécsi döntéssel újabb fordulat következett: a Romániának ítélt területek kétötöd részét visszacsatolták Magyarországhoz. Ekkortól 1944 februárjáig mintegy 200 000 romániai magyar – főleg Dél-Erdélyből – hagyta el az országot és települt át Magyarországra.¹⁶ A visszacsatolt erdélyi területeken az állami beavatkozások időszaka következett, ezek célja a gazdaság fellendítése és a foglalkoztatottsági problémák orvoslása volt.¹⁷ A közéleti diskurzusok egyik legfőbb gondolata az „egybehangolás”, az „erdélyi újjáépítés” volt. A gazdaság fellendítésére már a tusnádi kongresszus után kibontakozott egy gazdasági akció. A modernizáció keretében például fajállatokat osztogattak a gazdáknak, a kevésbé ismert ipari takarmánynövények termesztését támogatták, tanfolyamokat indítottak el, kiállításokat szerveztek, a fajtiszta állattenyésztés feljavítását sürgették. Ezekben az években Csíkszentsimonban több ipari beruházásra is sor került, ennek keretében épült fel 1941-ben a Csíkszentsimoni Keményítőgyár is.

1948 után aztán a szovjet típusú szocialista rendszer kiépítése és a központosított gazdasági kormányzással a magántulajdonban lévő üzemek, bányák és bankok kártérítés nélküli államosítása vette kezdetét. A következő évben elindították a mezőgazdasági termelőszövetkezetek létrehozását is. Egészen 1953-ig, Sztálin haláláig kitüntetett figyelmet kapott az erőltetett iparosítás, ezen belül is a fegyvergyártás és a hadsereg fejlesztése.¹⁸

A kommunista hatalomátvétellel megszűnt Magyarország védhatalmi szerepvállalása, ezzel a nemzeti és kisebbségi kérdés teljes mértékben az ország belpolitikájának körébe került.¹⁹ A Rákosi majd 1956 után a Kádár-korszak „nem tudott és nem kívánt érdemben foglalkozni egy maradi, letűntnek ítélt, de mégis továbbélő és az új rendszer legitimitása tekintetében roppant kellemetlen kérdéssel”.²⁰ Mérőföldkőnek számított a közigazgatási reform és a Magyar Autonóm Tartomány létrejötte.²¹ Az 1968-as megyésítéssel pedig elkezdődtek az állami rendelettel létrehozott új területi egységek identitástermelési mechanizmusai, így például a „hargitaiság” megalkotása.²²

Az ismételt impériumváltással párhuzamosan tehát megfigyelhető volt a területi elkülönülés és az erre építő regionális-etnikai öntudat megerősödése.

¹⁴ Benkő 1998.

¹⁵ Kriza 2003.

¹⁶ Bárdi 2008: 162.

¹⁷ Oláh 2002: 371.

¹⁸ Bárdi 2008: 230–231.

¹⁹ A Romániára vonatkozó 1956 utáni magyar politikáról lásd Földes 2007.

²⁰ Bottoni 2008: 8.

²¹ Bottoni 2008.

²² Bíró–Bodó 1998.

A modernizációban Székelyföld esetében folyamatosan keveredett a gazdasági modernizáció és a nemzetépítés, identitásformálás.

A CSÍKSZENTSIMONI KEMÉNYÍTŐGYÁR A „KIS MAGYAR VILÁG” ÉVEIBEN²³

A Földművelésügyi Minisztérium (továbbiakban FM) Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolását követően 1941. május 7-én kirendeltséget állított fel Kolozsváron. A kirendeltség szervezeti szabályzatát és ügykörét megállapító rendelet értelmében:

„A magyar Szent Koronához visszacsatolt országrész mezőgazdaságának az ország mezőgazdaságába beillesztése és fejlesztése céljából, továbbá abból a célból, hogy a földművelésügyi központi igazgatáskörében szükséges intézkedéseket az erdélyi országrész gazdasági viszonyainak közvetlen figyelembevétele alapján minél eredményesebben és minél gyorsabban lehessen megtenni, a földművelésügyi miniszter kirendeltséget létesít.”²⁴

A minisztériumnak az erdélyi beruházásokra különálló költségvetése volt.²⁵ Az első lépések között gabonatarházak építési programját indították el, így 1941-ben négy jelentősebb erdélyi gabonatarház épült Kézdivásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Székelyudvarhelyen és Csíkszeredában. A feldolgozóipari fejlesztések közül az egyik legfontosabb volt, hogy 1941-ben a FM Erdélyi Kirendeltsége burgonyakeményítő és szörpgyár létesítését tervezte. 1941 nyarán a *Csíki Néplap* így értesített a gyár építéséről: „Csíkszentsimonban avégből, hogy Csík főtermeke a burgonya értékesíthető legyen, a földművelésügyi és iparügyi minisztérium kezdeményezésére burgonyakeményítő és szörpgyár van létesítés alatt.” Néhány hónappal később, augusztus 13-án már az eredményekről számoltak be:

„[A] csíkszentsimoni keményítőgyár építkezési munkálatai annyira előrehaladtak, hogy a gyárat már október végén üzembe helyezik. Az új gyár felépítése és üzembe helyezése 1 millió 300 ezer pengő igényel és évente 1200 vagon burgonya feldolgozására állítják be.”²⁶

²³ Erdélyben a „kis magyar világ” kifejezéssel emlékeznek vissza Észak-Erdély visszacsatolásának 1940-től 1944-ig tartó időszakára.

²⁴ 1126/1941. F.M. rendelet.

²⁵ Az Erdélyi Kirendeltség hatásköre kiterjedt Beszterce-Naszód, Csík, Háromszék, Kolozs, Maros-Torda, Szilágy, Szolnok-Doboka és Udvarhely vármegyékre, valamint Kolozsvár és Marosvásárhely területére.

²⁶ *Csíki Néplap* 1941. augusztus 13. (Oláh 2008: 89.)

A Belügyminisztérium általános iratai között található a Csík vármegye közséjei 1941. évi költségvetésének felülvizsgálata, melyben Majláth Imre miniszteri titkár 1941. szeptember 25-én Csíkszeredában keltezett levelében a csíkszentsimoni üzembről a következőképp számol be:

„Csíkszentsimon községben a »Szövetség« gazdasági hitelszövetkezetek központja²⁷ keményítőgyárat építtetett. A tárgyaláson szerzett értesülés szerint a gyártelep számára szükséges telket a község a gyártelep odaépítésének biztosítása érdekében jelképes vételárért engedte át az építetőnek és azt is megígérte, hogy a törvényhatósági úttól a keményítőgyárhoz vezető utat, (amely onnan tovább a mezőig vezet) helyre fogja hozni és fenntartja. Az úthoz a tárgyaláson tett jelentés szerint 8100-P-re lenne szükség. Az Olt folyón át építendő híd elkészítése pedig a jelentés szerint 5.000-P-be kerülne. Az útépítéshez és hídépítéséhez szükséges hitelt a költségvetésben biztosítottam. Egyúttal a Pénzügyminiszter úrral egyetértve már most engedélyt adok a községnek arra, hogy az útépítés költségének teljes egészében, a hídépítés költségének pedig részben leendő fedezésére 10.000-P pénzügyi kölcsönt vegyen fel. A kölcsön után fizetendő kamat nem haladhatja meg az országos Hitelügyi Tanács által megállapított legmagasabb kamatláb mértékét. Ennek figyelembevételével a kölcsön első évi kamatszolgáltatának a költségvetésben szintén fedezetet biztosítottam. Önként következik, hogy a kölcsön felvétele ügyében a képviselőtestületnek külön határozatot kell hoznia és azt a vármegyei közgyűlésén felül kell bírálnia.”²⁸

Az 1941-ben üzembe helyezett Keményítőgyár tehát a magyar állam modernizációs beruházása volt. K. K. elmondása szerint „a gyárat a Magyar Kormány építtette, magyarok a magyaroknak építették” Csík vármegye burgonyatermésének feldolgozása és munkahelyek teremtése céljából.

Egy két évvel későbbi költségvetési jelentésből, melyet Csík vármegye alispánja készített, az tudható meg, hogy a község által felajánlott területet a gyárat építő Szövetség nem fogadta el. Végül a gyár építéséhez a falunak egy másik részén, az építkezéseknek megfelelő területet választottak.

„Csíkszentsimon községben a keményítőgyár részére a község részéről felajánlott területet a gyárat építő szövetség, annak mocsaras voltára való tekintettel nem vette igénybe. A gyártelephez vezető út fenntartására vonatkozó megállapodás továbbra is érvényben van, de az első évben, az ügy sürgősségére való tekintettel a gyár vezetősége és a községi elöljáróság által együtt lett jó karba hozva. Az Olt híd építésére vonatkozó terveket az államépítészeti hivatal ugyan jóváhagyta, de [az] annak fede-

²⁷ A modernizációs törekvések kivitelezésében a kormányzat legfontosabb közvetítő intézménye az Erdélyrészi Gazdasági Tanács (EGT) volt. Az intézmény 1940. szeptember 14-én Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezésére alakult meg Kolozsváron. Az EMGE, az Erdélyrészi Hanga Szövetkezet és a kolozsvári „Szövetség” Gazdasági Hitelszövetkezetek Központja EGT közvetítői hatáskörébe tartoztak. (Oláh 2008: 135.)

²⁸ MNL OL K 150 III. 9.-a Csík vármegye 1941: 1–3. Költségvetési beszámoló.

1. kép. Vasút a gyár udvarában (A szerző gyűjteménye)

zésére engedélyezett kölcsönt a község nem vehette fel,²⁹ mert a község ez irányú kérelmét a pénzüintézetek elutasították.”³⁰

A településről, a környékbeli falvakból és a teljes Csíki-medence területéről minden gazda a csíkszentsimoni gyárba adta le a burgonyatermését. A visszaemlékezések szerint a környéken Tusnádon volt a legszámottevőbb termesztés, az volt a „vezető” falu, ahonnan nap mint nap a legtöbb szekér és kocsi érkezett. A termés átvételéhez a szekerek érkezési sorrendben kerültek sorra. Naponta negyven-ötven vagon burgonya érkezett a gyárba. Külön vasútvonal vezetett be a gyár kapuján, hogy az import alapanyagot a feldolgozó üzemek közelébe szállítsák.

A keményítőgyár kapacitását mutatja, hogy nyolc óra alatt tíz-tizenkét ezer kilogramm burgonyát dolgoztak itt fel. A termelésben használt kukoricából naponta három-négy vagonnyit szállítottak be. Alapvetően „háromféle pityókát lehetett bevenni, az egyik volt az osztora, a másik a gülbaba és aztán a május királynő”. Ezeknek volt a legmagasabb a keményítőtartalma, ámbár „gyufaáron” [nagyon olcsón, hús bani ellenében] vásárolták fel – emlékszik vissza M. H.³¹

²⁹ Végül a fa építésű Olt-hidat a község néhány évvel később saját költségére készítette el.

³⁰ MNL OL K 150 III. 9.-a Csík vármegye 1943: 14. Költségvetési beszámoló.

³¹ M. H. 1948-ban született, így nincsen konkrét élettapasztalata a „kis magyar világ” éveiről. Szóhasználatában a bani (a román lej váltópénze) egy későbbi időszakra vonatkozik (1944-ig pengő és fillér volt). Azonban, elmondása szerint, a burgonya felvásárlási ára a különböző történeti korszakok alatt nem változott, a gyár működésének kezdeti időszakában meghatározott alacsony ár az évtizedek alatt mindvégig megmaradt.

2. kép. Burgonyavermek szellőzőlyukakkal (A szerző gyűjteménye)

A beérkező termést a minőségi ellenőrzés után vagy felhasználásra, vagy tartalékolásra küldték. Ősztől kezdődően a tavaszi hónapokig, általában márciusig a burgonyát vermekben tárolták. A faluhoz közeli, Súgászó nevű erdős helyen található kőbányából szekerekkel hordták a követ, hogy a vermek között megfelelő erősségű köztes utakat készítsenek. Körülbelül négy-ötszáz vermet ástak, és a 30×4×0,5 m méretű vermekben öt- és hatezer tonna burgonyát tartalékolnak. „Öthektárnyi területen csak a vermek voltak, s mindegyikbe egy vagon pityóka fért bele” – pontosított J. F.

A gyárban háromféle terméket állítottak elő. A glükózákat ruhagyáraknak szállították. A dextrint a csomagolórészlegben 40 kilogrammos papírtasakokba helyezték, és úgy küldték tovább. A gumigyárak mellett a papírgyárakban ragasztó előállításához, az öntödékben különböző formák készítéséhez használták fel. A helyi nyelvjárásban *zeámírnak*³² nevezett anyag a pudingpor alapanyagaként és tészták ízesítésére szolgált. Télen burgonyából dolgoztak, majd a készlet elhasználása után áttértek a törökbúzára. A termelési cél az volt, hogy minél tökéletesebben ki tudják vonni belőle a keményítőt. A termelési mennyiséghez napi tízezer kilogramm törökbúza feldolgozására volt szükség, emlékszik vissza L. M., a termelési osztály egykori vezetője.

A gyártási folyamatok legfontosabb mellékterméke a *borhot*,³³ vagyis a maláta volt, amely gazdag fehérje- és vitamintartalmának köszönhetően értékes takarmány az állattartásban. A megkérdezett helyi lakosok ma is emlegetik, hogy a malátát sok éven keresztül minden reggel hét órától lehetett átvenni a gyár

³² Zselírozóanyagot jelent; feltételezhetően a román nyelvből (gelatin) átvett szó.

³³ A román nyelvből átvett szó.

3. kép. Hordókészítők (A szerző gyűjteménye)

udvarán. Szekerekkel és kocsikkal álltak sorban, hogy részesüljenek belőle. Így a távolabbról érkezők, például a gyimesi hágón átutazó gazdák már előző este elindultak, hogy reggelre Csíkszentsimonba érkezzenek a kóboros szekerekkel.³⁴ Sokszor a faluval szomszédos, Csíkszentmárton felőli határig ért a sor. Éjszakánként szénából raktak tüzet az út menti árkokban, ami napfelkelteig fényt és meleget adott. Akik a falunak azon a részén laktak, visszaemlékeznek, hogy esténként az ablakból nézték, vajon meddig tart a mezőben a szekérsor. L. M. szerint abban az időben „olyan kapu nem volt, hogy ne tartsanak állatot, mindenki dolgozott s magát lefoglalta, aki ügyes volt, szerelt innen csírárt és malátát, s ez csak az volt, amit a gyár adott”.

A Keményítőgyár tehát regionálisan hozzájárult a gazdasági tevékenységek fejlesztéséhez, segítette a betakarított termés értékesítését és az állattenyésztést. Ugyanakkor kitermelte az üzemi munkaerőt is, olyan új munkalehetőséget nyújtott, amelyhez az önellátó gazdálkodóból gyári munkássá kellett válni. A helyieknek el kellett sajátítaniuk a gyártási folyamatokhoz szükséges tudást, betanított munkások vagy segédmunkások lettek. Feltételezhetően a gyár indulásának első éveiben a szaktudással rendelkező személyeket és a vezetőséget is a magyar kormány küldte Csíkszentsimonba. A helyiek elmondása szerint a negyvenes években érkező szakmunkásoknak a gyár közelében barakkokat, munkásszállókat és a falu végén öt lakóházat építettek. (D. A.)

³⁴ A kóboros szekér olyan fogat, amely fölött négy álló rúdon egy domború tetőszerkezetet készítettek, amelyet legtöbbször gyékénnyel vagy ponyvával borítottak.

A községben a fejlesztések és beruházások folyamatosak voltak. Ezt szemlélteti például, hogy a Keményítőgyár megnyitása után két évvel, 1943-ban Csíkszentsimonban egy hordó- és dongagyárat is üzembe helyeztek.

A bükkfából készülő 50-100 literes hordókat a háborús helyzetben a lőporraktárba szállították. A Földművelésügyi Minisztérium levéltárának iktatott iratai alapján a Gazdasági Hitelszövetkezet 1944-ben újabb kamattámogatást igényelt a burgonyakeményítő és szörpgyár működtetésére.³⁵ Feltételezhetően az állami támogatás igénylésének célja a gyár további bővítése volt. A gyár egészen 1944-ig a Földművelésügyi Minisztérium fennhatósága alatt állt, majd a román állam tulajdonába került.

KEMÉNYÍTŐ- ÉS SZESZGYÁRTÁS A SZOCIALISTA IPAROSÍTÁS ÉVEI ALATT

1948-ban a Csíkszentsimoni Keményítőgyár magyar nevét átváltoztatták az Întreprinderea Industrială de Stat Amilemn – Sînsimion [Amilemn – Csíkszentsimon Állami Ipari Vállalat] román megnevezésre. A gyár újabb épületekkel, technológiai felszereléssel és kapacitásának többszörözésével bővült. Profilja – az addigi működéshez igazodva – továbbra is a keményítőgyártás maradt. Az újabb fejlesztések a foglalkoztatottak számában is növekedést jelentettek. Ámbár arra vonatkozóan nincs pontos adat, hogy a gyár mekkora munkaslétszámmal dolgozott,³⁶ a hivatalos statisztikai adatok szemléltetik a község népességének jelentős növekedését. 1941-ben Csíkszentsimon községnek összesen 3038 lakosa volt, ebből 2998 magyar, 1 román, 1 német, 38 zsidó és 38 cigány. 1956-ban már összesen 3548, ebből 3439 magyar, 62 román, 4 zsidó és 41 cigány.³⁷ A jelzett időszakban tehát 510 fővel bővült a lakosság. A népesség száma 1960-ra elérte a 3654 főt.³⁸ Tizenkilenc év alatt 616 személlyel lett több Csíkszentsimon populációja. Értelemszerű, hogy többségében az üzem teremtette munkahelylehetőség miatt költöztek a faluba.³⁹

A gyár közelében lévő barakkok mellé 1962-ben négy tömbház lakás épült azok számára, akik távoli lakhelyükről azért költöztek a faluba, hogy gyári mun-

³⁵ MNL OL K 201-a 1944. 15. 3913.

³⁶ A Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott állagának 1932–1944 közötti iratai csaknem teljes mértékben elpusztultak. A Hargita Megyei Statisztikai Igazgatóság nem őriz a gyárra vonatkozóan ilyen adatokat. A Csíkszeredai Levéltárba nem került be a gyár iratanyaga. Csíkszentsimon Községházának dokumentációs részlegén sincs forrásértékű dokumentum. Értelemszerűen az iratok a megőrzésre kötelezett felszámoló cégnél lehetnek, ennek felderítése folyamatban van, mert egy 2017-ben készített terepdokumentáció során (a terület feltérképezése az egyes termelői részlegek beazonosításához) az egykori gyár irattárában halomra álltak a szétázott, megsemmisült okmányok.

³⁷ Varga 2008: 75.

³⁸ HMSI Statisztikai füzet 2.

³⁹ A faluba költöző román (ortodox vallású) és a helyi magyar (római katolikus) munkások kapcsolatának vizsgálata a további kutatás részét képezi.

4. kép. 1962-ben épült munkáslakások (A szerző gyűjteménye)

kát vállaljanak. Megfelelő számú otthon kellett teremteni az egyre több munkás részére, így épültek meg a gyár kapujától elindulva, végig az Állomás utcán az egyemeletes, hat lakrészes otthonok. A munkáslakások lakói minimális bérleti díjat fizettek, a lakbér ára a hatvanas-hetvenes években havonta hatvan lej volt, az átlagfizetés pedig ezerkétszáz-ezernyolcszáz lej. Emellett a gyártól kiépített gőzrendszeren keresztül ingyen kapták a fűtést és a melegvíz-ellátást. Az itt lakókat a falubeliek „blokkosoknak” hívták, mivel ők nem dolgoztak a kollektív gazdaságokban, nem jártak ki a mezőre, nem tartottak állatokat, és volt állandó fizetésük, biztos megélhetésük.⁴⁰ „Más életmódot éltek, szinte mint a városi, s a falusi ember szemével nézve ők a falusi életet megtagadták.” (H. G.)

Kettős életforma alakult ki a településen, a gyárban dolgozó munkásoké és a falubeli gazdálkodóké. Azok, akik három műszakban (az éjszakait Sztálin-váltásnak nevezték) bekerültek a gyárba, nem őrizték meg a hagyományos gazdálkodó életformát, legtöbbször felhagytak a háztáji mezőgazdasággal. A gyári munkások a gyárduda hangjára letették a munkát.

„A közösségtől elszakadt életmód” jele volt az öltözködés: a ruházat a megkülönböztetés jelképévé vált. Jóllehet már az I. világháborút követően elkezdődő folyamat volt, hogy a ruhák előállítására kikerült a háziipar köréből, a falu-

⁴⁰ A javak államosítása több szakaszban zajlott le 1948. június közepétől 1952 novemberéig, melynek első lépése egy államosító bizottság létrehozása volt. Csík megyében június 11-én alakult meg a bizottság. Csíkszentsimonban a kollektivizálás hosszas folyamat volt. Voltak, akik önként aláírták, hogy lemondanak javaikról. Másokat megfenyítették, meghurcoltak, erőszakkal vették el tulajdonaikat. „Még az eketaligát is elvették, erősen sírt édesanyám, hogy viszik ki a kapunkon, még a földjét se tudta megszántani a paraszt.” (Cs. K.) A kollektivizálásról lásd bővebben: Olti–Gidó 2005.

ban a század közepén még nem lehetett könnyen hozzáférni gyári textilekhez. Az olcsóbb anyagok használata, a városi öltözet fokozatosan került be a mindennapi viseletbe. A munkásviselet szabályokhoz volt kötve: a raktárhelyiségekben mindenhol kötelező volt a szürke színű köpeny használata, a laborokban dolgozók pedig fehér ruhában jártak. A gyárban dolgozók, mivel volt pénzük, hamarabb hozzáfértek a behozott gyári anyagokhoz, így a munkaidő lejáta után sem a kenderből szőtt, hagyományos viseletben jártak. A falubeliek a gyárban dolgozókat „gyári fosztoknak” nevezték. „Mi posztóruhába jártunk, ők modern dzsörzérúhás emberek voltak, salapétába [kantáros munkásruha], köpenybe és pantallóba jártak” – magyarázta Cs. A.

A gyári munka megélhetési biztonságot jelentett, a fizetések állandóak voltak. „Lehetett előre számítani, spórolni, beosztani, tervezni” – mesélte K. V. Az állandó pénzbeli juttatás mellett minden gyári munkás havonta kapott egy liter szeszt, később fenyővizet és rumot. Ez volt „a jutalék, ezzel már tudtunk csereberélni, ha nem volt mondjuk takarmányod, de tartottál vaegy⁴¹ tyúkot. Akkor mentél s eladtad, vagy elcserélted” – emlékszik vissza L. M., ugyanis a tömbházban élő családok között voltak, akik baromfit tartottak a közelben lévő háztáji gazdálkodók udvarán.

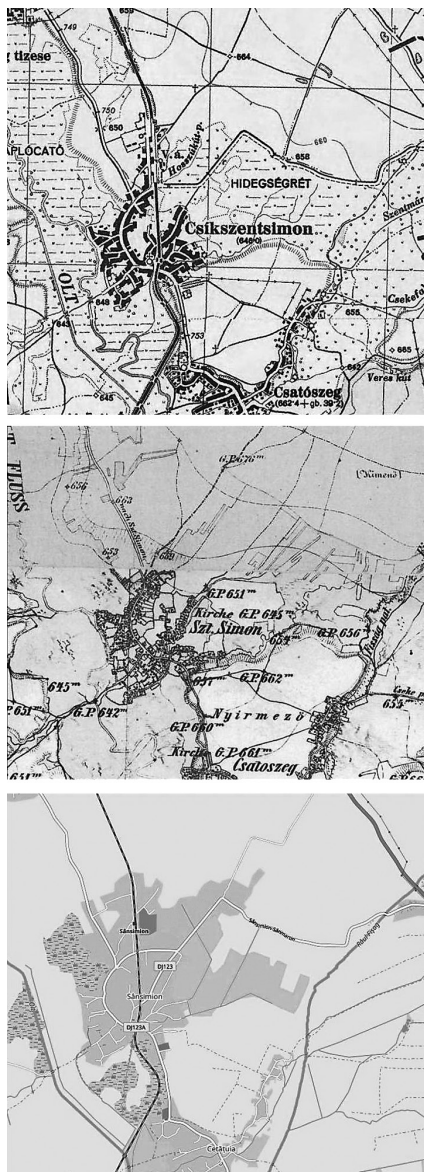
Az államszocialista nagyiparosítás ideológiája támogatta a mezőgazdasági népesség ipari munkássá formálását, és bevezette a szakmunkásképző intézetek rendszerét:

„Mostanáig a gazdálkodáshoz szükséges ismereteket a fiatalok jórészt a családi háznál, a szülőknél szerezték meg, és ez nagyjából meg is felelt a követelményeknek. Ma – az intenzív gépesítés korszakában – odahaza lehetetlen elsajátítani a motor, a mezőgazdasági munkagép, és általában a korszerű gazdálkodás ismeretét, ezek alkalmazási módját. Minden mezőgazdaságban dolgozónak géppel bánni tudó szakmunkássá kell válnia, hogy zökkenőmentesen folyhasson a munka” – írja az újság 1971-ben.⁴²

A csíkszentsimoni gyár is csatlakozott a szakmunkásképzések rendszeréhez. Az érettségi után a gyárnál jelentkező fiatalokat az üzem saját költségén szakiskolába küldte. Ezen oktatási rendszer körülbelül húsz-harminc személyt érintett, hangsúlyosan a laborban dolgozókat, akiknek elengedhetetlenül szükségük volt a szaktudás elsajátítására. Az átlagosan két évig tartó képzés alatt a betanulók már a helyi gyárban dolgozták le a gyakorlataikat, majd a sikeres zárás után, a tanúsítványok megszerzésével a gyár szakmunkásaivá váltak. Ez a szisztéma biztosította egyrészt az üzem számára a szakmai ismeretekkel bíró szakmunkásokat, másrészt a munkavállalóknak az ingyenes oktatást és a biztos munkahelyet. A mérnököket nem a gyár taníttatta, őket a diplomájuk után központi utasí-

⁴¹ Az erdélyi magyar beszélt nyelvben széles körben elterjedt szóhasználat, jelentése: néhány.

⁴² *Hargita* 1971. augusztus 10. 2.

5. kép. A Keményítőgyár megépítésével kezdődő átalakulásnak az illusztrációját adja az 1869–1870-ben Erdélyről készült második katonai felmérés térképének, az 1941-es Magyarország Katonai Felmérésnek és a jelenlegi falutérképnek egymás mellé helyezése (Mapire – Online Történelmi Térképek. A szerző szerkesztése)

tással helyezték ki. Emellett a helyi üzem a saját keretein belül továbbképzéseket szervezett a dolgozók számára.

A nagyüzemi termelés egyre több embernek adott munkahelyet, a munkások lakások rövid idő alatt beteltek. Újabb építkezések kezdődtek, és a dolgozni érkezők számára további hat darab két lakrészes lakóházat építettek. Változott a falukép is, hiszen a gyártól nem messze Újutca néven egy teljesen új falurész épült ki. A település ezen részéről az a vélemény alakult ki, hogy az Újutca a falu kolonizált része, az volt a „jövevények utcája”, oda az idegenből érkezők költöztek, akiknek kevesebb kapcsolatuk volt a faluközösséggel.

Az 1967. december és 1972. július közötti ötéves terv időszakában Hargita megye iparát a *Hargita* napilap újságírója megfogalmazásában a „gyors ütemű, harmonikus és erőteljes fejlődés” jellemezte.⁴³ Ebben az időszakban építették a csíkszeredai fonodát és kötöttárugyárat, a székelyudvarhelyi cérnagyárat, a gyermekszentmiklósi bútorgyárat, a borszéki ásványvíz-palackozót, a vlahicai ércsugorítót, a balánbányai kenyérgyárat, valamint a csíkszentimroni szeszgyárat. A szeszgyár építése 1968-ban kezdődött és az 1970-es évek elejére készült el. A két üzem (keményítő- és szeszgyártás) egy gyárhoz tartozott, közös volt a vezetősége. Ettől kezdődően a gyár az Intrepinderea de bere, spirt Amidon Harghita [Sör- és Szeszesital Gyár, Gyár Amidon Hargita] néven működött.⁴⁴

⁴³ *Hargita* 1971. augusztus 10. 1.

⁴⁴ A gyár nevének változása L. M. megőrzött munkakönyvből rekonstruálható. Az üzem 1948-as névváltoztatása szemlélteti, hogy a magyar nyelvű, alapvetően a gyártás helyszínét jelölő megnevezést felváltotta a román

6. kép. Épül a szeszgyár (A szerző gyűjteménye)

gonya nagy részét. Az 1971-es szeptemberi napi hírek szerint például Alcsíkon felkészültek a burgonyatermés átvételére:

„[Ö]sszesen 115 tonna az összmenyiség, a vetőmag burgonyát 500 tonna kapacitású silóba helyezték [és] a szerződött burgonya ötven százalékát, az ipari pityókat a csíkszentsimoni keményítőgyár vette át.”

Ugyanitt az is kiderül, hogy az átvevő központok egyik nehézsége Csíkszentsimon esetében az volt, hogy „a gyár nehezen megközelíthető, mert Simon és Szentimre között a híd⁴⁷ még mindig nincs elkészítve.”⁴⁸

---

nyelvű, az állami ipargazdaságot hangsúlyozó szóhasználat. Az 1970-es név jelöli a gyár profiljának változását (kibővült a szeszgyártással), és Csíkszentsimon helyett már a Hargita elnevezést használja. Az 1968-as közigazgatási reform keretében, az ország régióinak újraszabását célzó megysítéssel nagyrészt az egykori Csík vármegye és Udvarhely vármegye területéből létrehozták Hargita megyét. A helyi üzem megnevezése is ezen új regionális átrendezésről, egy régió megteremtéséről tanúskodott.

⁴⁵ *Hargita* 1970. március 11. 1.

⁴⁶ *Hargita* 1971. január 8. 3.

⁴⁷ Csíkszentsimon és Csíkszentimre között a terület mocsaras volta és az Olt folyó miatt két helyen is volt híd, azonban nem nagy teherbírásúak. Egyiket a hetvenes évek közepén állami költségvetésből építették, a másikat néhány évvel később Csíkszentimre község újította meg.

⁴⁸ *Hargita* 1971. szeptember 17. 1.

A termelés volumenét pontosabban mutatja, hogy a keményítőrészeleg napi harminc tonna burgonyát, a szeszgyártáshoz naponta hatvan tonna kukoricát és százharminc-százötven tonna burgonyát használtak fel. Naponta tizen-nyolc-tizenkilencezer liter 96%-os szeszt állítottak elő. Hasonló profilú gyárak működtek Romániában Szamosújváron, Aradon, Plopeniben és Brăilán, de a csíkszentsimoni gyárról mint az ország egyik legnagyobb és legjobb minőséget előállító üzeméről beszéltek.⁴⁹

A termés mennyiségének növekedését segítette a gépesítés. A hetvenes évek elején a kollektív gazdaságokban megjelentek az első burgonya ültetését és betakarítását segítő gépek, a burgonyaszedő és -osztályozó kombájnok. A napi hírek a különböző gyom- és rovarirtó szerek hasznosságáról és a permetezőgépek gyarapodásáról szóltak.⁵⁰ 1972-ben Csíkszentsimonban ötven hektáron ültettek burgonyát. A kisedett termés beszámolójáról a következőképp írtak: „bármerre tekint a szem, a parcellák szélén sorba rakott burgonyaszákokat látni, ültetőgépek térülnek-fordulunk, nyomukban gyarapodnak a bakhátak”.⁵¹

Csíkszentsimonban újabbnál újabb beruházások követték egymást. A „kis magyar világ” ideje alatt felépített gabonaraktárakat tovább bővítették, és újabbakat építettek. Egy 1971. januári *Hargita* újságból megtudjuk, hogy abban az évben kezdték el a napközi otthon felépítését, hogy a gyárban dolgozók gyerkeinek a reggeltől délutánig tartó oktatását biztosítsák: „Megkezdték az előkészületeket egy régi épület átalakításához, amelyben közel 100 óvodáskorú gyerek közös játékára, nevelésére nyílik nagyobb lehetőség, az épületben három helyiség lesz.”⁵² A pedagógusokat az állami tanügy fizette, a dadákat, a takarítókat és a teljes fenntartási költséget a gyár állta.

1972-ben a helyi állami gazdaság az üzemhez közel építtetett egy szarvasmarha-hizlaldát, amelynek befogadóképessége az eredeti tervek szerint ötezerkétszáz szarvasmarha volt. A napilapból tudjuk, hogy a keményítő- és szeszgyártásból származó *borhot* (maláta) miatt tervezték a hizlaldát a faluba.⁵³ A gyártól a malátát pumparendszerrel, napi tizenkét órán keresztül vezették ki a több ezer állattal teli istállóba.

A hízott bikákat a hetvenes években évente két alkalommal vonatszerelévényre hajtották, és bikakísérők jelenlétében szállították a Románia délkeleti részén található Brăila város kikötőjébe, ahonnan hajóval küldték tovább Olaszországba. V. A. fiatalkorában segített a bikákat behajtani az állami gazdaság épületétől a vonatszerelvényekig. Elmondása szerint „nehéz volt hajtani, aztán minden vagonban utazott egy bikakísérő, a vizet és a szénakötegeket itthonról vitték,

⁴⁹ A szesziparra vonatkozó ismeretek S. G.-től származnak, aki egy évtizedet a szeszraktárban dolgozott. „A 96% fokos szesz – nem szabadott azon alól legyen – egy nagy tartályba folyt vezetékken keresztül, onnan kellett kimérni.” (S. G.)

⁵⁰ *Hargita* 1971. szeptember 17. 2.

⁵¹ *Hargita* 1972. április 13. 1.

⁵² *Hargita* 1971. január 30. 1.

⁵³ *Hargita* 1972. május 19. 2.

de megállt a vonat útközben is, mert az állatoknak újra kellett tölteni az itató hordókat.” A helyiek hétezer szarvasmarha eltartásáról számoltak be. A későbbi években havonta száz hízott borjút kellett levágni, amit feldolgozott húsként, átlagosan tizenkét vonatszerelvényre rakva küldtek ki, először a csíkszeredai gyűjtőközpontba, majd onnan szállították tovább külföldre. (S. I.)

Ezekben az években épült fel a Csíkszeredai Sörgyár is, amely szintén a csíkszentsimoni üzemhez tartozott. „A mi gyárunk volt az anyagyár, innen építették fel Szeredába a Sörgyárat, innen jártak fel dolgozni, teljesen egy volt a vezetősége, majd később vált külön egymástól” – mesélte C. V.

A gyár Csíkszentsimon határain belül, egy tizennyolc hektáros területen helyezkedett el, ezen belül mind a keményítő, mind a szesz előállításának folyamataihoz különböző részlegek tartoztak: külön épületben működtek a termelési osztályok, a csomagoló, a laboratórium, a gépészeti osztály, a műhely, a könyvelőség, a beszerzési és az eladási osztály, valamint a pénztár. Emellett a gyár a burgonya veremeléséhez szükséges földterületet az állami gazdaságtól és a termelőszövetkezettől vette bérbe.

A működésének első évtizedeiben a keményítő- és *zeamírcs*omagoló részlegen huszonöt, negyven és ötven kilogrammos papírcsomagokba tették az anyagokat, majd a hetvenes évektől ragasztógéppel dolgoztak, és nejloncsomagolást használtak. Az így előkészített csomagokat egy raktárhelyiségben tárolták, onnan egy csúzdán keresztül közvetlenül rakták vagonokra.

A gyári munka uniformizált volt, és formálta a közösséget. A távolról érkezők közül többen más anyanyelvűek, más vallásúak voltak, de a román nemzetiségű, ortodox vallású család éppúgy tagja lett a gyári közösségnek, mint a helyi lakos. A népességi mutatók alapján 1941 és 1956 között 61 román fővel bővült a falu lakóinak száma, arra vonatkozóan még nincs pontos kutatási adat, hogy közülük hányan váltak gyári munkássá. Cs. A. elmondása szerint a hatvanas évek végén összesen tizenegy román nemzetiségű dolgozott a gyárban, legtöbben közülük nők, akik Csíkszentsimonban mentek férjhez. A helyi üzemben mind a vezetőség, mind a munkaközösség magyar nyelven beszélt. A gyárba kihelyezett, szaktudással rendelkező mérnökök is magyarok voltak. A románok megtanultak annyira magyarul, hogy érvényesülni tudjanak. Cs. A. a könyvelőségen és a laborban is dolgozott, elmondása szerint nem voltak sem etnikai, sem nyelvi konfliktusok: „Persze, magyarul beszéltünk mindenki, ez nem jelentett senkinek gondot.” Ezt támasztják alá H. G. szavai is: „Olyan közösség voltunk, hogy az ritkaság. Szép volt az az igazság, egy volt az érdek, és nem húztunk külön. Mindenkivel jobban barátok voltunk, mint most.”

A szocializmus érájában a gyári munka „a román nép és az együtt élő nemzetiségek” jegyében zajlott.⁵⁴ A párttagosítás éppúgy működött, mint bármely más, Románia területén működő ipari ágazatban.⁵⁵ A tisztségviselők számára

⁵⁴ Nicolae Ceaușescu kommunista pártfőtitkár beszédéből származó részlet, korabeli szlogen.

⁵⁵ Gagy 2006.

7. kép. Keményítőgyár udvara, a csomagoló épülete előtt (A szerző gyűjteménye)

kötelezővé tették, hogy párttagok legyenek és propaganda-tanfolyamokra járjanak. „Behálózták az embereket azzal, hogy előnybe részesítették” – mesélte Cs. A., így például a tagoknak lehetőségük volt elvégezni egy hároméves mesteriskolát, melynek költségeit a gyár fizette. A tagdíj minden hónapban egy lej volt.⁵⁶ A munkásgárdának félévente szerveztek gyakorlati képzéseket, így például lövészetet, elsősegélynyújtást. A brigád célja az volt, hogy támogassa a munkások közösségi életét, a csapatmunka fejlesztését, és megszervezze a kulturális életüket. „Itt nem volt meg a társadalmi feszültség, nem volt egyik ellensége a másiknak. A kommunista világban voltak ellenőrzések, jöttek a piros ruhások⁵⁷ Szeredából, s mi együtt dolgoztunk azon, hogy minden a helyén legyen s működjön” – magyarázta M. V.

A gyár „olyan volt, mint egy faluközösség [...] úgy szerettem, mindenkivel jól voltunk” – meséli M. Gy. A gyárnak volt saját könyvtára, moziterme, színdarabos báljai, színjátszó csoportja, kugli-, foci- és hokicsapata, saját tűzoltócsapata és fúvószenekara.

A kulturális tevékenységekben központi helyet foglalt el a könyvtárklub. Kezdetben a gyár színjátszó csoportja önszervező módon működött, s bár az igazgatóság nem tiltotta tevékenységüket, az elmondások szerint nem is támogatta. A csoport az előadásait a környék más falvaiban is bemutatta, a belépők-ből származó jövedelmet viszont le kellett adni a gyárnak. A hatvanas évek után a színdarabos esték megszervezését már kötelezővé tették, és hazafias tevékeny-

⁵⁶ A 1 lejes tagdíj az évek alatt nem változott, az összeg viszonyítási alapként például egy kenyér ára 2,5 lej volt.

⁵⁷ A *piros ruhások* gúnynévvel a román állampárt embereit illették. Az elnevezés a kommunista párt által használt vörös/piros színből ered.

8. kép. A gyár táncsoportja (A szerző gyűjteménye)

9. kép. A gyár mozija, 1965 (A szerző gyűjteménye)

ségnek számított. „A szövegekönyveket elvették, és kihúzásokkal, a tartalmak teljes cenzúrájával adták vissza megtanulásra” – emlékezik vissza K. G.

A színdarabokhoz szükséges berendezéseket és kellékeket a sepsiszentgyörgyi színháztól kölcsönözték, az egyik pedagógus visszaemlékezése szerint: „a szesz világába cserébe kijutott arra is”. A színjátszók mellett egy hat párból álló tánc-

10. kép. A gyár kuglicsapata (A szerző gyűjteménye)

csoportja is volt a gyárnak, akik különböző műsoros estéken és hivatalos állami ünnepek alkalmával léptek fel.

A rendezvények számára a gyár közelében felépített kultúrház adott helyet. Az épület egyik részében mozitermet működtettek, ahol heti rendszerességgel filmeket vetítettek. A felvételeket általában magyar és román nyelven vetítették, az orosz filmeket két nyelven feliratozva lehetett megtekinteni.

A gyárban dolgozók számára minden hét csütörtökén egy délután kezdődő és éjfélig tartó, élő zenés bált is szerveztek. Az előadásokat és a filmvetítéseket, akárcsak a helyi néptanács által előírt közhíreket a falu szószólója, dobosa hirdette ki, mindig a nap egy meghatározott időpontjában és minden utcának egy kijelölt pontján. A hírek felolvasását már távolról egy kürt jelezte a lakosok számára. „Szőke Gyula bá’ volt a dobos” – idézi fel A. A. –, aki hangosan kikiáltva közvetítette, ha valamilyen esemény, mezőgazdasági betakarítás vagy közmunka volt a faluban.

A csíkszentsimoni gyár kuglicsapata első osztályú besorolású volt, megyei és rajoni szinten⁵⁸ is vezető csapatnak számított. A golyókkal és bábuval űzött sportot először szabadterén, domború földön játszották, csak később építették

⁵⁸ Romániában 1950. szeptember 6-án bevezették a rajonálási törvényt, mely átrajzolta az ország belső közigazgatását: 58 megye helyett 28 tartományt hoztak létre, melyeket 177 rajonra, 360 járásra és 4052 községre tagolták. A rajonba több város és község tartozott, melyet gazdasági, közigazgatási és politikai szempontból egy operatív egységként kívántak működtetni. (Gulyás 2010: 164–165.)

11. kép. Hokimeccs. Háttérben a Keményítő- és Szeszgyár (A szerző gyűjteménye)

meg hozzá a fedett pályát. Külön volt férfi és női csapat, akik a munka után egy-egy órás versenyeket tartottak.

Működött a gyárban egy hivatalos hokicsapat is, amely a gyárat képviselte. A csapat folyamatosan részt vett a környező falvakban szervezett bajnoki mérkőzésekben. A téli hónapok alatt rendszeresen szerveztek bajnokságokat a gyár mellett készített jégpályán.

Vörös Lobogónak nevezték a gyár focicsapatát, melyben tizennyolc személy játszott. A csapattagoknak minden héten kedden, csütörtökön és pénteken volt edzésük, azt követően lehetőséget biztosítottak számukra meleg vizes fürdőre és étkezésre. Ők sosem jártak váltásban dolgozni, mindig délelőttől délutánig volt a munkaidejük, és minden hétfőn szabadnapot kaptak. A mérkőzések közösségi események voltak, a gyár fúvószenekara a meccs előtti napokon végigvonult a falu utcáin, úgy hirdelve azt. Miként arról fényképek is tanúskodnak, a meccsek alkalmával megteltek a lelátók, gyerekek és felnőttek, nők és férfiak egyaránt részt vettek rajta. „A mérkőzésekre a közeli helyekre szekerekkel mentünk, volt, hogy vittük a zenekart is magunkkal, máshová vonattal vagy teherautóval vittek” – emlékezik vissza D. G.

A gyár üzemi területén belül a mészraktárak közelében volt két mészlátó gödör, melyből a gyárban dolgozók a nyári hónapok idejére fürdő- és úszómedencét alakítottak ki. Ezeket a munkaidő lejáta után mindenki használhatta.

A fentiek szemléltetik, hogy a visszaemlékezések egy idillikus, konfliktusmentes gyári közösség képét rajzolják meg. A mai emlékezeti mechanizmusok perspektívájában hiányzik a bíráló hangvételi megnyilvánulás, konfliktusra történő utalás a falubeliek és a gyári munkások közötti kapcsolatban. E konfliktus

12. kép. Futballmérkőzés a gyár futballpályáján (A szerző gyűjteménye)

sem konkrét konfrontáció, sokkal inkább az öröklött paraszti életmód és az újító iparosítási gyakorlat különbségéből adódó, az életmódbeli változásokra adott reflexió volt. A kettős (munkás és paraszti) életforma kritikáját (a *falusiak* és a *gyári fosztok*) elsőként a falubeliek fogalmazták meg. Az üzemen belül szervezett társadalmi, kulturális és sportélet összekovácsolta az ott dolgozókat. A munkaidő lejárta után kezdődő események megteremtették a szabadidő eltöltésének szociális módját. Az üzemi munkások idejük legnagyobb részét a gyár területén belül vagy a gyári munkások közösségében töltötték el. A gyárban dolgozók jelenből értelmezett múlt rekonstrukciójában nem jelenik meg hiányérzet.

Fontosnak vélem kiemelni, hogy jelen írás a Keményítő- és Szeszgyár történetének az 1940–1975 közötti időszakára vonatkozik. Az ezt követő évtizedek Csíkszentsimon iparosítását, a gyári munkások és a vezetőség kapcsolatát, valamint az ipari foglalkoztatottak mindennapi tapasztalatait tekintve is egy újabb fejezetet képeznek.

* * *

Csíkszentsimont már a 19. század második felében érintették a felülőről érkező modernizációs tervek, ám iparosításának folyamatában a legfontosabb időszak a „kis magyar világ” (1940–1944) évei voltak, amikor 1941-ben a Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi Kirendeltségének terve szerint megépült a Keményítőgyár. Ekkor egy olyan átalakulás vette kezdetét Csíkszentsimonban, amely a közösségben és a környékbeli régiókban egzisztenciális változásokat hozott. A gyáriparosítás fellendülést jelentett: munkahelyet biztosított, szakmunkásokat nevelt, az üzem felvásárolta a gazdáktól a termesztett burgonyát, kendert, ezáltal

13. kép. Mészoltó gödrökből készült fürdőmedencék (A szerző gyűjteménye)

erősítve a mezőgazdaságot. „A magyarok [által] a magyaroknak” építettetett üzem az állami szocialista nagyipar kiépítésének időszakában újabb fejlesztésekkel bővült. Ebben az időszakban épültek fel a gyárhoz tartozó munkáslakások, a gyár kultúrháza, moziterme, napközije, az étkezőhelyisége, a kuglipályája, és ekkor bővült ki a gyár szeszt előállító részleggel. A gyár amellett, hogy a gazdasági modernizációt képviselte, ezzel szoros összefüggésben „szimbolikus termelőhely” is volt, kiemelkedően fontos szerepet töltött be az emberek mindennapi életében. Átalakította a faluképet, létrehozta a gyári munkások közösségi identitását. Kapuján belül egy sajátos társadalmi és közösségi élet formálódott, ahol a munka mellett teret kapott a szabadidő közös eltöltése is: a sport és a szórakozás.

Társadalomtörténeti perspektívából nézve a csíkszentsimoni Keményítő- és Szeszgyár története a szétbomló paraszti világrend és a kialakuló ipari munkástudat lenyomata, valamint a rurális társadalmat átalakító modernizációs fordulatnak a mindennapi leképződése. A visszaemlékezésekből úgy tűnik, hogy az 1940 és 1975 közötti időszakban az üzemi munkásság az új rendszer nyertese volt, szemben a kollektív gazdaságba kényszerített mezőgazdasági népességgel. A munkásság helyének és az iparosításnak a további vizsgálata elengedhetetlen ismeretanyagot nyújt mind a helyi gazdaság- és társadalomtörténet, mind a jelenlegi folyamatok megértéséhez.

FORRÁSOK

- Hargita Megyei Statisztikai Igazgatóság Levéltára (HMSI)
 Statistici județene [Megyei statisztikák], Populația după domiciliu [Népesség helységek szerint], Caiet de statistică 2. [Statisztikai füzet 2.]
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 K 150 Belügyminisztérium általános iratok, 1867–1944.
 K 201-a Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi Kirendeltsége, iktatott iratok, 1940–1944.
- Magyarországi Rendeletek Tára 1941. (MRT)
- Hargita*, 1968–1972.
Csiki Néplap, 1940–1941.
- A Keményítő- és Szeszgyár történetének fénykép-adatbázisa. (Saját gyűjtés. A szerző tulajdonában.)
- Varga E. Árpád: Hargita megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1850–2002. In: A Kulturális Innovációs Alapítvány Könyvtára (KIA): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között*. Hargita megye. 75–76. <http://kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> – utolsó letöltés: 2019. augusztus 16.
- Mapire – Történelmi Térképek Online. <https://mapire.eu/hu> – utolsó letöltés: 2019. július 5.
- C. V.: 63 éves férfi. Készült 2018. február 20–21., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- Cs. A.: 62 éves nő. Készült 2018. március 5., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- Cs. K.: 60 éves férfi. Készült 2019. augusztus 17., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- D. A.: 68 éves férfi. Készült 2018. július 10., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- D. G.: 80 éves férfi. Készült 2018. február 26., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- H. G.: 82 éves nő. Készült 2018. március 24–25., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- J. F.: 80 éves férfi. Készült 2018. április 18., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- K. G.: 87 éves nő. Készült 2018. április 16., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- K. V.: 72 éves férfi. Készült 2018. június 23., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- L. M.: 69 éves nő. Készült 2018. június 14–15., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)

- M. Gy.: 73 éves nő. készült 2018. július 14–15., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- M. H.: 71 éves nő. Készült 2018. január 26., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- M. V.: 70 éves nő. Készült 2018. április 7–8., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- S. I.: 65 éves nő. Készült 2019. augusztus 15., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- S. G.: 57 éves férfi. Készült 2018. május 20., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)
- V. A.: 59 éves férfi. Készült 2019. augusztus 15., készítette Sándor Cecília. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2011: Harc Erdélyért. In: Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Jaffa Kiadó, Budapest, 17–49.
- Bárdi Nándor 2008: Magyarország és a magyar kisebbségek az 1918 utáni első években. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) 2008: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 52–97.
- Benkő Elek 1998: A székely rovásírás. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Erdély a történelemben*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 46–52.
- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna 1998: A „hargitaiság.” Egy régió kultúraépítési gyakorlatairól. In: Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 198–210.
- Bottoni Stefano 2008: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány Története (1952–1960)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Brubaker Rogers – Feischmidt Margit – Fox Jon – Grancea Liana 2011: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Egyed Ákos 2006: *A székelyek rövid története a megalapozástól 1918-ig*. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda.
- Földes György 2007: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Gagy József 2006: „Pártosított” értelmiség. A szakértelmiség integrálása a pártelitbe a hatvanas évek elején. *Látó* (17.) 1. 84–97.
- Gidó Csaba 2001: Az 1902-es tusnádi székely kongresszus és a székely kivándorlás kérdése. In: *AREOPOLISZ Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, I.* Areopolisz–Litera, Székelyudvarhely, 36–47.
- Gulyás László 2010: A tartományi rendszer és a nemzeti kérdés Romániában 1950–1968. *Tér és Társadalom* (24.) 3. 163–176.
- Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 128–144.

- Kánya József 2017: Modernizációs kényszer – kényszermodernizáció Székelyföldön 1876–1914 és 1990–2016 között. *Magyar Kisebbség* (22.) 1–2. 44–55.
- Kriza Ildikó 2003: A Székely himnusz születésének háttere. *Honismeret* (31.) 5. 57–68.
- Oláh Sándor 2002: Modernizációs kísérletek Csík és Udvarhely vármegyék mezőgazdaságában 1940–1944 között. In: Kassay János – Herta Éva (szerk.): *A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben*. Székelyföld 2000 Munkacsoport, Csíkszereda, 371–385.
- Oláh Sándor 2008: *Kivizsgálások: írások az állam és társadalom viszonyáról Székelyföldön*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Olti Ágoston – Gidó Attila 2005: A legfontosabb termelőeszközök 1948-as államosítása Csík- és Udvarhely megyékben. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 112–146.

Kisőrsi Zsófia

Faluról városba

*A megkésett iparosodás hatása az ingázó nők munkavállalására Vas megyében, 1960–1970**

„A munkügyi osztály folyosóján úgy kellett sorban állni, mint a gyóntatószékben.”¹

Amióta Magyarországon felmérések készültek² a munkahelyük és lakóhelyük között naponta ingázókról,³ azóta a kereső népességen belüli arányuk folyamatosan nőtt. Ha a bejárást nyolcvan év (1930–2010) távlatában nézzük, azt látjuk, hogy megtízszereződött a naponta ingázók aránya.⁴ Míg hatvan évvel ezelőtt csak minden nyolcadik kereső ingázott, a legutóbbi felmérések szerint már minden harmadik. Az ingázók nemenkénti megoszlásáról csak 1960-tól állnak rendelkezésünkre adatok. Ekkor az ingázók között még csak 18,6% volt a nők aránya. A jelen tanulmány szűk időbeli metszetét adó tíz évben ez az arány majdnem tíz százalékkal nőtt: 1970-re elérte a 27,5%-ot. A növekedés azonban ezután is folytatódott, olyannyira, hogy a legutóbbi népszámlálás szerint a nők aránya az ingázókon belül 0,9%-kal meghaladta a férfiakét.⁵

* A tanulmány elkészítését az Új Nemzeti Kiválósági Program felsőoktatási doktori hallgatói ösztöndíj támogatta (ÚNKP-18-3-1-ELTE-27) ELTE/126536107 (2018).

¹ Interjú Jutkával.

² A népszámlálási kiadványok 1960-tól adtak közre ingázási adatokat, de korábban is készültek, különböző szempontok szerinti felmérések. A Thirring Lajos (1899–1983) által publikált, 1930-ra vonatkozó adatok a legkorábbiak. Ezek szerint 1930-ban az iparforgalmi ingavándorlók az egész keresőnépesség 3,5%-át, 141 490 főt tettek ki, és az iparban foglalkoztatott keresők 12,3%-át jelentették. A következő ismert adat 1956-ra vonatkozott. Ez a felmérés nem tért ki arra, hogy a teljes keresőnépesség hány százalékát adták az ingázók, csak azt említette meg, hogy az iparban dolgozók 24,7%-át tették ki, és 228 000-en voltak. Biztosan csak az állítható, hogy az ingázók keresőnépességen belüli aránya 1930 és 1956 között emelkedett (Thirring 1935; Zala 1958a, 1958b).

³ A jelen írásban az „ingázó”, a „bejáró”, „napi ingázó”, „falusi” kifejezéseket szinonimaként használom, s a kifejezéseken minden esetben azokat értem, akik minden munkanapon lakóhelyükről más településen lévő munkahelyükre utaztak, és munkájuk végeztével visszatértek lakóhelyükre. Amikor a nem naponta, hanem a hetente vagy ritkább időközönként ingázókra gondolok, akkor azt külön jelzem.

⁴ 1960-ban az ország aktív keresőinek 12,5%-át (613 000 főt), tíz évvel később 19,6%-át (977 000 főt), 1980-ban már majdnem a keresők negyedét (24%-át, 1 218 000 főt), a rendszerváltás évében valamivel több mint a keresők negyedét (25,3%-át, 1 144 000 főt), 2001-ben 29,9%-át (1 102 005 főt), a legutóbbi népszámlálás szerint pedig már több mint a keresők harmadát, 34%-át (1 340 831 főt) tették ki az ingázók (1980. évi népszámlálás 33. 8.; 2011. évi népszámlálás 3. 29).

⁵ A nők 1980-ban az ingázók 32%-át, 1990-ben 34,9%-át, 2001-ben 37%-át, 2011-ben 50,9%-át tették ki (1980. évi népszámlálás 33. 8.; 2011. évi népszámlálás 3. 29).

Az ingázók keresőkön belüli arányának és nemenkénti megoszlásának változását nyolcvan évet felölelő távlatban azért fontos itt összegezni, hogy lássuk, a részletesen elemzett 1960 és 1970 közötti tíz év milyen nagyobb társadalmi átalakulásnak volt a része. Az 1930 és 2011 között rendelkezésünkre álló adatok remekül szemléltetik a női és férfiszerepek változását: a nők fokozott munkába állását, a munkahely és lakóhely szétválását, valamint az urbanizáció hatását. De lehet itt utalni a közlekedés fejlődésének, az ipari munkahelyek centralizálásának, illetve decentralizálásának folyamataira, avagy a rendszerváltás utáni időszakban a határon túli munkavállalásra is. Tehát mindazokra a társadalmi változásokra, amelyek általánosságban kísérőjelenségei az iparosodásnak, később pedig az ipar eltűnésének.

A jelen írás elsődleges célja annak a bemutatása, hogy a helyi vezetők hogyan érzékelték a megyei iparosítás ideológiai és gazdasági okokból is tabusított társadalmi hatását: a falusi nők kényszerű ipari munkavállalását. Az elemzés első része ismerteti a helyszínt, a nyugati határ szélén fekvő Vas megyét, és indokolja, miért a már említett időszak (1960–1970) és megye adja a vizsgálat keretét. A folytatásban kiderül, hogy a szocialista iparosodással együtt járó gazdasági fejlődés hogyan taszította a megye női lakosságának nagy részét kiszolgáltatott szerepbe. A tanulmány az ingázó nők munkájával kapcsolatos MSZMP Szombathelyi, illetve Vas Megyei Végrehajtó Bizottság (VB) és Pártbizottság (PB) ülései jegyzőkönyveinek elemzésekor azt vizsgálja, hogy 1) milyen fogalmi készlet jellemezte a városi és megyei vezetők belső kommunikációját, 2) milyen keretekben gondolkoztak ők a városi és a falusi szerepekről, 3) hogyan jelentek meg a nemek társadalmi szerepei, 4) milyen feladatot szántak a bejáró nőknek a megye iparosodásában. A tanulmány célja, hogy választ adjon arra kérdésre, hogyan valósult meg Vas megyében, a hatvanas években a falusi nők munkába állítása.

A kutatás során a Vas Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság, a Vas Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Munkaügyi Osztálya, illetve az MSZMP Vas Megyei Pártbizottság, Végrehajtó Bizottság, a Szombathelyi Városi Párt- és Végrehajtó Bizottság iratanyagát használtam fel.⁶

⁶ Kizárólag a Vas Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság iratanyaga rendezett középszinten. A többi szerv iratanyaga lényegében rendezetlen, és túlnyomó többségét korábban még nem kutatták. Az iratanyag nagy része csak évszámmal ellátott dobozokban található, dobozsám, mutató vagy egyéb tájékozódást segítő segédlet nem áll a kutató rendelkezésére. A hivatkozott iratokat a rajtuk feltüntetett évszámmal együtt neveztem meg, ugyanis egyéb jelzések hiányában ez nyújthatja a legjobb támpontot az irat megtalálásában. A bibliográfiában feltüntetett őrzési egységek számai inkább csak tájékoztató jellegűek, mivel ezek is évenként változnak, s néhol eltűnnek. Általánosságban csak annyi mondható el, hogy az első és második őrzési egység valamelyikében vagy teljesen jelöletlen őrzési egység alatt található az iratok. Itt szeretném megköszönni a lehetőséget a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára munkatársainak, hogy elsőként kutathattam az iratanyagot.

A TÉR ÉS AZ IDŐ

Vas megye a szocialista iparosítást megelőzően a megyék rangsorában közepén helyezkedett el az iparosodási mutatók tekintetében.⁷ Az 1949-es népszámlálás szerint a megye keresőnépességének – 133 288 főnek – alig több mint egynegyede (37 256 fő, 28%) volt nő.⁸ Az iparban foglalkoztatott munkások között még alacsonyabb, 17% volt az arányuk. A megyében az iparban foglalkoztatott munkásnők döntő többsége három iparágban dolgozott: a textil- (43%), a ruházati (21%) és az élelmezési iparban (18%). 1949-ben Szombathelyen az iparban foglalkoztatott munkások között a nők aránya a megyeinél magasabb, 23% volt.⁹ A megyeszékhely esetében az iparban foglalkoztatott munkásnők majdnem kétharmad részét két iparág: a textil- (38%) és a ruházati ipar (29%) szívtá fel, az élelmezési iparban csak kevesebb mint egy százalékuk dolgozott.

1949 és 1960 között a városban ötezer, a megyében tizenháromezer fővel gyarapodott az iparban és építőiparban dolgozók száma.¹⁰ A keresők számának emelkedése – az országos átlagtól¹¹ eltérően – teljes egészében a nők foglalkoztatottságának növekedéséből eredt. A szomszédos megyékkel ellentétben Vas megyében egyre jelentősebb lett a nőtöbbség: míg 1949-ben 1000 férfira 1030 nő jutott, 1960-ban már 1041.¹² A növekedés azért is volt kiemelkedő, mert eközben az ország többi részén ellenkező volt a tendencia.¹³

⁷ 1949-ben a kereső- és eltartott népességnek országosan a 25%-a volt ipari és bányászati foglalkozású, Vas megyében ez az arány jóval alacsonyabb, 19% körüli volt, s ezzel Vas a megyék rangsorában a kilencedik helyet foglalta el, megelőzve Bács-Kiskun (12%), Szabolcs-Szatmár (12%), Hajdú-Bihar (14%), Tolna (15%), Somogy (15%), Békés (15%) Szolnok (16%), Fejér (17%), Heves (18%) Csongrád (18%) megyéket (1949. évi népszámlálás 12. 36, 291–295).

⁸ 1949. évi népszámlálás 8. 184.

⁹ Az iparban foglalkoztatott munkásnők az összes szombathelyi munkásnőnek körülbelül az egyharmad részét tették ki, az összes női kereső 18%-át alkották, az összes ipari munkásnak pedig a 23%-át jelentették (1949. évi népszámlálás 8/a. 53).

¹⁰ 1960. évi népszámlálás 3k. 26.

¹¹ A legtöbb megyében (Bács-Kiskun, Fejér, Győr-Sopron, Heves, Komárom, Nógrád, Pest, Somogy, Tolna, Veszprém, Zala) a férfi és női keresők száma is emelkedett (1949. évi népszámlálás 8. 24, 34, 54, 64, 74, 84, 94, 104, 114, 124, 134, 144, 154, 164, 174, 184, 194, 204).

¹² Vas megyében a férfi keresők száma a két népszámlálás között azonos volt: 1949-ben 96 032 fő és 1960-ban 96 031 fő. A női keresők száma több mint tizenkétezer fővel, az 1949-ben mért 37 256 főről 1960-ra 49 882 főre nőtt (1949. évi népszámlálás 8. 184; 1960. évi népszámlálás 6. 257; 1949. évi népszámlálás 9. 17).

¹³ 1949 és 1960 között a következőképpen alakult az 1000 férfira jutó nők száma: Zalában 1075-ről 1057-re, Veszprémben 1048-ról 1018-ra csökkent. Országosan ellenkező volt a tendencia: 1000 férfira 1949-ben: 1081, 1960-ban 1073 nő jutott (1960. évi népszámlálás 5. 141; 1949. évi népszámlálás 9. 2; 1960. évi népszámlálás 13. 15).

A munkahelyek többsége ekkor úgy jött létre, hogy elsősorban meglévő épületek¹⁴ lettek hasznosítva, s csak néhány új üzemi beruházás létesült.¹⁵ A befektetések azonban kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy a megyében jelentkező munkaerőnek munkát biztosítsanak, emiatt a hatvanas évek elején továbbra is mezőgazdasági jellegűnek¹⁶ számító Vas megye a dinamikusan fejlődő területek egyik munkaerőforrásává vált. A munkalehetőségek hiánya és a napi ingázás nehézkes volta miatt sokan döntöttek ekkor úgy, hogy más megyében vállalt új munkahelyükhöz közel költöznek. 1960-ra Vas megyét, a szomszédos területekhez¹⁷ képest is, sokan hagyták el: a megyéből elvándoroltak száma 26 000 fővel meghaladta a bevándoroltakét, és 1000 lakosra 92 fő vándorlási veszteség jutott.¹⁸

Azok közül, akik helyben maradtak, egyre többen a napi bejárást választották. 1960-ban Vas megyében 18 368 fő volt a lakóhelyéről naponta ingázó kereső. Ők az összes megyei kereső 14%-át tették ki, ami országos viszonylatban átlagosnak mondható.¹⁹ Döntő többségük (87%-uk) a megyén belül

¹⁴ Az ekkor még alig ötszáz főt foglalkoztató Szombathelyi Cipőgyárban 1950 májusában felszerelték az első futószalagot, 1953-ban pedig gépesítették a szabázzatot. A Takarógyárban (1963-tól Lakástelextill Vállalat szombathelyi gyáregysége, ismertebb nevén Latex) az ötvenes évek első felében szövődet építettek, és felújították a fonodát. A többi gyárban kisebb felújításokat tudtak csak végrehajtani, például a szentgotthárdi kaszagyár 1953-ban modernebb berendezéseket kapott, a XII-es Autójavítónak szerelőcsarnokot építettek. 1954-ben a répcelaki Szénsavgyár, 1955-ben a szombathelyi forgácsológyár építését kezdték meg (Németh 1985: 20). MNL VaML XXXV.7. A város iparának helyzete, fejlődésének iránya a harmadik 5 éves tervben, 1965. 06. 25.

¹⁵ 1958 és 1962 között az ország ipari beruházásainak 1,6%-át, 603 millió forintot kapott a megye. MNL VaML XXXV.1. Tájékoztató a megye gazdasági és politikai helyzetéről, 1962. 05. 23.

¹⁶ Mezőgazdasági jellegűek azok a területek, amelyek keresőinek legalább 40%-a a mezőgazdaság népgazdasági ágához tartozik (1960. évi népszámlálás 6. 14).

¹⁷ A Vas megyei elvándorlási arány magasnak számított a szomszédos megyékhez képest is. A szintén mezőgazdasági jellegű Zalaiban például az említett tizenegy év alatt az elvándoroltak száma 15 900 fővel, a vegyes jellegű Győr-Sopron megyében 16 100 fővel haladta meg a bevándoroltakét. A vegyes jellegű Veszprém megyében a lakosság száma 46 650 fővel emelkedett, és ezer lakosra itt 12 fő vándorlási többlet jutott. Zalaiban ezer lakosra 60 fő, Győr-Sopronban 44 fő vándorlási veszteséget tartottak nyilván. A szintén mezőgazdasági jellegű Tolna megye rendelkezett Vas megyéhez hasonló mutatókkal, itt az elvándoroltak száma 24 000 fővel meghaladta a bevándoroltakét, és ezer lakosra 92 fő vándorlási veszteséget rögzítettek. A legnagyobb vándorlási veszteség az ugyancsak mezőgazdasági jellegű Szabolcs-Szatmárban és a vegyes jellegű Hajdú-Biharban volt. Az előbbire 1000 főre 137 fő, utóbbira 132 fő vándorlási veszteség jutott (1960. évi népszámlálás 3m. 9; 1960. évi népszámlálás 3r. 9; 1960. évi népszámlálás 3s. 9; 1960. évi népszámlálás 3i. 49; 1960. évi népszámlálás 3j. 9; 1960. évi népszámlálás 3h. 9; 1960. évi népszámlálás 9. 49).

¹⁸ Vas megye népességének a száma ekkor stagnált, mivel a 26 000 fős természetes szaporodást kiegyenlítette a 26 000 fős vándorlási különbözet, így a megye népességének a száma 1949-ben 282 958 fő, 1960-ban 282 656 fő volt (1960. évi népszámlálás 5. 139; 1960. évi népszámlálás 3j. 9; 1960. évi népszámlálás 3h. 9).

¹⁹ A szomszédos megyékben is hasonló volt a naponta ingázók aránya: Zalaiban 12%, Veszprém-ben 20%, Győr-Sopronban 17%. Az ország nagy részében 11% (Somogy) és 23% (Komárom) között volt az aktív keresőkön belül a naponta ingázók aránya. Kivételt csak a három dél-al-

vállalt munkát, s a legtöbben Szombathelyen.²⁰ A megyeszékhely aktív keresőinek majdnem 30%-át (7159 főt) a napi bejárók jelentették, akiknek ekkor még elenyésző hányadát, 13%-át (946 fő) alkották csak a nők. Szinte az összes (93%) megyén kívüli munkahelyre naponta ingázó a három szomszédos megyében dolgozott. Közülük is a legtöbben, majdnem minden második ember (48%) Veszprémben.²¹

A Vas megyében is végrehajtott termelőszövetkezet-szervezés (1961. február)²² hatására a képzetlen falusi mezőgazdasági népesség még inkább fogékony lett az ingázó életre, s elkezdett az iparban munkát vállalni.²³ Jól mutatja ezt, hogy míg például Vas megyében 1960 májusában 1424 fő jelentkezett munkára, addig egy évvel később ugyanekkor már több mint kétszer annyian, 2439-en voltak, és közülük csak minden ötödik álláskeresőt tudtak üzemekhez kiközvetíteni.²⁴ A megyei PB-n úgy fogalmaztak: „Kapunk beruházásokat, de sajnos ez még nem tudja megoldani a munkaerő problémánkat.”²⁵

A vezetők a munkaerő-problémák megoldása érdekében a következő szempontokat tartották szem előtt az új gazdaságfejlesztési koncepció kialakításakor: 1) a munkaerő lekötettségének megoldása érdekében minden lehetséges ipartelepítést el kell fogadni, 2) előnyben kell részesíteni a nagyszámú munkaerőt lekötő ipartelepítéseket, 3) minden lehetséges módon ipari fejlesztéseket kell végrehajtani a járási székhelyeken, 4) kiemelten kell foglalkozni a Szombathelyen jelentkező női munkaerő foglalkoztatásának megoldásával.²⁶

A hatvanas évek első harmadában felgyorsult a megyei iparfejlesztés. Amíg az ország ipari termelése 1957 és 1969 között kereken két és félszeresére nőtt, addig a Vas megyei ipar 1970-ben több mint négyszer annyit termelt, mint 1957-ben.²⁷

---

földi (Bács-Kiskun, Csongrád, Békés), valamint a két keleti (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár) megye jelentett, ahol az 1%-ot sem érte el a naponta ingázók aránya (1960. évi népszámlálás 9. 106–116).

²⁰ 1960. évi népszámlálás 9. 115.

²¹ 1960. évi népszámlálás 9. 49.

²² A tsz-szervezési időszak lezárulásával a megyében létrehozott 263 termelőszövetkezettel és az állami gazdaságokkal együtt az összes földterület 77%-a, a szántóföld 87%-a tartozott a szocialista szektorhoz. Horváth (szerk.) 1962: 214.

²³ A tsz-szervezés falusi társadalomra gyakorolt hatásáról lásd például: Varga 2012a.

²⁴ MNL VaML XXIII.55.a. 339. és 8. doboz.

²⁵ MNL VaML XXXV.1. Tájékoztató a megye gazdasági és politikai helyzetéről, 1962. 05. 23.

²⁶ Novák–Varga 1972: 505.

²⁷ A fejlődés dinamizmusát kitűnően szemlélteti, hogy míg 1957 és 1960 között évente 120 millió forintot, addig az 1960-as évek második felében már 340 millió forintot fordítottak Vas megyében ipari beruházásokra (Rácz 1985). 1959-ben az MSZMP kongresszusa megerősítette a vidéki iparosítási programot, amely során regionális centrumok nagyipari fejlesztését és a kisebb városok iparának bővítését tűzték ki célul. 1960-ban az MSZMP KB jóváhagyta a részletes iparfejlesztési programot, majd a kormány a 3075/1960. sz. határozatában rendelkezett az ipartelepítési irányelvekről. A második és a harmadik ötéves terv során (1961–1970 között) a munkaerő-igényes gyárakat és üzemeket igyekeztek a fejletlen régiókba telepíteni.

Az 1960 és 1970 között megvalósított beruházások során az ipari munkahelyek száma közel húszszerrel lett több.²⁸ A létrejövő állások egyharmada új üzemek²⁹ létesítéséből, kétharmada a régi gyárak bővítéséből származott. Mivel a könnyűiparban rekonstrukciókat és üzembővítéseket hajtottak végre, a könnyűipar súlya az ipartelepítéssel nem csökkent, és nem módosult lényegesen a megyei ipar struktúrája sem. Sőt, a főleg nőket foglalkoztató textilruházati ipar aránya még jobban megnőtt.³⁰ 1949-ben 20% alatt volt a Vas megyei női ipari keresők aránya, 1960-ban már meghaladta a 30%-ot, 1970-ben pedig túllépte a 45%-ot,³¹ miközben az iparban dolgozó férfiak száma csak kis mértékben (11,6%-kal, 6014 fővel) emelkedett.

Az évtized alatt nemcsak az iparban dolgozó aktív keresők nem szerinti megszólásában következett be jelentős arányeltolódás,³² hanem a bejárók között is.³³ Mindemelett az ingázóknak az aktív keresőkön belüli száma és aránya is növekedett: 1970-ben már 14 338 fő ingázott Szombathelyre, így a tíz évvel korábbi, az aktív keresők 30%-át kitevő arány 44%-ra nőtt.³⁴ A megye azonban az újonnan megjelenő munkaerőnek sok esetben így sem tudott munkát biztosítani, s ez ebben az évtizedben Vas megyének újabb, közel 15 000 fős vándorlási veszteséget okozott.

Az 1960-as, 1970-es évtized fordulójára lényegében befejeződött a megye gazdaságának extenzív ipari növekedéssel jellemezhető szakasza.³⁵ Mivel azonban ekkor nem a legmodernebb berendezéseket alkalmazták, ahogy a jelentésekben

---

A Vas megyéhez hasonló elmaradott térségekbe telepített alacsony technológiai szintű ipar csak a mezőgazdaságot elhagyó keresők egy részét tudta foglalkoztatni (Germuska 2012: 56–57).

²⁸ 1970. évi népszámlálás 4. 18.

²⁹ Az 1960-as évtizedben a megye összesen negyven új ipartelepvel gazdagodott. A telepítésükkel a híradástechnikai alkatrészgyártás, az élelmiszeripari gépgyártás, a kereskedelmi berendezések gyártása és a műanyag-feldolgozás mint új gyártási ágak honosodtak meg a megyében. Ebben az időszakban épült fel például a REMIX Rádiótechnikai Vállalat, az Élelmiszeripari Gépgyár szombathelyi, a Savaria Cipőgyár körmendi telepe, a Vas megyei Ruházati Vállalat vasvári konfekcióüzeme, valamint a Soproni Ruhagyár csepregi egysége (Novák–Varga 1972: 510).

³⁰ 1970-ben Vas megyében a dolgozók több mint fele, 50,7%-a a könnyű-, 34,8%-a a nehéz-, 10,9%-a pedig az élelmiszeriparban dolgozott (Novák–Varga 1972: 508).

³¹ 1970. évi népszámlálás 4. 18. A folyamat ellentétes volt az országos trendekkel, ahol a három évtized alatt ugyan számszerűen emelkedett, de az arányukat tekintve csökkent a nők ipari jelenléte: az 1949-ben mért majd' 50%-ról 1970-re 48% alá csökkent (1970. évi népszámlálás 24. 60).

³² 1970-re az 1000 férfira jutó nők száma a községekben 1036-ról 1019-re csökkent, a városokban 1000 férfira 1046 helyett 1099 nő jutott, a megyei átlag pedig az 1960-ban mért 1041-ről 1970-re 1044-re emelkedett (1970. évi népszámlálás 4. 51).

³³ A nők aránya köztük három év alatt 15%-kal nőtt, így 1963-ra a bejárók csaknem egyharmadát ők tették ki. MNL VaML XXXV.7. Jelentés a KB számára a munkásosztály politikai, gazdasági helyzetéről, 1963. 12. 06.

³⁴ 1980. évi népszámlálás 33. 46–47.

³⁵ MNL VaML XXXV.7. Jelentés az MSZMP KB 1974. március 19–20-ai ülésének a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, 1974. 08. 30.

is fogalmaztak: „Gyakran elavult eszközöket telepítettek tartós termelésre vagy fejlesztésre alkalmatlan épületekbe.”³⁶

1970-re a megye iparának műszaki fejlettsége lényegesen elmaradt a szomszédos területektől, és jóval az országos átlag alatt volt.³⁷ Az elképzeléseknek megfelelően az ipari beruházásoknál tudatosan az élők munkai-igényes, női betanított vagy segéd munkásokat dolgoztató ágazatokat részesítették előnyben. Az 1960-as években a munka termelékenység – az országos tendenciával ellentétben – nem javult számottevően, s ahogy majd a későbbiekben látni fogjuk, ez fontos szempont volt a bejáró nők megítélésében is.

A vizsgálat időkeretét és helyszínét tehát azért képezi a hatvanas évekbeli Vas megye, mert ahogy láthattuk, itt az országostól eltérő módon zajlott az iparfejlesztés. Az ipari beruházások jóval később indultak meg, mint az ország többi vidékén, így 1960-ra nagy arányú munkaképes férfi vándorolt el a megyéből. A megkésve elindult fejlesztési politika is inkább a már meglévő üzemekre és a megye könnyűipari hagyományaira épített, így az elvándorolt férfinépesség nem tért vissza, a nőtöbbség erősödött, s ahogy majd látni fogjuk, ez sajátos helyzetbe sodorta a falusi nőket.

A VÁROSI ÉS MEGYEI VEZETŐ RÉTEG KOMMUNIKÁCIÓJA – A FOGALMI KÉSZLET

Az ingázókról szóló politikai diskurzusok megismerése előtt érdemes megnézni, hogy a megye politikai elitje (a megyei és városi VB- és PB-ülések résztvevői) és az irányításuk alatt álló sajtótermékek (például a megyei napilap, a *Vas Népe*) hogyan kezelték a bejárókat, és főleg az ingázó nőket.

1963-ban az MSZMP Szombathelyi Városi VB ülésén a bejárókról azt a megállapítást tették, hogy: „Politikai tisztánlátásukat akadályozza a még mindig élő kispolgári befolyás, elsősorban saját érdekeik érvényesülése, és csak másodsorban a közösség, a népgazdaság vagy az üzem érdeke.”³⁸ Az országos diskurzusban a „kispolgári” jelzőt jellemzően nem használták az ingázók egyik

³⁶ MNL VaML XXXV.1. Jelentés Vas megye gazdasági fejlődéséről, 1974. 11. 05.

³⁷ Amíg 1970-ben a megye ipari termelésének növekedése mintegy kétszerese volt az országos átlagnak, addig 1975-re azonos lett azzal. A fejlődési dinamikát illetően a megyék sorrendjében a 6. helyről a 15. helyre esett vissza. A technikai színvonalra jellemző volt, hogy az egy foglalkoztatottra jutó bruttó állóeszközérték megyei adata a vidéki átlagnak mintegy felét tette ki. A hullámvölgyet nem csupán a növekedés ütemének visszaesése jelezte, hanem a termelékenység is: itt a megye 9. helyről a 14. helyre esett vissza (Rácz 1985). A hetvenes évek közepére sem javult a helyzet, ekkor úgy fogalmaztak: „A termelés műszaki-technikai színvonala a jelentős fejlesztések és rekonstrukciók ellenére ma még általában alacsony szinten áll.” MNL VaML XXXV.1. Jelentés Vas megye gazdasági fejlődéséről, 1974. 11. 05.

³⁸ MNL VaML XXXV.7. Jelentés a KB számára a munkásosztály politikai, gazdasági helyzetéről, 1963. 12. 06.

csoportjára sem.³⁹ A beszámoló további részében a bejárókat a „munkásokon belül elkülönülő munkáskategóriának” nevezték. Ez azonban nem volt kőbe vésvé, egy pár évvel később az MSZMP Vas Megyei pártbizottsági ülésén a résztvevők arról beszéltek, hogy újra kellene tárgyalni a munkásosztály fogalmának a kérdését, s úgy szélesíteni a fogalmat, hogy azt ki tudják terjeszteni a bejárókra is. Az tehát, hogy a bejárók teljes mértékben, s egyértelműen a munkásokhoz tartoztak-e, nem volt egyértelmű. A VB- és PB-jegyzőkönyvek tanúsága szerint több felszólalásban elhangzott, hogy: „A bejárókban (a szombathelyi lakosok – K. Zs.) nem munkásokat látnak, hanem parasztokat, így ellenszenvük általában a falu ellen is irányul.”⁴⁰

Az országos diskurzusokból jól ismert „kétlaki”⁴¹ jelzővel Vas megyében is illették a bejárókat.⁴² A bejáró dolgozók földje és terménye állandóan indulatokat generált a szombathelyi, földdel nem rendelkező lakosok és a faluról ingázók között. Ezek az indulatok már régóta jelen voltak, a Rákosi-időszak propagandája pedig minden formában szította a feszültségeket. A városi lakosok irigysége leginkább abból eredt, hogy a faluról bejáró dolgozóknak a fizetésük mellett egyéb jövedelmi forrásuk is volt: a tsz-ben családtagjuk által kapott termény, avagy egyéb fizetség és a háztájiban végzett munkából származó termény. A hatvanas és hetvenes években a vasi sajtó produktumai is leginkább arról számoltak be, hogy a „kétlaki” családok nagyobb jövedelemmel rendelkeztek, mint a csak mezőgazdaságból vagy csak bérből élő munkások. A korszakban inkább csak szűk szakmai közegekben volt elfogadott álláspont, hogy az ingázóknak ugyan több a bevételük, de magasabbak a kiadásai is.⁴³

³⁹ A „kispolgári” kifejezéssel több keresést futtattam végig a *Népszabadság* olyan 1960 és 1970 között publikált cikkeiben, amelyekben a kétlaki, ingázó, bejáró kifejezés is szerepelt. A keresés nem talált olyan cikket, amiben a „kispolgári” kifejezés együtt szerepelt volna az említett fogalmakkal: <https://adplus.arcanum.hu/en/collection/Nepszabadsag/> – utolsó letöltés: 2019. augusztus 10.

⁴⁰ MNL VaML XXXV.1. A munkásosztály helyzete, társadalmi, politikai szerepe további növelésének feladatai, 1968.05.28.

⁴¹ A „kétlaki” fogalom Rákosi-korszakból hozott pejoratív tartalommal rendelkezett. Kutatásom szerint leggyakrabban a következőket értették alatta: 1. a földdel rendelkező, faluban élő, városi gyárban dolgozókat, 2. a földdel nem rendelkező, de faluban élő, városi gyárban dolgozókat, 3. a városban élő, gyárban dolgozó, földdel rendelkezőket, 4. az ingázók minden csoportját, 5. az ingázóknak csak egy bizonyos típusát, 6. a termelőszövetkezetben dolgozó, de ideényjellegű ipari munkába bedolgozó munkavállalókat. *A magyar nyelv értelmező szótárának* 1960-as és 1978-as kiadása szerint a „kétlakinak” a sajtóban volt egy olyan jelentése is: „olyan ipari munkavállaló, aki hivatásszerű foglalkozása mellett, rendszeresen annak kárára, földje művelését is elvégzi”. Példamondatként pedig a következő szerepelt: „Az üzemben nem szívesen alkalmaznak kétlakiakat.” Kisőrsi 2017.

⁴² MNL VaML XXXV.1. A munkásosztály helyzete, társadalmi, politikai szerepe további növelésének feladatai, 1968. 05. 28.

⁴³ A különböző, ingázókkal foglalkozó tudományterületek művelői között korlátozott volt a párbeszéd. Nem hivatkoztak egymásra, nem ismerték egymás eredményeit (Böhm–Pál 1985: 124–125).

Göllicz László, a MÁV üzemi PB-titkára az egyik városi VB-ülésen, amikor amellet érvelt, hogy a vidékről bejáró dolgozók fejlődésével többet kellene foglalkozni, így fogalmazott: „Mióta a tsz-ek megalakulásával a vidéki vasutasok is leadták a földjüket, ugyanolyan bérből élő munkások lettek, mint a többi városi üzemi munkások.”⁴⁴ Érvelése arra mutatott rá, hogy a bejárók kategorizálásánál az egyik fő szempontot a bevételük összetétele jelentette.⁴⁵

A megyei vezetőség élt a letűnt Rákosi-érát idéző „kétlaki” és „kispolgár” – a korszakban is pejoratívnak számító – kifejezésekkel. Ha nem ezeket a fogalmakat használták, akkor az „ingázó”, „bejáró”, „vidéki munkás”, „faluról bejáró”, „vidéki dolgozó”, „vidéki munkás” elnevezések kerültek elő a „nő” vagy az „asszony” kifejezéssel kiegészítve. A fentebb említett megnevezések mellett az országos sajtóban ritkának számító „falusiak” kifejezés is előkerült. A Vas megyei politikai elit gondolkodásáról a fogalomhasználata alapján elmondható, hogy az ingázókban elsősorban a faluhoz is kötődő, onnan jövedelemmel rendelkező falusit, munkásként dolgozó parasztot látta, mintsem egy új munkásréteget, ezért használta megnevezésükre a „kispolgár”, a „kétlaki” és a „falusi” kifejezéseket.

FALUSI ÉS VÁROSI SZEREPEK

A falusiból városivá válás többféle akadályba is ütközött.⁴⁶ Az alá-fölé rendeltségi viszony a munkavállalás több területén⁴⁷ is megmutatkozott. Jogilag is szabályozták például, hogy a városiak a falusiaknál hamarabb kapjanak jobban fizetett munkát. 1957 januárjában adtak ki utasítást arra vonatkozóan, hogy a tanács

⁴⁴ MNL VaML XXXV.7. Jelentés a KB számára a munkásosztály politikai, gazdasági helyzetéről, 1963. 12. 06.

⁴⁵ A problematika részletes bemutatása: Varga 2012b.

⁴⁶ A hatvanas években a lakásvásárlás még a városiak számára is rendkívül nehéz volt az óriási ingatlanhiány miatt. Az ágy- és albérletekből szintén kevés állt rendelkezésre, s ami volt, az is túlárzott és általában az egészségre káros volt. A faluból városba költözést tehát nagyon nehéz volt kivitelezni. Azoknak azonban, akiknek ez mégis sikerült, a városivá válás teljes egészében mégsem sikerülhetett. Mind az interjúalanyok elbeszélései, mind a vezetőtestületi ülésjegyzőkönyvek tanúsága szerint a falusi származású munkások huzamosabb városban élésük ellenére a városban születettek szemében mindig is falusiak maradtak. Így a tág értelemben vett falusiak – az aktív ingázók és az esetleg már letelepedett egykori ingázókat is ideértve – mindvégig falusiak maradtak, s ami ezzel együtt járt: a politikai vezetők számára mindvégig alárendelt szerepben voltak. Konrád György és Szelényi Iván az elsők között foglalkozott a hatvanas évekre jellemző lakáshiánnyal (Szelényi–Konrád 1971). Ugyanők 1969-ben publikált monográfiájukban tettek közzé elemzést a hatvanas években épült lakótelepek társadalmi rétegződéséről (Szelényi–Konrád 1969: 21–60).

⁴⁷ Az alá-fölé rendeltségi viszony a falusi és a városi munkások között megmutatkozott abban, hogy míg a városiak válogathattak a munkahelyek között, a faluról érkezettek kénytelenek voltak azokat elvállalni, amiket felajánlottak nekik. Falusi nők ebben az időszakban szinte kizárólag szakképzettséget nem igénylő, betanított munkát végeztek, ezért alacsonyabb fizetést kaptak, és mivel könnyebben pótolhatók voltak, sokkal kevesebb hibát (nem precíz munkavégzést, alkoholfogyasztást, késést stb.) néztek el nekik.

végrehajtó bizottságának Szombathelyen is munkaerő-közvetítő irodákat kell létrehozni, és a vállalatok a teljes munkaerő-igényüket kötelesek itt bejelenteni.⁴⁸

Részletesen szabályozták a munkahelyek bejelentésének és a dolgozók kiközvetítésének a módját. A munkavállaló munkaközvetítő lapját a vállalat köteles volt egy évig megőrizni, s azt ellenőrzés esetén megmutatni. A dolgozóknak a munkaközvetítéshez munkakönyvüket és személyi igazolványukat kellett felmutatniuk. A dolgozók felvételének elbírálását illetően az utasítás így fogalmazott:

„A munkaközvetítésre jelentkező dolgozókat általában jelentkezési sorrendben a szakképzettség és a szociális helyzet figyelembevételével kell munkába közvetíteni. A vállalatok egyes dolgozók személy szerinti közvetítését csak indokolt esetben (speciális szakképzettség, vállalati érdek) kérjék. Dolgozót a munkaközvetítésből kizárni semmilyen címen nem szabad.”⁴⁹

Az 1957-ben kiadott utasítást később többször módosították, de a tanulmány szempontjából lényeges részek nem változtak. Az utasításon a megyei szinten kiadott egyéb határozatokkal tudtak szigorítani. Így tettek Vas megyében is, azt pontosan nem tudni, hogy mikortól,⁵⁰ az azonban biztos, hogy az 1960. márciusban hatályba lépett 3089/1960. számú⁵¹ kormányhatározat előtt is akadályokat gördítettek a szombathelyi gyári munkára vágó falusiak elé.

Az MSZMP Vas Megyei VB Szombathely városra vonatkozó határozata szerint, Szombathelyen községi lakost a vállalatok csak abban az esetben alkalmazhattak, amennyiben valamilyen munkahelyre a Városi Közvetítő Hivatal a vállalatok igényeinek megfelelően munkaerőt közvetíteni nem tudott. Erre az előbbieken bemutatott munkalehetőségek csekély száma miatt igen ritkán volt esély, s ha igen, akkor is csak a legrosszabbnak számító munkák maradtak meg. Ha mégis maradt ilyen munkahely, azt is a korszakban „községi igazolásnak”⁵² hívott dokumentumhoz és ideiglenesen bejelentett szombathelyi laccím-

⁴⁸ A bejelentéskor meg kellett adni a létszámot, munkakört, munkabért és munkafeltételeket is: 1/1957. (I. 5.) MTH 3.§.

⁴⁹ 1/1957. (I. 5.) számú utasítás. 5. §.

⁵⁰ A 3089/1960. számú kormányhatározat kiküldésekor a Munkaügyi Minisztérium Területi Osztályának feltett kérdésekre adott válaszban a megyei VB munkaügyi osztálya már bevett gyakorlatként számolt be arról, hogy a szombathelyi vállalatok falusi lakosokat csak a későbbiek során kifejtett megszorításokkal alkalmazhattak. MNL VaML XXIII.55.a. 8. d. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősítése, 1960. 06. 07.

⁵¹ A 3089/1960. számú, *Az őszi gabonák átteleléséről és az 1960. évi tavaszi mezőgazdasági munkára való felkészülésről* című kormányhatározatot 1960. március 24-én írta alá Münnich Ferenc, a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnöke. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/MNL_OL_XIX_A_83_b_268_3076_3110/?query=3089&pg=90&layout=s – utolsó letöltés: 2019. augusztus 12.)

⁵² Az igazolás 15 napnál nem lehetett régebbi, és tartalmaznia kellett, hogy az illető munkájára a termelőszövetkezetben nem tartanak igényt, vagy amennyiben nem termelőszövetkezeti közösségben lakott a munkára jelentkező, akkor azt, hogy távozása esetén a szülei vagy testvérei keze-

hez kötötték. Kizárólag csak azoknak a falusiaknak volt minimális esélye gyári munkát vállalni, akik rendelkeztek legalább egy olyan városi kapcsolattal, aki megengedte nekik, hogy bejelentkezzenek a lakásába.

A már említett kormányhatározat 4. pontjára rendkívül sokat hivatkoztak, ami nemcsak a szombathelyi, hanem minden tanácsi irányítás alatt álló vállalatnál történő munkavállalás esetében kötelezővé tette a községi igazolást. Azt azonban a megyékre bízta, hogy ennek pontosan mit kell tartalmaznia.⁵³

Ettől kezdve a falusiaknak még nehezebb volt a városokban elhelyezkedniük. Az igazolást már a munkaközvetítő hivatalban fel kellett mutatni, s azért volt azt különösen nehéz megszerezni, mert szubjektív és objektív tényezőkön is múlt, hogy valaki megkaphatta-e. Nagyban befolyásolta például az, hogy az illető és családja milyen viszonyt ápolt a falu tsz-ének és a tanácsának vezetőségével, valamint hogy az adott falusi vezetőségnek milyen volt a kapcsolata a megyei vezetéssel, a gyárak vezetőségével. Ezek a szubjektív tényezők azért játszhattak nagy szerepet az igazolás kiadásában, mert az objektív tények azt mutatták, hogy ebben az időben a tsz-eknek minden munkáskézre szükségük volt.⁵⁴ Ha egy falusi nő ezeket az akadályokat mind-mind leküzdötte, akkor – ahogy az egyik interjúalanyom fogalmazott – következett csak az, hogy: „A munkaügyi osztály folyosóján úgy kellett sorban állni, mint a gyóntatószékben.”⁵⁵

A falusi nőknek még sorban állás közben is sok hátrányt kellett elszenvedniük. Először is a nem kötelező közvetítés alá eső munkahelyekre is irányítólapot kértek a felvételre jelentkezőktől, hogy minél kevesebb falusi hagyhassa el a tsz-eket.⁵⁶ Másodsor, többször szerepelt olyan a jelentésekben, hogy a „vidéki nyilvántartottak ki lettek szűrve” sorban állás közben. A jelentésekben ugyan ez a kifejezés nincs megmagyarázva, de az oral historynak köszönhetően sejthető, hogy ez mit jelentett. A hivatal előtt kígyózó soron gyakran reggelente végigmentek a hivatal emberei, és minden sorban állótól kérték a személyi igazolványt, a munkakönyvet, a tanácsi igazolást. Azokat a várakozókat, akiknek a szükséges okmányai nem voltak meg, avagy a személyijükben csak vidéki laccím szerepelt, kiállíthatták a sorban állók közül. Köztudott volt, hogy sok, a gyakorlatban falun élő nő rendelkezett szombathelyi laccímmel. Így a hivatal dolgozói a szombathelyi laccím ellenére falusiként kezelték és gyakran elutasították a bejárókat.⁵⁷

lésében lévő földterületet nélküle is meg tudják művelni. Az igazolásokat, melyeket a közvetítő lappal együtt a vállalatok kötelesek voltak megőrizni, általában a termelőszövetkezet elnöke állította ki, és a tanács elnökével együtt írta alá. MNL VaML XXIII.55.a 8. d. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősítése, 1960. 06. 07.

⁵³ A Szombathelyi Városi Tanács VB munkaügyi csoportja előírta: az igazolásnak tartalmaznia kell, hogy a munkavállaló földtulajdonnal rendelkezik-e vagy sem, termelőszövetkezeti tag-e, és a termelőszövetkezet a munkájára igényt tart-e. MNL VaML XXIII.55.a 8. d. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősítése, 1960. 06. 07.

⁵⁴ A tsz-ek kezdeti munkaerő-problémáiról lásd Varga 2009.

⁵⁵ Interjú Jutkával.

⁵⁶ MNL VaML XXIII.55.a 8. d. Jelentés a Vasmegyei Tanács VB Munkaügyi Osztályának 1961. első negyedévében végzett munkájáról, 1961. 04. 08.

⁵⁷ Interjú Jutkával.

A bejárókat mind az öltözetük, mind a beszédmódjuk alapján könnyű volt kiszúrni. Az interjúalanyok elbeszélései szerint a sorban is elkülönültek egymástól. Ráadásul, a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, nemegyszer hangzott el VB- és PB-üléseken olyan felszólítás, hogy: „Oda kell hatni, hogy [...] üzemeink első-sorban ne a vidéki munkaerőt vegyék fel dolgozni!”⁵⁸

Az éremnek azonban volt egy másik oldala is: a vállalatoknak ugyanis szükségük volt a bejáró munkásnőkre. Az egész korszakban jellemző volt, hogy a szombathelyi nők leginkább „a Cipőgyárban” szerettek volna elhelyezkedni, s nem fogadták el a Pamutipari Vállalatnál, az Autóközlekedési Vállalatnál (AKÖV) vagy a REMIX-ben (Rádiótechnikai Vállalat) felajánlott állásokat, így ezeket a helyeket „vidékről kellett pótolni”.⁵⁹ Amikor a munkaerő-toborzás során szóba került a bejáró nők helytállása, jellemzően a következőképpen beszéltek róluk:

„Ezek aztán mindenféle fizikai munkát vállalnak, míg a szombathelyi asszonyok válogatnak, nem mennek el a három műszakba. Ezért a Pamutiparban létszámihiány van. Ezért a vállalatok, intézmények igénylik a vidéki munkaerőt.”⁶⁰

Mivel számos üzem esetében szükségszerű volt bejáró nőket alkalmazni, sok esetben a vállalatok azt tették, ami nekik ugyan a legjobb, de a nőknek a legrosszabb volt: tanácsigazolás és munkakönyv nélkül, a hivatalt kikerülve alkalmaztak falusiakat. A nőknek ez azért volt hátrányos, mert így szabálytalanul dolgoztatták őket, és ezért félelemben, kiszolgáltatva kellett nap mint nap munkába járniuk. Abban a tudatban „feketéztek”, hogy bármikor kirúghatják őket, amit mind az elbeszélések, mind a jelentések tanúsága szerint többször meg is tettek.

Ez már 1961-ben sem volt titok a megyei PB- és VB-ülések résztvevői előtt: „Annak ellenére, hogy nagyon sok esetben megtagadják a tanácsigazolások kiadását, sokan eltávoznak a községekből, akiket egyes vállalatok a fennálló rendelkezések ellenére tanácsigazolás nélkül alkalmaznak.”⁶¹ A megye vezetésének azon tagjai, akik a termelőszövetkezetek munkaerő-ellátásában érdekeltek voltak, rendszeresen kértek gyári razziákat.⁶² Mindezek miatt jogosan élt a bejáró munkásnőkben az a félelem, hogyha a vállalatnál ellenőrzésre kerül sor, elbocsátják őket.

A bejáró nők falun tartása a Vas Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztálya számára is fontos volt. Jól mutatja az ő szemléletüket az az eset, amikor 1962-ben a VB utasította a munkaügyi osztályt és a mezőgazdasági osztályt, hogy végezzenek felmérést arról, honnan tudnának egy-két hónapra munkaerőt átírányítani. A jelentéshez csatolt válaszokból kiderült, hogy sehonnét sem adnak

⁵⁸ MNL VaML XXXV.7. Jelentés a város munkaerőgazdálkodásának helyzetéről, 1964. 06. 29.

⁵⁹ MNL VaML XXXV.1. A Szombathely Városi Pártbizottság jelentése a munkásosztály helyzetéről szóló KB-határozat végrehajtásának állásáról, 1960.02.16.

⁶⁰ MNL VaML XXXV.7. Jelentés a város munkaerőgazdálkodásának helyzetéről, 1964. 06. 29.

⁶¹ MNL VaML XXIII.55.a 8.d. Jelentés a Vas Megyei Tanács VB Munkaügyi Osztályának 1961. negyedik negyedévében végzett munkájáról, 1962. 01. 02.

⁶² MNL VaML XXXV.7. Szóbeli tájékoztató a tsz-szervezés eddigi tapasztalatairól, 1959. 12. 24.

kölcsön munkaerőt. A Vasvári járásban ezt meg is indokolták egy országosan is jól ismert jelenséggel:

„Így előfordulna olyan eset is, hogy ha a dolgozót kiengednék, úgy abban az esetben többé talán soha nem dolgozna a tsz-ben. Mindig arra várna, hogy jönne a tél és ő mehet más népgazdasági munkára dolgozni. Tsz-einkben belátásunk szerint csak romboló munkát végeznénk ezzel, ha illetékesek elmennének dolgozni más területre.”⁶³

Elmondható, hogy a bejáró nők falusi és női mivoltuk miatt is ki voltak szolgáltatva a munkaerőpiacon. Érdeemes azonban megnézni azt is, hogyan jelent meg a nemek társadalmi helyzete a bejáró nőkről szóló politikai diskurzusokban.

A NEMEK TÁRSADALMI HELYZETE

A városi és megyei vezetői diskurzusok vizsgálata során megpróbálom megválaszolni, hogy megjelent-e, és ha igen, hogyan a falusi nők igényeinek figyelembevétele. Ehhez kapcsolódóan arra a kérdésre is válaszolok, milyen volt az ingázó nők képviselete, szervezettsége a helyi politikában, majd kitérek arra is, hogy a bejáró nők az üzembe kerülés után mennyire voltak politikailag képezhetőek, szakmailag fejleszthetőek. Legvégül összegzem, milyen szerepekkel és azokhoz kapcsolódóan milyen feladatokkal, elvárásokkal, előítéletekkel ruházták fel a bejáró nőket.

A jelentések tárgyalása során gyakran beszámoltak arról, „hogya egy nő követ el munkája során egy kisebb hibát, azt igyekeznek felnagyítani, azt rögtön megbírálják, de ha ugyanezt férfi követi el, akkor enyhébben ítélik azt el”.⁶⁴ A politikai elit tehát tudott róla, hogy nem egyenlő a bánásmód a férfiak és a nők között.

A falusi nők igényeinek figyelembevételeként lehet tekinteni azokat az intézkedéseket, amelyek az ingázó nők otthoni terheinek csökkentésére irányultak. Még akkor is, ha – miként az a következő idézetből is látszik – nem minden szándék nélkül merültek fel ilyen gondolatok:

„A vidékről bejáró dolgozóknál figyelembe kell venni azt is, hogy nagyon sok a női dolgozó közöttük, és sokszor kényszerhelyzet elé állítanak bennünket. Nagyon nehéz kérdés ezek között kulturális munkát végezni, rábírní őket az önművelésre. Elfoglalja őket a háztartási munka, nagyon jó volna azon lehetőségeken gondolkodni,

⁶³ MNL VaML XXIII.55.a. 8. d. Jelentés a megye munkaerő és foglalkoztatási helyzetéről, 1962. 11. 21.

⁶⁴ MNL VaML XXXV.1. A nők gazdasági, társadalmi helyzete a megyében és politikai nevelésük, 1961. 06. 23.

hogyan lehetne megkönnyíteni a munkájukat és ezen keresztül kulturális képzettségüket emelni tudnánk.”⁶⁵

Munkájuk könnyítése leginkább arra szorítkozott, hogy a falusi nők számára közös használatra vásároltak például mosógépet, illetve próbálták emelni a gyermekintézmények férőhelyeinek számát.⁶⁶

Ki lehet jelteni, hogy a bejáró nőknek nem volt politikai képviselője.⁶⁷ Itt meg kell jegyezni, hogy ugyan a bejáró férfiaknak sem volt valódi képviselője, de az ő érdekeiknek egy része (mint például a gyárak által számukra biztosított szakmunkásképzés vagy a férfiak által végzett munkáért járó magasabb kereset) megegyezett a városi férfiakéval, akik rendelkeztek érdekképviseléssel. Az a kevés nő, aki a VB- és PB-üléseken jelen volt, kénytelen volt hallgatni a nők bírálatát. Gyakran a jelen levő városi nők voltak azok, akik elsőként mutogattak bűnbaként a bejáró nőkre ezeken a fórumokon. A falusi és a városi nők érdekei ugyanis sokszor ellentétesek voltak egymással. A városi nők érdekeivel ütközött például a falusi nők szakképzése vagy a gyermekeik szombathelyi gyermekintézményekben való elhelyezése. Mind a városi, mind a falusi interjúalanyaim döntő többsége két különálló csoportként tekintett a falusiakra és a városiakra.

A helyi vezetéstestületi ülések jegyzőkönyveit olvasva akár azt is hihetjük, hogy voltak olyan felszólalók, akik a bejáró nők érdekeit védtek, de hamar kiderül, hogy ezek a hozzászólók inkább saját üzemüket tartották szem előtt. A bejáró nők nem voltak politikailag aktívak, sőt a vezetés számára ők voltak azok, akikre mindig rá lehetett fogni a nem teljesített tervek: „A nők politikai oktatásban való alacsony részvételét a pártszervezetek azzal igyekeznek magyarázni, hogy a női dolgozók egy része vidékről jár be.”⁶⁸ 1962-ben a megyei PB egyik ülésén

⁶⁵ MNL VaML XXXV.7. Jelentés a vidékről bejáró dolgozók tudatformálásának problematikájáról, 1963. 08. 16.

⁶⁶ Az átfogó néven gyermekintézményeknek nevezett bölcsődék és óvodák nyitvatartási ideje, elhelyezkedése, férőhelyeinek száma gyakran napirendre került, amikor a munkásnőkkel kapcsolatos intézkedéseket tárgyaltak meg a megyei és városi VB-n és PB-n. Egy tárgyévi jelentés szerint 1967-ben sem tudtak több száz jogos igényt teljesíteni, a „jogtalannak” ítélt igényeket pedig nem is számszerűsítették. A részletes jelentés sorra vette, hogy hol, milyen bővítés történt, s a közeljövőben még milyeneket terveztek. Ennek ellenére a bölcsődei és az óvodai férőhelyek száma még 1979-ben sem volt kielégítő. A negyedik ötéves tervidőszakban 1100 óvodai és 145 bölcsődei férőhely létesült. Az ötödik ötéves terv során 260 bölcsődei és 1250 óvodai férőhelyet irányoztak elő. MNL VaML XXXV.7. A Központi Bizottság 1970. februári nőpolitikai határozata végrehajtásának tapasztalatai, 1979. 03. 28.; uo. A női dolgozókat foglalkoztató üzemekben milyen intézkedések történtek az anyák, sokgyermekes családok helyzetének könnyítésére, 1967. 04. 21.

⁶⁷ A bejáró nők többszörösen hátrányos helyzetben voltak. Vas megyében a nők párttagságon belüli aránya az országos átlag alatt, 17% körül volt. Annak ellenére, hogy az üzemek dolgozóinak 75–80%-a nő, a vezető beosztásban dolgozók között csak páran voltak. A megválasztott tanácsstagok kevesebb mint 10%-át alkották nők. MNL VaML XXXV.1. A nők gazdasági, társadalmi helyzete a megyében és politikai nevelésük, 1961. 06. 23.

⁶⁸ MNL VaML XXXV.1. Agitációs és propaganda tevékenység a nők között a megye textiles üze-meiben, 1962. 01. 09.

hangzott el, hogy: „[a] vállalatok dolgozóinak mintegy 62%-a nő, ugyanakkor a párttagság összetételénél fordított arányt kapunk. A párttagság 62%-a férfi és 38%-a nő.” A VB- és PB-ülésekről készült jelentésekben ugyan a helyi pártvezetés és egyes üzemek igazgatói részéről megjelent az emancipatorikus politika, de azt sokkal inkább ideológiai kényszer, mint a gyakorlati megvalósítás ösztönözte.

A hatvanas évek elején intenzív kampány folyt annak érdekében, hogy a falusi nőket politikailag aktivizálják. A városi VB-n például elfogadásra került egy olyan javaslat, miszerint összeírják azokat a bejárókat, akiknek albérletük van Szombathelyen, hogy az ő esetükben ne fogadják el, hogy munkaidő után nem érnek rá társadalmi munkát végezni.⁶⁹

A bejárók ideológiái „elmaradása” az évtized második felében is téma maradt:

„Ideológiai, politikai műveltségük általában alacsonyabb, mint a városi munkás-ságé. A szombathelyi járásból bejárók 6,5%-a párttag. Jelentős részük nem vesz részt a munkahelyen szervezett ideológiai oktatásban, de távol maradnak az üzem által szervezett általános műveltséget gyarapító rendezvényekről is. [...] A községek társadalmi életében, a vezető testületekben a bejáró dolgozók nincsenek megfelelően bevonva, illetve aránylag kevesen vállalnak rendszeres társadalmi munkát. A fiatalság a KISZ szervezeteken keresztül aktívabban kapcsolódik be a falu társadalmi életébe, sőt a KISZ tagság jórésze is a bejáró fiatalokból tevődik ki.”⁷⁰

1968-ban úgy nyilatkoztak a megye vezetői, hogy a „vidékről bejáró dolgozók politikai oktatásával a lakóhelyükön lévő Szakmaközi Bizottság is foglalkozzon intenzívebben”.⁷¹

A bejáró nők mindvégig az üzemek politikailag legkevésbé mobilizálható munkásait jelentették. A legtöbb gyárnak nem állt érdekében a betanított vagy segédmunkára felvett nők továbbképzése az extenzív iparosítás időszakában, ami Vas megyében a hetvenes évek közepéig tartott, mert így nagy mennyiségben állt rendelkezésükre olcsó, könnyen lecserélhető, irányítható munkaerő.

Mind az üzemek irányítói, mind a megyei vezetőség tagjai elismerték, hogy nők nincsenek vezető pozíciókban. A megyei pártbizottság egyik tagja egyenesen így fogalmazott:

„A női munka nincs kellő képpen megbecsülve. [...] Sok esetben a nők vezető beosztásba való beállításánál a vezetőket csupán az a szempont vezeti, hogy a statisztika jó legyen, nem nézik meg körültekintően, hogy megfelelő rátermettség van-e,

⁶⁹ MNL VaML XXXV.7. Jelentés a Nőbizottság munkájáról, 1961. 02. 15.

⁷⁰ MNL VaML XXXV.1. A munkásosztály helyzete, társadalmi, politikai szerepe további növelésének feladatai, 1968. 05. 28.

⁷¹ MNL VaML XXXV.1. A munkásosztály helyzete, társadalmi, politikai szerepe további növelésének feladatai, 1968. 05. 28.

és később azzal érvelnek, hogy hiába választottuk be a vezetésbe nem tudja megállni a helyét.”⁷²

Szintén ezen a PB-ülésem állapították meg azt, hogy „[m]egyénk üzemi területein, ahol 75–80%-ban nők dolgoznak, alig van [köztük női] vezető beosztású”.⁷³ A legtöbb nőt foglalkoztató üzemben, a szombathelyi cipőgyárban – ahol ráadásul kevés bejáró volt – a női szakmunkások hiányának az okát így indokolták:

„A női szakmunkások száma igen kevés az üzemekben, ennek oka sok esetben az is, hogy bizalmatlanok a vezetők a nőkkel szemben, pedig vannak olyan rátermett nők, akik be tudják tölteni úgy a reájuk háruló munkakört éppen mint a férfiak.”⁷⁴

Az egyik cipőgyári vezető 1970-ben is így nyilatkozott:

„A könnyűipari vállalatoknál általában magas a nők aránya. Pl. nálunk 70%. Hiába próbálkozik vállalatunk a Központi Bizottság állásfoglalással a kongresszusi irányelvek szellemében a bérekben is szintet emelni a női munkaerő nagyobb elismerése címén, amikor az országos iparági besorolások a munkakörökre vonatkozóan eleve lehetetlenné teszik. Pl. egy női szakmunkás szaktudásának legmagasabb fokán sem tudja elérni egy férfi átlagos, de gépen dolgozó szakmunkás bérét.”⁷⁵

Annak ellenére, hogy a vezetők sem az üzemekben, sem a politikában nem szántak szerepet a bejáró nőknek, meglehetősen komoly, a társadalmat döntő módon befolyásolni tudó befolyást tulajdonítottak nekik. A „felvilágosítás” kifejezést nagyon gyakran használták velük kapcsolatban:

„A dolgozó nők nagy része háziasszonyból (sokszor faluból) lesz dolgozó. A házi munkáját továbbra is a régi módon akarja folytatni, s így kerül nem is kicsi időzavarba. Ki világosítja fel a helyes időbeosztásról, a családellátás megkönnyítésének módjáról? Vagy szükségszerű, hogy ki-ki a saját módján tanulja meg?”⁷⁶

Az idézethez hasonlóan e témában a megyei vezetők részéről általában reálisnak tekinthető munkahelyi és életvezetési problémák kerültek középpontba.

⁷² MNL VaML XXXV.1. A nők gazdasági, társadalmi helyzete a megyében és politikai nevelésük, 1961. 06. 23.

⁷³ MNL VaML XXXV.1. A nők gazdasági, társadalmi helyzete a megyében és politikai nevelésük, 1961. 06. 23.

⁷⁴ MNL VaML XXXV.1. A nők gazdasági, társadalmi helyzete a megyében és politikai nevelésük, 1961. 06. 23.

⁷⁵ MNL VaML XXXV.7. Az MSZMP Szombathely Városi Bizottsága beszámolója a kongresszusi irányelvek és szervezeti szabályzat tervezete vitáinak tapasztalatairól, 1970. 10. 16.

⁷⁶ MNL VaML XVII.1201.c. 77. d. A dolgozó nők helyzetének vizsgálatáról készült összefoglaló jelentés megtárgyalása, 1968. 07. 04.

De ahogy azt majd a következő sorokból is láthatjuk, főleg a csak egy-egy napirendi pont megvitatására meghívott hozzászólók véleményeit inkább a szocialista ideológiának való megfelelés, mintsem a valós problémák megoldására való törekvés motiválhatta. 1961-ben egy olyan megyei PB-ülésen, amelyen az egyik napirendi pont a nők gazdasági, társadalmi helyzetét tárgyalta a megyében, minden felszólaló egyetértett abban, hogy „[a] családban, környezetben a nők viszik a szót, tehát rendkívül nagy jelentőségű a nőkkel való társadalompolitikai, kultúrpolitikai foglalkozás. Az egységes, osztály nélküli társadalom kialakítása 90%-ban a nőkön múlik.” Ezen az ülésen részt vett Erdei Lászlóné, az Országos Nőtanács titkára is, aki a vitához ekképpen szólt hozzá:

„A nők politikai nevelése azért is nagyon fontos, mert a nők lényegesen befolyásolni tudják a családi állásfoglalást. [...] A gazdasági életben, a tudatformálásban előttünk álló feladatok megvalósítása nagy mértékben attól függ, hogy hogyan tudunk a nők körében végzett politikai munka, nevelés terén előbbre jutni. [...] Az egyenjogúság kérdése nem a nők-férfiak harcának kérdése, hanem a régi és az új harca. A régi és az új összeütközéséből keletkező konfliktusok azok, amelyekkel mi találkozunk és ezt nem szabad leszűkíteni és átvinni a nő és férfi harcára. [...] Igazuk van abban az elvtársaknak, hogy a nők körében a konzervativizmus fokozott mértékben megvan. Nagyon nehéz ezen a téren előbbre jutnunk, mert egész szemléletünket, gondolkodás módjunkt kell megváltoztatni. [...] Én azt hiszem, hogy egyetérttek az elvtársakkal abba, hogy az egész nőkérdés, a nők közötti politikai munka, kulturális-nevelőmunka megjavítása, fokozása nem lehet egyedül a nőmozgalom feladata. A nőmozgalom tömegszervezetei – tömegmunka – és a nőkérdésben segítője a [sic!] pártnak, felelőssége van, de nem egyedül kell a feladatokat megoldania, hanem a pártszervezetek és a többi tömegszervezetek segítségével.”⁷⁷

A megyei nőpolitikának az elsődleges feladata a bejáró nők elérése volt, mivel úgy gondolták, hogy ők vannak a legnagyobb hatással a vidék társadalmára. Annak ellenére, hogy elismerték, a falusi nőknek nagy a befolyása a családokra, a városi nőkhöz képest mégis másodrendűként kezelték őket. A város vezetői a falusi nőkre leginkább a szocialista eszmék terjesztőiként tekintettek. Téglá Antalné a már említett PB-ülésen így fogalmazott: „Az üzemben dolgozó asszonyok sok segítséget tudnának nyújtani a falusi asszonyok felvilágosításában, ha több lehetőségük lenne a faluról való kijutásra.”⁷⁸

⁷⁷ MNL VaML XXXV.1. A nők gazdasági, társadalmi helyzete a megyében és politikai nevelésük, 1961. 06. 23.

⁷⁸ MNL VaML XXXV.1. A nők gazdasági, társadalmi helyzete a megyében és politikai nevelésük, 1961. 06. 23.

A BEJÁRÓ NŐKRE OSZTOTT SZEREPEK

1960-ban felmérést tartottak a megyei tanács felügyelete alá tartozó ipari, építőipari, élelmiszeripari és szolgáltató vállalatoknál foglalkoztatott nők és fiatalok munkaköreit illetően. A vizsgálatról készült jelentésben az 1004/1953. számú, *Az anya és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről* című minisztertanácsi határozatra olyan jogszabályként hivatkoztak, amely meghatározta az egészségre ártalmas és a nők foglalkoztatását tiltó munkaköröket.⁷⁹ Az eredmény szerint:

„Az ipar területén a Vas megyei Építőanyagipari és Téglagyári üzeméinél található olyan munkakör, mint pl. a nyerstéglagyártásnál a kocscitolás, amelyben egyébként a nők foglalkoztatása a Munkatörvénykönyve és a szociális normákban előírt követelményeknek megfelel, de megerőltető fizikai munkának számít. A koci súlya kb. 420 kg, amely mint ilyen súly nem női munkaerőnek való. Gépesítés folytán állandóan csökken ebben a munkakörben a nők száma, de jelenleg még mindig mintegy 30 fő női dolgozó végez kocscitolást a téglagyárakban. 1958-ban 70 fő volt ebben a munkakörben foglalkoztatva, 1961-ben 20 főre csökkent az itt foglalkoztatott női dolgozók száma.”⁸⁰

A jelentés alapján 1960-ban harminc nő végzett megterhelő fizikai munkát, s a tervek arról szóltak, hogy az ő számukat is igyekeznek csökkenteni. 1964-ből a városi MSZMP-jegyzőkönyvek arról számolnak be, hogy a munkáshiány, főleg a segédmunkáshiány a nehéz fizikai munkát igénylő munkahelyeken (az építő- és a vasiparban) és a vasútnál jelentkezett. Ezért a hatvanas évek közepére Vas megyében a vállalatoknak – „fokozott mértékben” – fel kellett mérnie, hogy melyek azok a munkahelyek, amelyeket eddig férfiak töltöttek be, de nők is tudnának ott dolgozni. Követendő példaként említették az Élelmiszeripari Gépgyárban betanított lakatosként és hegesztőként foglalkoztatott nőket:

„A Vas megyei Ruházati Vállalatnál a vasalás gépesítésével is lehetőség nyílik nagyobb mértékben nők alkalmazására. A Vendéglátó Vállalat az espressók és espresso jellegű cukrászdákból a férfi munkaerőket teljesen kivonja és nőekkel helyettesíti őket. A Rádió és Villamossági KTSZ, amennyiben megtudja oldani a szalagszerű motor-

⁷⁹ Az 1953-as határozat azonban csak ennyit tett kötelezővé: „Minden miniszter az egészségügyi miniszterrel és az illetékes szakszervezettel egyetértésben 30 napon belül szabályozza, hogy melyek azok a nők egészségére ártalmas munkakörök, amelyekben nőket foglalkoztatni nem szabad. Ezekbe a munkakörökbe nőt újonnan alkalmazni 1953. március 1. napja után tilos; az ilyen munkakörökben jelenleg dolgozó nőket pedig 1953. július hó végéig más, nők számára alkalmas munkakörbe kell áthelyezni. [...] E rendelkezéseik végrehajtása érdekében az illetékes miniszterek az egészségügyi miniszterrel és az illetékes szakszervezettel egyetértésben 30 napon belül határozzák meg azokat a munkaköröket, amelyekben terhes nő nem foglalkoztatható.” 1004/1953. (II.8.) MT. sz. hat.

⁸⁰ MNL VaML XVII.1201.c. 77. d. A dolgozó nők helyzetének vizsgálatáról készült összefoglaló jelentés megtárgyalása, 1968. 07. 04.

tekerceslés és motorjavítás kérdését, úgy tervbe vették, hogy ezeken a területeken is nagyobb mértékben alkalmaznak női munkaerőt. A VASÉP, ahogy már fentebb említettük kőműves segéd munkásként kíván nőket alkalmazni, azonban e területen hivatkozva a munkavégzés nehéz körülményeire a nők elhelyezése nem teljes mértékben indokolt.”⁸¹

Azon a városi VB-ülésen, amikor a fenti állításokat tartalmazó jelentést elfogadták, magától értetődően beszéltek arról, hogy az építőiparban egyes kőműves munkás helyeket bejáró nőkkel töltenek fel. Az egyetlen problémát ennek kapcsán abban látták, hogy nem akarnak hosszú távon itt dolgozni a bejárók. Már 1963-ban is készült olyan jelentés, amely azt állította, hogy az ingázók fluktuációja nagyobb, mint a városi dolgozóké. Források hiányában nem lehet eldönteni, hogy ez így lehetett-e. Fontos azonban, hogy a megyei és városi vezetés ezt tényként kezelte:

„Az alacsony kereset miatt ennek a rétegnek a fluktuációja a legnagyobb. A Fűrészüzemben, az Építőiparban stb. olyan problémákat vetettek fel, hogy »igyekszünk más munkahelyen elhelyezkedni«, ahol magasabb kereseti lehetőségeket tudnak biztosítani maguknak és családjuknak.”⁸²

A munkakörök egészségre ártalmas voltára ugyanakkor sem 1963-ban, sem később nem tértek ki. Azt is közismert tényként emlegették, hogy „nehezebb fizikai munkát a helybeliek csak kisszámban fogadnak el [... az] üzemek főleg vidéki munkaerővel biztosítják szükségletüket”.⁸³

Az 1964-es keltezésű jelentés egyenesen a Rákosi-korszakot idézi. Az 1951-es belügyminiszteri rendeletben ugyanaz volt az irányelv, mint 1964-ben Vas megyében: „a nőket nemcsak azokban a munkakörökben foglalkoztassák, amelyekre ideig is nőkkel töltötték be, hanem – kivéve azokat a munkaköröket, amelyekre a nők fizikumuknál fogva nem alkalmasak – minden munkakörbe helyezzenek nőket.”⁸⁴

Az 1951-es rendelethez csatolt munkahelyjegyzékben, ahol azok a szakmák voltak felsorolva, amelyekben női munkaerő alkalmazható, majdnem csak ugyanazok a munkakörök (mint például az esztergályozás és hegesztés) szerepeltek, amelyek az 1964-ben keletkezett jelentésben. Sőt, az 1951-es határozat a téglagyártásnál még szigorúbb a szabályozást⁸⁵ követelt meg, mint amit Vas

⁸¹ MNL VaML XXXV.7. Jelentés a város munkaerő és munkaerőgazdálkodásának helyzetéről, 1964. 05. 22.

⁸² MNL VaML XXXV.7. Jelentés a KB számára a munkásosztály politikai, gazdasági helyzetéről, 1963. 12. 06.

⁸³ MNL VaML XXXV.7. Jelentés a város munkaerő és munkaerőgazdálkodásának helyzetéről, 1964. 05. 22.

⁸⁴ 13.304/1951. B.M. HIG. (BK. 5.)

⁸⁵ Nőket a téglagyártás esetében a következő munkakörökben alkalmazhattak: présház, szárítószín-takarítás, deszkarakás, homokozás, cserép- és téglaválogatás, osztályozás, száraztéglak-

megyében alkalmaztak 1964-ben. Az 1951-es rendelet megtiltotta például a nők számára a vasaló munkakört, a '64-es gépesítés után már javasolta. Az 1951-es jegyzéken ugyan még nem szerepelt, de az 1964-es már megjelent a lakatos állás is. Ezt a pozíciót azonban szintén tekinthetjük tipikus ötvenes évekre jellemző munkakörnek, a *Nők Lapjának* 1950-ben indított „Szakmunkások leszünk” rovata is rendszeresen hirdette. A felsorolt, nehéz fizikai munkát igénylő munkakörök ráadásul alulfizetettek voltak.⁸⁶

A megye vezetése általában azzal próbálta meg elkendőzni az ingázó nők alacsony bérét, hogy az „otthoni kereseti lehetőség kiegészíti az üzemi illetményt”.⁸⁷ Ez a későbbiek során is bevett érv maradt, sokszor említették, hogy „[t]öbbségük sertést vág, baromfit tart, zöldség-gyümölcs szükségletük általában saját területeiken megterem”.⁸⁸ A városi munkások szerint ugyanakkor a falusiak miatt voltak alacsonyban a bérek, ami konfliktust okozott közöttük:

„A faluról bejáró dolgozókkal szemben – főleg az építőiparban – bizonyos ellenszenvvel viseltetnek a városban lakó munkások. A faluról bejárókat okozzák azért, mert nem emelkedik a lehetőséghez képest a keresetük. [...] A falusiak hajlandók alacsonyabb keresetért is munkát vállalni, mert odahaza is van a családnak jövedelme.”⁸⁹

Először 1968-ban ismerték el a városi és megyei vezetők, hogy számukra hasznos, hogy szakképzetlen, olcsó, női munkaerő áll rendelkezésre, és szeretnék ezt az állapotot fenntartani:

„A nők szakképzettsége arányaiban alacsonyabb a férfiakénál, azonban a megyében túlsúlyban lévő könnyűipar, az automatizálás és szalagrendszer nem is igényli mindig a hároméves szakképzést. Többségük betanított munkás. A szakképzettség helyzete kétségkívül összefüggésben van a bérhellyel, de ebben szerepe

---

zalozás, sárkésztés, sárfelhordás, téglavágó asztalnál elszedés és kocsira rakás, téglaprés-etetés, csilletolás, kiborítás (nem meredek pályán), szénfelhordásnál segítség (lapátolás), behordásnál, kihordásnál adogatás, kamratszítítás, adminisztrációs teendők ellátása. 13.304/1951. B.M. HIG. (BK. 5.).

⁸⁶ 1969-ben az iparban foglalkoztatott munkások egy főre jutó havi keresete (1642 Ft) Vas megyében elmaradt az országos átlagtól (1915 Ft). Míg például a falusi nőket nagy arányban foglalkoztató Remixben az átlagkereset 1355 Ft volt, addig a városi nőkre építő Cipőgyárban 1590 Ft. Ráadásul utóbbi munkahelyen jobb körülmények között dolgoztak a nők. De férfiakat és városiakat nagy arányban foglalkoztató gyárakban (például a Keripar 3.sz.) az átlagbér 1920 Ft körül mozgott. MNL VaML XXXV.7. Szombathely város 1969. évi gazdasági helyzete, a gazdálkodás tapasztalatai és az 1970. évi gazdaság-politikai feladatok, 1970. 01. 30.

⁸⁷ MNL VaML XXXV.7. Jelentés a KB számára a munkásosztály politikai, gazdasági helyzetéről, 1963. 12. 06.

⁸⁸ MNL VaML XXXV.1. A munkásosztály helyzete, társadalmi, politikai szerepe további növelésének feladatai, 1968. 05. 28.

⁸⁹ MNL VaML XXXV.1. A munkásosztály helyzete, társadalmi, politikai szerepe további növelésének feladatai, 1968. 05. 28.

van a könnyűiparban kialakult alacsony bérezési normatíváknak is. Ebből adódik az a helyzet, hogy a nők keresete többségében alacsonyabb a férfiakénál.”⁹⁰

1968-ban még mindig nagy számban voltak a megyében munkát kereső nők:

„Megyénkben is mintegy 1300 a munkát kereső nők száma. Bár a megye területén sok a könnyűipari üzem, melynek legtöbbje állandóan bővül, még sem képes a munkát kereső nők számának jelentős csökkentésére. Az elmúlt három év alatt ugyan 1164 nő részére tudtunk munkahelyet biztosítani, de a munkára helyezett nők nagy részének csak ideiglenes munkahely jutott, így mint munkát keresők újra jelentkezni fognak.”⁹¹

Gonda György⁹² 1971-ben fogalmazta meg először a megye későbbiekben is meghatározó problémáját, s már ekkor változást sürgetett: „Megyénkben rendkívül magas a betanított munkások aránya és ez szabja meg a jelenlegi helyzetet. Keresni kell a lehetőségét annak, hogy a lányok és a fiatalasszonyok szakmát tanuljanak.”⁹³ Egy 1971-es PB-ülésen azt állították, hogy „jelenleg a dolgozó nőknek csak 4%-a szakképzett”, de akkor már az üzemek „több-kevesebb sikerrel” keresték a lehetőséget a nők üzemen belüli és munkaidőben történő szakképzésének megoldására. Ekkor vetődött fel először a három műszak megszüntetésének ötlete is. Bár minden felszólaló támogatta, hogy amint lehetőség lesz rá, meg kell szüntetni a három műszakot, a PB konklúziója végül ez lett:

„Az éjszakai műszakokban dolgozók egy részének helyzetén könnyíteni azért is nehéz, mert a családanyák jelentős része ragaszkodik ahhoz az éjszakai pótlék miatt. Gazdasági következmények miatt a három műszak megszüntetésére csak hosszabb távon nyílik majd lehetőség.”⁹⁴

* * *

Az ötvenes években elmaradt ipari beruházások következtében Vas megye jelentős hátrányban volt a szomszédos megyékhez képest a gyári munkalehetősé-

⁹⁰ MNL VaML XXXV.1. A munkásosztály helyzete, társadalmi, politikai szerepe további növelésének feladatai, 1968. 05. 28.

⁹¹ MNL VaML XVII.1201.c. 77. d. A dolgozó nők helyzetének vizsgálatáról készült összefoglaló jelentés megtárgyalása, 1968. 07. 04.

⁹² A szombathelyi származású Gonda György (1923–2000) politikai karrierje során számos magas rangú tisztséget betöltött. Több mint két évtizedig, 1957-től 1978-ig volt Vas Megye Tanácsának elnöke. Vasí Szemle Szerkesztő Bizottság 1993.

⁹³ MNL VaML XXXV.1. A KB nőpolitikai határozatának végrehajtására készített intézkedési terv teljesítésének tapasztalatai, 1971. 03. 16.

⁹⁴ MNL VaML XXXV.1. A KB nőpolitikai határozatának végrehajtására készített intézkedési terv teljesítésének tapasztalatai, 1971. 03. 16.

gek számát illetően, emiatt jelentős számú munkaképes korú férfi vándorolt el a megyéből. A tsz-szervezés pedig azzal súlyosbította a munkaerő-problémát, hogy a kollektivizálás hatására nagyszámú képzetlen női munkaerő kívánt gyári munkát vállalni. Nemcsak az üzemi elhelyezésük, hanem lakhatásuk, utaztatásuk is komoly feladat elé állította a megye vezetőit. A hatvanas és hetvenes években Szombathely vezetőinek az egyik legnagyobb kihívást az egyre nagyobb számban rendelkezésre álló, képzetlen, olcsó női munkaerő foglalkoztatásának megoldása jelentette.

A mezőgazdaságért lobbizók érdeke azt kívánta, hogy minél kevesebb falusi nő vállaljon ipari munkát,⁹⁵ és szép számmal akadtak olyanok is – például a három műszakos gyárak vezetői –, akiknek az érdeke pont ellenkező volt. A két táborban talán csak az volt a közös, hogy a falusi nők érdekeivel senki sem törődött. A bejárókat nagy számban és arányban foglalkoztató gyárak gyakran a szükséges papírok nélkül, a jogszabályokat is megkerülve alkalmazták a vidéki munkaerőt, köztük a bejáró nőket. A falusiak kiszolgáltatott helyzetük miatt állandó félelemben és megfelelési kényszerben dolgoztak. A falun marasztalásban érdekeltek pedig minden lehetséges, jogilag engedélyezett (például kötelező közvetítés) vagy jogilag szürke zónának tekinthető módon (például az „ál” szombathelyi lakcímeik kiszűrésével) próbálták megakadályozni a bejárók munkavállalását. Ez a körülmény szintén a falusiak kiszolgáltatott helyzetét erősítette.

Ahogy azt a megyei politikai vezetők fogalomhasználatából láthattuk, a bejáró nőket mindvégig tudatosan megkülönböztették a városi születésűektől, leginkább földjük és a mezőgazdaságból származó bevételük alapján. A nők és a férfiak között is tudatosan fenntartották a hierarchiát mind a politikai irányításban, mind a közéleti tevékenységek szervezésében. A megyei és városi vezetők a falusi és városi származású munkások közelítése érdekében sem tettek gyakorlati intézkedéseket, ugyanis, ahogy számos példa (például az alacsonyan tartható bér) igazolta, ez nem is állt érdekükben.

A megkésett iparosodás hatására nagy számban és arányban került ki a munkaerőpiacra olyan aktív munkakereső, aki semmilyen érdekképviseléssel nem rendelkezett. A megyei és üzemi vezetők talán ezért tudták megtenni azt, hogy az ideológiai alapon már bírált és meghaladott Rákosi-rendszer módszerei szerint foglalkoztattak nőket a hatvanas évek közepén. Itt kell megjegyezni, hogy ehhez akár társulhatott a szocialista rendszer előtti korban gyökerezett, városi munkásokra jellemző falusiak iránt kialakult ellenszenv is. A falusi nők ötvenes éveket idéző nehézipari munkavállalása kitűnően szemlélteti a pártnak azt a nőpolitikáját, amelyben keveredtek az emancipatorikus szándékok a nők szocialista társadalomba való beillesztésével, a korszakok között fennálló folytonosságot, s a gazdasági kényszer fölényét a pártállami ideológia felett.

⁹⁵ Vas megyében csak a hetvenes évektől indult meg a mezőgazdaság átfogó gépesítése és a tsz-ek összevonása, ami jelentősen csökkentette a tsz-ek munkaerőigényét.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-C-5-a 9., 41., 339. doboz. Munkaügyi Minisztérium. Iktatott iratok, 1957–1971.
- Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)
XVII.1201.c. 77. doboz. Vas Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság általános iratai, 1958–1989.
XXIII.55.a. 8. doboz. Vas Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Munkaügyi Osztály általános iratai, 1951–1981.
XXXV.1. 1–2. ő. e. MSZMP Vas Megyei Pártbizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1958–1980.
XXXV.1. 1–2. ő. e. MSZMP Vas Megyei Végrehajtó Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1958–1980.
XXXV.7. 1–2. ő. e. MSZMP Szombathelyi Városi Bizottság Végrehajtó Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1958–1980.
XXXV.7. 1–2. ő. e. MSZMP Szombathelyi Városi Pártbizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1958–1980.
- A Belügyminisztérium Helyi Ipar Igazgatósága 13.304/1951. számú közleménye a nők fokozottabb bevonásáról a termelésbe.
- A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa 1004/1953. (II.8.) határozata az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről.
- A Munkaerőtartalékok Hivatalának 1/1957. (I.5.) számú, a munkaközvetítő irodák felállításáról és működéséről szóló utasítása.
- A Munkaügyi Minisztérium 11/1961. (XII.23.) számú rendelete a munkaközvetítő irodák felállításáról és működéséről szóló 1/1957. (I.5.) MTH számú utasítás kiegészítéséről.
1949. évi népszámlálás 8. *A foglalkozási statisztika részletes eredményei*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950.
1949. évi népszámlálás 8/a. *Nagyobb városok foglalkozásstatisztikai adatai. Kiegészítés a foglalkozási statisztika részletes eredményei című kiadványhoz*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950.
1949. évi népszámlálás 9. *Demográfiai eredmények*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950.
1949. évi népszámlálás 12. *Összefoglaló főeredmények*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1952.
1960. évi népszámlálás 3h. *Győr-Sopron megye személyi és családi adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1962.
1960. évi népszámlálás 3i. *Veszprém megye személyi és család adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1962.
1960. évi népszámlálás 3j. *Zala megye személyi és családi adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1962.

1960. évi népszámlálás 3k. *Vas megye személyi és családi adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1962.
1960. évi népszámlálás 3m. *Tolna megye személyi és családi adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1962.
1960. évi népszámlálás 5. *Demográfiai adatok*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1962.
1960. évi népszámlálás 6. *Foglalkozási adatok*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1963.
1960. évi népszámlálás 9. *A keresők munkahelye és lakóhelye*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1963.
1960. évi népszámlálás 13. *Összefoglaló adatok*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1964.
1970. évi népszámlálás 4. *Vas megye adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1971.
1970. évi népszámlálás 24. *Foglalkozási adatok I.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1973.
1980. évi népszámlálás 33. *Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A naponta ingázók adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1983.
2011. évi népszámlálás 3. *Országos adatok*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2013.

Interjú Jutka álnévű bejáró munkásnővel 2013. 03. 15-én, 2014. 03. 27-én, 2018. 07. 24-én, 2018. 10. 28-án, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Böhm Antal – Pál László 1985: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Kossuth, Budapest.
- Germuska Pál 2012: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. *Századok* (146.) 1. 47–78.
- Horváth Sándor (szerk.) 1962: *Vas Megyei Termelőszövetkezetek Évkönyve 1961*. Vas Megye Tanácsa VB Mezőgazdasági Osztálya, Szombathely.
- Kisörsi Zsófia 2017: Félúton: A Szombathelyi Cipőgyár ingázói a hatvanas években. In: Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 131–156.
- Németh Edina 1985: *Sabaria Cipőgyár. „Jubileumi megyei pályázat 85” Ifjúsági kategória*. Bezsenyi Dániel Megyei Könyvtár, Szombathely.
- Novák Zoltán – Varga Józsefné 1972: Iparfejlődés (1960–1970). *Vasi Szemle* (26.) 4. 501–514.
- RácZ János 1985: Vas megye négy évtizedes társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésének főbb jellemzői. *Vasi Szemle* (39.) 1. 2–20.

- Szelényi Iván – Konrád György 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai, Budapest.
- Szelényi Iván – Konrád György 1971: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Válóság* (14.) 12. 19–35.
- Thirring Lajos 1935: Tájékoztató adatok az iparforgalmi keresőnéesség ingavándorlásáról. *Statisztikai Szemle* (13.) 1. 12–22.
- Varga Zsuzsanna 2009: „Földindulás” után. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle* (51.) 2. 231–258.
- Varga Zsuzsanna 2012a: „Fél lábbal a földön, fél lábbal az iparban.” A kétlakiakról szóló diskurzus főbb fordulópontjai az államszocializmus időszakában. In: Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl*. L’Harmattan, Budapest, 93–107.
- Varga Zsuzsanna 2012b: Mit ér a munkás, ha a paraszt (is)? A falusi munkásság és hatalom a Kádár-korszakban. *Korall* (13.) 49. 37–57.
- Vasi Szemle Szerkesztő Bizottság 1993: Köszöntjük a 70 éves Gonda Györgyöt. *Vasi Szemle* (47.) 4. 608–609.
- Zala György 1958a: Ipari dolgozóink ingavándorlása. *Demográfia* (1.) 1. 108–117.
- Zala György 1958b: Magyarország ipari dolgozóinak ingavándorlása. *Földrajzi Közlemények* (6.) 3. 265–285.

Vaderna Gábor: A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben.

Universitas Kiadó, Budapest, 2017. 656 oldal.

Szokatlan helyzet, amikor egy társadalomtörténeti folyóirat lapjain egy irodalomtörténeti monográfiát néprajzos-folklorista szerző ismertet. Mégis, talán csak első ránézésre az, és milyen jó lenne, ha néhány év múlva természetessé válna. Az alább bemutatni szándékozott munka nagy lépést tett e diszciplínák közti párbeszéd élénkítése érdekében, valamint az egyes kérdésfeltevések egyenrangúságáért.

A mű címe első pillantásra akár elbizakodottnak is tűnhet, amennyiben az olvasó valamiféle apológiára gondol a költészet születése kapcsán. Ám a valóban nagy ívű munka hamar eloszlatja e kételyeket, megmagyarázva, hogy a 18–19. század fordulójának klasszicista, majd romantikus esztétikai által költészetnek nevezett jelenség születését kívánja megragadni (s nem pedig valamiféle ősköltészeti fejtegetésbe bonyolódik). Az alakulás folyamatát nem az új eszmény és forma felől tárgyalja, ahogy ezt általában az eszmetörténeti, poétikai, esztétikai alapú irodalomtörténetek szokták tenni, hanem visszatekintve, annak a sokszínű hagyománynak a nézőpontjából, amelyet az új, minden korábbinál radikálisabb irány felszámolni igyekezett. A 19. századot megelőzően a költészet sokkal inkább gyakorlat volt, amely hagyományok mentén szerveződött, rutinokból és klisékből építkezett, mintsem ideológiákkal és elvárásokkal megtámogatott művészet, amivé később vált. Hogy egyetlen képben ragadhassuk meg a lényegyet, Botticelli híres festményét érdemes megidézni: ahogy Vénusz kagylóhéjon a végtelen óceánból, úgy emelkedik ki néhány szerzői név a több százból, azon nevek tengeréből, akiket méltán vagy méltatlanul feledésre ítélt a kulturális emlékezet. Vaderna ugyanakkor Botticelli képét úgy festené meg, hogy azon nem az istennőé, hanem a tengeré lenne a főszerep.

Az új korszak merőben újszerű költészetszemlélete a 18. század utolsó harmadában úgy köszöntött be Magyarországra, hogy itt nagyon termékeny, sokszínű és érdekes irodalmi életet talált, amely az új tapasztalat tükrében néhány évtized elteltével teljesen elvesztette jelentőségét. S bár az egyetemes európai klasszika és romantika felől valóban provinciálisnak és zártnak (kevésbé rosszindulatúan regionálisnak és széttagoltnak) tűnik ez a korábbi irodalom, az ilyen megállapítások nem feltétlenül igazságosak. Egyfelől azért nem, mert a mindenkori magaskultúra a teljes népesség igen kis része számára elérhető csupán, nincs jogunk ugyanakkor elvitatni a másik, a társadalom nagyobb részének kultúrához, műveltséghez való jogát. Másfelől az utókor ítélete mindig sarkos, mert az időbeli távolság szűkíti a perspektívát. Mindinkább erősödő tendencia az irodalomtudományban, hogy érdemes az egyes műveket az elsődleges kontextus felől vizsgálni, amin többnyire az irodalmi alkotást létrehívó elvárási rendszer és az

azt közvetlenül számonkérő kritikai attitűd megragadását szokás érteni.¹ E látószög szélesíthető azzal, ha azt az értelmezésre saját koruk által nem méltatott – az értelmező közösségekhez el sem jutó, céljában nem esztétikai – alkotások felől, azok funkciója irányából közelítjük meg.

Az utóbbi kétszáz évet megelőzően a ma általunk irodalomként értett alkotások jelentős része ugyanis nem kizárólag esztétikai céllal, hanem pusztán gyönyörködtetésre, élvezetre, illetve tanulságos olvasmánynak keletkezett; a magányos időöltésre szánt szövegek száma csak a 18. században szaporodott meg Európában. Ezt megelőzően, illetve ezzel párhuzamosan a költői szöveganyag igen jelentős része úgynevezett *alkalmi* vagy *alkalmazott* költészet volt, amely főként az átmeneti rítusokhoz kötődött. Így utólagos értékelésük sem lehet pusztán esztétikai, hanem többféle megközelítés – amelyeket összefoglalóan társadalomtörténetinek nevezhetünk – használata indokolt. Ez nem csupán az utókor kánoni törekvéseinek kedves alkotásokra terjed ki, hanem azt is feltérképezi, hogy melyek voltak azok a művek és szerzők, amelyek az adott kánonba bekerülő alkotásokat körülvezték. Nem is beszélve azokról a művekről, amelyek a mindenkori társadalmi és/vagy műveltségi eliten kívül, azok normatív és kritikai instrukcióitól távol, egy az utókor számára nehezen megragadható hagyomány, s nem pedig előíró szabályrendszer mentén jöttek létre. A társadalomtörténeti megközelítést nálunk a marxista irodalomtörténet-írás hosszú időre kisajátította magának, így az a rendszerváltás után korszerűbb kivitelben sem igazán volt kívánatos. Az irodalom vagy bármely művészeti ág társadalmi meghatározottság, illetve rétegzettség felőli vizsgálata csak nagyjából egy évtizede nyert ismét polgárjogot Magyarországon. Jelen mű ennek a folyamatnak fontos mérföldköve lehet, mint ahogy Vaderna Gábor számos korábbi írása is.²

A társadalmi problémák irodalomtörténetbe emelése nyugati minták alapján történik, *A költészet születése* című kötet főként az angolszász világból megismert ötletek és módszerek feldolgozásában tesz jelentős lépést. A társadalomtörténet kategóriába itt sok minden beleértendő, a német nyelvterületen virágzó irodalomszociológiától a francia szociálintropológián át az angolszász kulturális antropológiáig, a francia posztmodern művelődéstörténettől a mindennapi élet történetéig. Nem kialakult sémák mentén, hanem nagyon okosan és problémacentrikusan válogat Vaderna a szóba jöhető kérdésfeltevések és megközelítési lehetőségek között, nem elkötelezve magát valamely irányzat vagy módszer mellett, hanem feltalált tárgyaihoz igazítva azokat.

A kötet célja eléréséhez igyekszik számba venni mindazokat a társadalmi rétegeket és csoportokat, amelyek irodalmi tevékenységükről nyomot hagytak az utókorra. Amint a bevezetőben részletesen leírja a szerző, a teljes, több tízezres verstermést még egy pár évtizedes korszak vonatkozásában sem lehetséges

¹ Takáts József 2001: Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett. *Irodalomtörténeti Közlemények* (105.) 3–4. 316–324.

² Lásd például: Vaderna Gábor 2013: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. Budapest.

egyetlen könyvben értelmezni, ezért valamennyi réteget és csoportot egy-két esettanulmány segítségével próbálja érzékletesen bemutatni. A válogatásnak van egy másik aspektusa is, mégpedig a verselés alkalmi jellegéből fakadó szempont. A 18–19. század fordulójáig a verstermelés jelentős részét menyegzőkre, temetésekre készítették, s az esemény lezajlásával lényegében azok érvényüket veszítették.

Ahogy oly sok minden, az emberélet fordulóit és a társadalmi státusváltásokat kísérő ünnepi rítusokat is az arisztokrata körökben kezdték először kifejezetten az adott eseményre írott versekkel kísélni, ezért ezt a szempontot Vaderna Gábor az első, egyúttal legterjedelmesebb fejezetben, a rendi költészetről szólóban tudja legjobban érvényesíteni. Erről szól a *Rendi költészet* című első nagy fejezet három alfejezete, amelyek a *Beiktatás*, *Esküvő*, illetve a *Temetés* alcímeket viselik. Kissé hiányzik a megkezdett ív végigvezetése, hiszen az alkalmi költészet a rendi társadalmon kívül is virágzott, s nyilvánvaló a mintakövetés szándéka is. Ugyanakkor a költészet alkalmi vagy alkalmazott jellegét például a közköltészeti fejezetben nem sikerül kellően kidomborítani, holott itt jó lehetőség kínálkozott volna a mentalitásbeli hasonlóságok felmutatására. Ezután a költészet és a költői létforma finansiális háttere kerül fókuszba a *Mecenatúra és professzionalizáció* című részben. Az ötödik alfejezetben általában a főúri műkedvelő költészetről, annak társadalmi beágyazottságáról van szó, mindkét utóbbi rész fontos megállapításokat tesz annak a közkeletű félreértésnek az eloszlatására is, hogy a főúri jelző után szükségszerűen a dilettantizmus kifejezés kell, hogy következzen. Az előkelő származású 19. századi írók, művészek, tudósok esetében is gyakran olvashatunk olyat, hogy az illető kvázi amatőr volt, aki ráérő idejében, amiből bőven adatott neki, igyekezett nyomot hagyni az utókorra. Úgy tűnik, hogy az utóbbi száz év, azon belül is leginkább a 20. század második fele égette rá az író, költő, festő grófokra és bárókra a műkedvelőség bélyegét, amitől nagyon nehéz őket megszabadítani. Ez ügyben tesz nagy lépéseket Vaderna azzal, hogy megvilágítja: nehéz egy olyan korban dilettantizmusról beszélni, amelyben még éppen csak formálódik a professzionalizmus gyakorlata és gazdasági háttere.

A második, *közköltészeti* fejezetet – amelyről alább bővebben is lesz szó – a rövid, de annál fontosabb *Verselő egyházfiak* című fejezet követi. A költészettel foglalkozó lelkészek kapcsán hoz itt kiváló példákat a szerző, például a nyugat-magyarországi evangélikus lelkész, Kis János életműve kerül új megvilágításba. Az elkülönítés és ütköztetés fontos szempontja a világi és vallási tárgyak területén is megnyilatkozik, továbbá az egyes felekezetek közti eltérésekre is felhívja a figyelmet a szerző. A verselő protestáns lelkészek ellenpontjaként a *Rendi költészet* fejezet *Beiktatás* című része értékelhető, amely lényegében Rudnay Károly érsek hagyatékának a feldolgozása. Beiktatására ugyanis több száz beszéd és vers érkezett, amelyek színvonala igen változatos. Amiért számot tarthat az utókor érdeklődésére, az az, hogy jól reprezentálja a katolikus egyház irodalmi mecénási tevékenységét, a tisztelgő költészet mennyiségi gazdagságát és minőségének változatosságát. A hatalmas verstermés egyik-másik darabja gyöngyszem,

a művek egy része azonban valószínűleg joggal érdemli meg az amatőr jelzőt. Az egyházi méltóságok művészeti élete többnyire úgy működött, hogy maguk a főpapok nem alkottak, csupán megszolgálták a műveket. A pompakedvelő katolikus egyház – szemben az ígét fehér falak között fekete ruhában hirdető protestánsokkal – a művészet valamennyi ágára nagy hatással bírt.

A feledésre ítélt szerzők néhány esetben kanonikus, pontosabban huzamosabban erős kánoni pozícióban lévő alkotók és művek mellett kerülnek bemutatásra, így a negyedik, *érzékenységről* szóló fejezetben például a nevezetes *Lilla*-kötet Csokonaitól a nem túl közismert Sebestyén Gábor *Tuba*-ciklusával. Az illetén összevetésnek vagy tükrözésnek több célja is lehet, egyfelől a mesterkedők, fűzfapoéták és alkalmi versificátorok tevékenységének fényében értékelni az utókor által jelentősnek érzett műveket. Másfelől a korban dilettantizmus és profizmus nem vált olyan élesen el egymástól, mint majd ötven-száz évvel később, a műveltség, a pallérozottság, a képzettség önmagában érték, amely a magasabb körökben egyenesen kötelező. A tehetség, az ihlet, amelyek a romantika idején a költői működés szinte kizárólagos kritériumaivá válnak, nem vagy csak alig ismertek ez idő tájt. Harmadrészt, a nyilvánosság szerkezete is nagyban különbözik a néhány évtizeddel későbbiektől, a sokféle költői alkotáshoz sokféle módon férhetett hozzá a legtöbb esetben exkluzív közönség. A szövegek közlésének nem az egyetlen lehetséges módja volt a publikálás, sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a mű valamilyen szűkebb vagy tágabb közösség előtt élőszóban hangzott el. Vaderna könyvének egyik fő erénye, hogy felmutatja azt a történelmi helyzetet, amelyben még teljesen hétköznapiak számító tevékenység a verscsinálás, illetve annak befogadása nagyon különböző anyagi háttérű, földrajzi viszonyok közt élő, eltérő életmódot folytató személyek életében is.

Az ellenpontozó szerkesztés a Sebestyén kontra Csokonai esetben kiválóan sikerült, de nem mindig egyformán telitalálat. Nehezen érthető a Sebestyén Gábort tárgyaló fejezet után következő Berzsenyi Dánielről szóló rész szerepe a kötet egészében. Ez az ötödik, *bárdköltészetéről* szóló fejezet zárata, s a kritikai kiadás néhány kulisszatitkába avat be, ezért itt a korábbi problematikák tárgyalásának felfüggesztésére kényszerül a szerző. Helyettük egy kifejezetten szokványosnak mondható irodalomtörténeti feladatkör mikrofilológiai problémáiba kívánja bevonni az olvasót, meglehetősen részletességgel. Bár sok meglepetést tartogat, helyenként egy krimi szintjén izgalmas nyomozás tanúi lehetünk, mégsem teljesen világos, mi szerepe van a kötet egyébként pregnáns koncepciójában ennek a fejezetnek. Lehet, hogy ezt a nagyon értékes munkát önállóan lett volna vagy lenne érdemes közreadni.

A néprajzos recenzens számára – érthető elfogultsággal – a viszonylag rövidebb, közköltészeti fejezet tűnik talán az egyik legfontosabbnak. Az, hogy egy ilyen nagy ívű, áttekintő irodalomtörténeti monográfiában helyet kap a téma, s nem csupán néhány oldalnyi kötelező penzumként, önmagában is üdvözlendő. Annál is inkább az, mert a szerző meglehetősen tájékozottságról ad számot a téma magyar, s számos elágazásában nemzetközi irodalmáról, egy olyan

tárgyról, amely ma még, lássuk be, nem tartozik az irodalomtörténet fősodrába. A legalacsonyabb, még írásbeliséggel rendelkező társadalmi réteg kettős létmódú, szóban és kéziratos formában, majd a 19. századi elejétől egyre inkább nyomtatásban – ponyván – is terjedő irodalmi kommunikációja két évtizede vált igazán érdekessé az irodalomtörténészek számára, bár létezéséről jóval régebb óta lehetett tudni. Talán azzal sem állítunk túlzót, ha azt mondjuk, hogy az irodalomtörténetének magyarországi elfogadtatásában a közköltészeti kutatások kulcsfontosságúak, egyúttal az irodalomtörténész-szerep átértelmezéséhez is jelentősen hozzájárultak. Ennek ellenére néhány tévképzet eloszlátása még mindig nem sikerült tökéletesen.

Ezek közt a legfontosabb, hogy a közköltészetet előszeretettel tekintik népköltészetnek vagy a népköltészet részének, alcsoportjának, esetleg a 19. században népköltészetnek nevezett jelenség előfutárának. Holott ezt semmi nem indokolja. A zavar okai nagyon régi keletűek. Elsősorban abból fakadnak, hogy az emberiség történetében a szájhagyományozás szerepe ugyan fokozatosan szűkült, de azért a 19. század végéig a társadalom számosságában legnagyobb, egyúttal a társadalmi piramis legalját jelentő csoportját jellemezte a szóbeli kultúra, ennek ellenére azt, a dolog természetéből következően, alig ismerjük. Régi kutatói illúzió, hogy ha a hozzájuk legközelebb állók kultúráját megismerjük, az ő műveltségükhöz is közel kerülhetünk. Ez részben igaz is, de nem szabad megfeledkezni eközben arról, hogy a kettő mégsem teljesen ugyanaz. E helyzet következménye lehet, hogy a 19. századi folklórgyűjtések, amelyek a legalsó társadalmi rétegek szóbeli hagyományainak rögzítését célozták, valójában nemcsak tőlük, hanem a vidéki középrétegtől származó, ma közköltészeti névezett alkotásokat is rögzítettek.³ Ez nem jelenti azonban azt, hogy ezek az alkotások a társadalom legszélesebb, alsó rétegeiben is ismert és terjedő kulturális javak lettek volna. Csupán azt, hogy a társadalomnak ekkor még meglehetősen nagy tömegei éltek a szóbeliségben, illetve használtak a szóbeliség útján is terjedő kulturális javakat, amelyeket az utókor szűkebb népfogalommal dolgozó teoretikusai saját népköltészet-fogalmuk alá utaltak. A nép- és a közköltészet is folklór ugyan, de a kettő csupán néhány, a folklórra általában jellemző alapkritériumban (például sztereotipikusság, variabilitás, szóbeli terjedés) egyezik, szövegkorpuszuk teljesen eltér egymástól, még akkor is, ha a közköltészet egy viszonylag szűk, jól lehatárolható része a 19. századi második felében felszívódott a népköltészetben.

Az, hogy a hazai kutatók szeretik a közköltészetet a népköltészet – és nem a folklór vagy a szájhagyomány – fogalom alatt tárgyalni, sajnos jelentős részben a néprajztudomány saját kutatási hagyományából és fogalomhasználati anomáliáiból táplálkozik, mivel a diszciplína nem tisztázta megfelelően a tudomány-

³ Például a Kisfaludy Társaság gyűjtési felhívására beérkezett anyagban, amelyet Erdélyi János rendezett sajtó alá, nagyjából negyven százalék a közköltészet. Csörsz Rumen István 2014: A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* (118.) 5. 611–628; Küllös Imola 2014: Szikra? Fatörzs? Forrás? Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* (118.) 5. 595–610.

története különböző fázisaiban kialakult, s közben jelentősen módosult terminus technicusainak használati lehetőségeit. A másik gond a nyugati szakirodalom esetenként kissé kritikátlan átvétele, a nyugat- és közép-európai történeti folyamatok közti különbségek reflektálatlansága. Az igazságosság kedvéért azt is meg kell említeni, hogy Vaderna Gábor tette a legnagyobb lépést itt és már korábbi közleményeiben is,⁴ hogy eloszlassa Peter Burke a kora újkori népi kultúrával kapcsolatos elméletének mindenhatóságába vetett hitünket.⁵ Egy ponton túl azonban őt is behálózza Burke rugalmas, a népi kultúra generális természetéről alkotott felfogása. A fent leírt fogalmi zűrzavar következménye lehet, hogy a közköltészetet a kora újkori népi kultúrából, pontosabban annak nyugat-európai szakirodalmából igyekszik magyarázni. Sőt, bizonyos passzusaiból úgy tűnik, mintha a közköltészetet az egységes – illetve annak tételezett – középkori népi kultúra egyfajta reliktumának tekintené. Ez sajnálatos tévút, ugyanis a 19. század elejéig virulens közköltészet soha nem volt a széles tömegek kultúrája, továbbá nem lehet a 17. század elejénél régebbre visszavezetni, s végül sosem volt írástudatlan, kizárólag szóban élő és hagyományozódó gyakorlat, nagyon is erőteljesen kötődött az írásbeliséghez. Emellett nem társadalmi réteghez, sokkal inkább foglalkozási vagy életmódcsoporthoz volt köthető, hiszen az iskolázott, latinul tudó vidéki értelmiség, illetve a hasonló műveltségű kis- és középbirtokosok költészetéről van szó. Feltehetően majdnem annyira zárt és kizáró jellegű, mint az arisztokrata regiszter műveltsége, még ha a hozzáférés elsősorban belenevelődés, és nem beleszületés útján jöhetett is létre. Bár, szemben az arisztokraták műveltségével, nyitott más rétegek, csoportok felé is, de sokkal inkább felfelé, a nálánál műveltebbek felé, mintsem lefelé; a paraszti kultúrával, a majdnem kizárólag szájhagyományban élő folklórral való kapcsolatai szinte teljesen tisztázatlanok. A paraszti hagyományra tett hatása a 19. század közepétől adatolható, s feltehetően papok, tanítók közreműködésének köszönhető; ugyanakkor az is világos, hogy a közköltészet népköltészetté válását erősen korlátozta a két réteg közti műveltségi különbség, például a közköltészet lateiner jellege, mitológiai utalásai, idegen hangzású kifejezései, bonyolult képi világa.

A magaskultúra felől nézve a közköltészet olykor kised vagy gyarló, helyenként egészen trágár, ebben a tekintetben valóban van rokonság a népinek nevezett kultúrával, annak egyes jelenségeivel. A 19. század derekától kezdve jelen van a tudományos gondolkodásban az az elképzelés, hogy a középkorban létezett egy szóbeliségben élő kultúra, amely valamiféle platóni egységet képezett társadalmi rétegek és csoportok között, egyebek mellett a szabadszájúság tekintetében is. Az elmélet kialakulásának és népszerűségének háttere, hogy ha ugyanis létezett egy ilyen egységes – népinek is nevezett – kultúra, annak feltárásával és

⁴ Lásd például: Vaderna Gábor 2014: A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet. *Doromb: Közköltészeti Tanulmányok* (3.) 3. 13–50, különösen 17–21 (lásd például a 13., 14. és 18. lábjegyzetekben írottakat). Az ebben a tanulmányban megütött kritikus hang *A költészet születése* című kötetben elhalkult.

⁵ Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. (Ford. Bérczes Tibor.) Budapest.

felélesztésével meg lehet alapozni vagy fel lehet támasztani az egységes nemzeti kultúrát is. Az újabb vizsgálatok azonban azt erősítik, hogy mindez illúzió, s már a középkor művelődési viszonyai is cizelláltabbak voltak. Ugyan ekkor még számos réteg és csoport élhetett pusztán a szóbeliségben, vagy az írásbeliség hatásaitól kevésbé érintve, azt ma már nem gondolhatjuk, hogy ez a szóbeliség valamiféle uniformizáló hatással bírt volna. A közép- és kora újkorban is létezhetett valamiféle közties kultúra elit és népi között, amely javarészt a szájhagyomány útján terjedt, illetve a szóbeliség és az írásbeliség kettősségében létezett, mint például az úgynevezett latrikánus költészet, a pajkos énekek, s amelyekből az újkor második felére jellemző közköltészet is sokat átmentett.

Vaderna Gábor könyve azon túl, hogy sokoldalú szempontrendszerrel dolgozott, még egy okból fontos mű: amit és ahogy ír, az mozgalmas és izgalmas. Olyan könyv, amely nemcsak az irodalom története, hanem az irodalmat létrehozó és fogyasztó emberek története is egyben. Sokféle tanulsággal szolgál például a rendi költészetről írott fejezet Rhédey Lajos grófról szóló része. A tipikus karrieristának nevezhető főúr számára különböző családi események és pályaalomások alkalmaira írott versek segítségével egy egész társadalmi réteg életszemlélete, szokásai, erényei és gyarlóságai elevenednek meg: egy korán elhalt hitves tragikus sorsa, a becsvágyó és törtető férj botrányokkal kísért szerelmi élete, egyáltalán, a korabeli arisztokrata házasságok mibenléte, valamint a mecénatúra működésének szabályai. A literatúra mögött a mindennapi élet, az élet banalitásai mögött az irodalom sejlik fel.

Vaderna Gábor nem történész, és nem is etnográfus, mégis úgy mozog az irodalmi szövegek sűrűjében, mint a történész a források között vagy a néprajzos a terepen. Mindkét rokon diszciplína eszköztára a tarsolyában van, s nem fél használni őket.

Mikos Éva

Pelles Márton – Zsigmond Gábor: A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1918). / The Hungarian Maritime Trade History of Fiume (1868–1918).

Pro Pannonia, Pécs, 2018. 215 oldal.

Az elmúlt évtizedben a Fiume történelme iránti érdeklődés élénkülésének lehetünk tanúi. A folyamatnak néhány, a historiográfiai trendek változásából eredő oka is van, de egy praktikus körülmény is áll a háttérben: a Rijekai Állami Levéltár magyar nyelvű anyagainak feldolgozása egyre több kutatás elvégzését teszi lehetővé. A majd száz évig alig kutatott iratok repertóriumait a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára adta közre, 2011-ben a Tengerészeti Hatóság, 2017-ben pedig a Magyar–Horvát Tengerparti Kormányzó iratainak jegyzékét publikálta, utóbbit Ordasi Ágnes értő bevezetőjével.¹ Pelles Márton és Zsigmond Gábor munkája az egyik első olyan monografikus feldolgozás, amely szisztematikus fiumei levéltári kutatásra épül, és azt kreatív módon egészíti ki további, itthon is fellelhető forrásokkal, elsősorban a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archívuma eddig szintén kevés figyelmet kapott irataival.

Bár a cím közlekedés- és gazdaságtörténeti munkát ígér,² *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története* ennél többre vállalkozik: rálátást nyújt arra, hogyan integrálódott Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia és a világgazdaság szerkezetébe. A birodalmi integráció az utóbbi időben nagyobb figyelmet kapott,³ de a kötet így is érdekes tanulságokkal szolgál, ráadásul a vállalatirányítási és -működési kérdések mikro-, valamint az állami gazdaságpolitika makroszintjeinek együttes elemzésével. Jóllehet ma már historiográfiai konszenzus van arról, hogy a Monarchia Magyarország számára előnyös keretet biztosított gazdaságának fejlesztéséhez,⁴ fontos ezt egy újabb ágazatra közelítve megvizsgálni, megerősíteni: áruforgalmi statisztikákra és más adatokra alapozva kimondani, hogy „a trieszti osztrák Lloyd nélkül talán nem lett volna fiumei magyar tengeri kereskedelmi gőzhajózás, ahogy az erősebb osztrák gazdaság nélkül sem lett

¹ Fiumei és magyar–horvát tengerparti királyi kormányzó iratainak repertórium (http://mnl.gov.hu/mnl/sml/fiumei_es_magyar_horvat_tengerparti_kiralyi_kormanyzo_iratainak_repertoriuma – utolsó letöltés: 2019. június 4.); Ordasi Ágnes 2018: *Modellváltások a fiumei kormányzóság feladat- és hatásköreinek meghatározásában – Centralizációs stratégiák Fiumében*. Uo.

² Ilyen irányú várákozásokat kelt a szerzők személye is: Pelles Márton közgazdász, a Pécsi Tudományegyetem doktorandusza, Zsigmond Gábor a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum főigazgató-helyettese.

³ Az úgynevezett birodalmi fordulat gazdag irodalmát tekinti át Gyáni Gábor 2017: *Transznacionális történelem, birodalmi múlt*. In: Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Budapest, 9–17; illetve angol nyelven Cole, Laurence 2018: *Visions and Revisions of Empire: Reflections on a New History of the Habsburg Monarchy. Austrian History Yearbook* (49.) 261–280.

⁴ A historiográfiai konszenzus kialakulásáról összefoglalóan: Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. (Talentum sorozat 15.) Budapest, 14–20.

volna erős magyar gazdaság a XIX. század második felében” (95). A világgazdasági integráció kérdése és tágabban Magyarország külkapcsolatainak vizsgálata pedig emellett olyan fontos kutatási terület, amely éppen a *global history* térnyerése miatt nagyon is aktuális.⁵

A szakmai és az érdeklődő laikus közönséghez egyaránt szóló kötet, mielőtt rátérne a tengeri kereskedelem tényleges tárgyalására, tájékoztatja az olvasót Fiume múltjának jelentősebb fordulópontjairól, valamint a Magyar Királysággal való történeti és közjogi kapcsolatáról. A rövid szakirodalmi összefoglaló korrekt, bár a nagy Magyarország-történeti összefoglalók használata mellett újabb impulzusokat adhatott volna hozzá Sokcsevits Dénes munkássága, elsősorban átfogó Horvátország-története, amelyre sajnos nem találunk hivatkozást.⁶

Egy további, bevezető jellegű fejezet a monográfia tulajdonképpen tárgyának az ágazattörténeti háttérét vázolja föl. A gőzhajózás elterjedése miatt a tengeri kereskedelem gyökeresen átalakult a tárgyalt időszakban, nem elhanyagolható részlet tehát, hogy a magyar nemzetközi kereskedelmi tevékenységet ezen új – szédítő távlatokat nyitó, egyúttal rendkívül tőkeigényes – viszonyok között kellett megteremteni. Az ágazati tevékenységet tovább drágította a kielezett nemzetközi verseny; a Szezei-csatorna átadása (1869) után a Földközi-tengeren is egyre nagyobb szerepet kaptak bőséges állami dotációból épült hatalmas kereskedelmi flották, például az angol rivális.⁷ A szerkezetváltás érzékenyen érintette a fiumei polgárságot, s ezt a folyamatot a monográfia pontos adatokkal érzékelteti. Közli például, hogy míg 1862-ben tizenkét vitorláhajó-építő telep működött a városban, húsz évvel később már az utolsónak is be kellett zárnia (24). A változáshoz Bécs támogatásának köszönhetően gyorsabban alkalmazkodni tudó Trieszt versenyéről is olvashatunk. A fejezet végén pedig az önálló magyar tengerészeti közigazgatás kiépítésének részletei következnek, az intézményi struktúra ismertetésével.

Hogy teljes legyen a tengerhajózási tevékenység háttéréről festett kép, a munka egy további fejezetben összefoglalja azt az átfogó infrastrukturális fejlesztést, a vasúti és a kikötői terület kiépítését, amely lehetővé tette Magyarország bekapcsolódását a nemzetközi tengeri kereskedelembe. Ennek a tervszerű fejlesztésnek nem lehet túlbecsülni a jelentőségét. A mintegy 50 millió koronányi befektetésnek köszönhetően (42) Fiume jelentéktelen tengerparti városkából valóban Európa egyik legforgalmasabb kikötőjévé vált a dualizmus évei alatt,⁸

⁵ A tengeri kereskedelem szerepéről a Monarchia globális gazdasági integrációjában lásd Callaway, James 2018: *The Battle over Information and Transportation: Extra-European Conflicts between the Hungarian State and the Austro-Hungarian Foreign Ministry. The Hungarian Historical Review* (7.) 2. 191–219.

⁶ Sokcsevits Dénes 2011: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Mundus Novus Kiadó, Budapest.

⁷ Zsigmond Gábor 2009: Az osztrák–magyar Lloyd története. *Aetas* (24.) 1. 133.

⁸ Az I. világháború előestéjén Fiume már Európa tizedik legforgalmasabb kikötője volt. Zsigmond Gábor 2007: A fiumei magyar tengeri kereskedelmi gőzhajózás kialakulása. *Kút* (6.) 1–2. 58.

a forgalmi adatok növekedéséről gazdag tényanyagot közöl a kötet is. A város-történet iránt érdeklődők csakúgy, mint a gazdaságtörténeti érdeklődésű olvasók, örömmel fogják látni ennek az átalakulásnak a precíz és részletgazdag leírását.

Nemcsak az infrastrukturális, hanem a helyi gazdasági háttér is kapott egy igen adatgazdag fejezetet, amelyben a fiumei ipar fejlesztésének legfontosabb lépéseit, jellemzőit tekintik át a szerzők. Itt Fiume makrogazdasági környezetének bemutatása (*Magyarország iparosodása a dualizmus idején*) mellett Fiume legfontosabb vállalkozójának, Ossoinack Lajosnak az életművéről és élettörténetéről is olvashatunk, és ez a léptékváltás, ráközelítés a város helyi viszonyaira és gazdasági életének főszereplőire élővé, érdekesítővé teszi a szárazabb gazdaságtörténeti narrációt, rámutat a felvetett témák sokféle módszertani megközelíthetőségére.

A részletes háttérfestést követően a 6–7. fejezetben már közelebről a tengeri kereskedelmi tevékenység tárgyalása következik, előbb az államilag támogatott (korabeli szóhasználatlal segélyezett), majd az úgynevezett szabadhajózási vállalatok egyenkénti bemutatásával. Ez a szerkezet egyúttal azt is lehetővé teszi, hogy a könyv a legnagyobbaktól, az Osztrák(–Magyar) Lloydtól és az Adria Magyar (Királyi) Tengerhajózási Rt.-től a legkisebb, egyhajós vállalkozásokig⁹ teljes képet nyújtson a kereskedelemmel foglalkozó gazdasági szereplőkről. A vállalatok és vállalkozások története az állammal kötött szerződéseik, teljesített járataik, hajó-, forgalmi és személyzeti adataik megadásával egészül ki, részletes, mindenre kiterjedő leírást kapunk tevékenységükről. Bizonyos adatok átlátható, igényes kivitelű táblázatokba, infografikákba szerkesztve is megjelennek (például *Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. kereskedelmi flottája 1882–1919 között*, 107).

Ezt a két, adattárként is funkcionáló fejezetet egy értékelő szövegrész követi, amely értelmezi és nemzetközi kontextusba helyezi az adatokat, így a magyar tengeri kereskedelem teljesítményéről állít ki – ugyancsak elismerő – bizonyítványt. Ez az a fejezet, amelyben látható mindazon erőfeszítések eredménye, amelyeket a magyar állam és a különböző gazdasági szereplők tettek a dualizmus éveit alatt. Az értékelés pozitív hangvételét azután a kereskedelmi flotta világháborús sorsának rövid ismertetése és az elmaradt lehetőségekről is szóló utóhang festi komorabbra.

Az értékelés és a kötet egésze is csak utalások szintjén foglalkozik ugyanakkor a birodalmi és lokális szintű konfliktusokkal, amelyek egymást érték Fiume 1868 és 1918 közötti történetében. Világos, hogy ezek a főként nemzeti színezetű antagonizmusok nem képezik az alapvetően gazdaságtörténeti munka fókuszát, s így talán nem is illendő számonkérni bemutatásukat. Ezeknek a konfliktusoknak egy része ugyanakkor szorosan összefügg olyan kérdésekkel is, amelyek a kötet középpontjában állnak, így érintőlegesen mégis érdemes lett volna foglalkozni velük. Bizonyos vállalatok állami segélyezése például nemcsak verseny-

⁹ Érdekes adalék a gőzhajók építésének és működtetésének költségeiről, hogy az egyetlen *Indeficienter* gőzös 72 tulajdonos összefogásából készült el és állt munkába (165).

torzító hatása miatt kapott kritikákat a város és környéke lakóinak, illetve a báni Horvátország politikusainak körében, hanem azért is, mert *nemzeti* vállalatként ezeknek a cégeknek a versenyelőnye a magyar és az osztrák–német gazdasági szereplők és érdekek dominanciáját is jelentette.¹⁰ A gazdasági tevékenységhez, az iparosodás folyamatához szorosan hozzátartoznak ezenkívül más típusú problémák is: az az emberi-társadalmi, illetve környezeti ár, amelyet a látványos fejlődésért a város kénytelen volt megfizetni. A társadalmi átalakulás veszteségeinek problémáját már a kortársak is regisztrálták,¹¹ a környezettörténeti szempont ugyanakkor egyelőre feltáratlan területe a Fiume-kutatásnak. A rengeteg feldolgozott levéltári anyag ilyen irányú tanulságairól nagyon szívesen olvasnánk a jövőben.

A kötet minden részletében – tehát a jegyzetek, képaláírások, grafikonok, táblázatok stb. tekintetében is – kétnyelvű, így Magyarország hajdani kapuja a világ felé stilszerűen a nemzetközi közönség számára is elérhető feldolgozást kapott. Nem maradhat említés nélkül továbbá, hogy mennyire szép: a könyv 215 színes oldalán megannyi illusztráció látható, köztük számos eddig sohasem publikált kép, amelyeket a szerzők magángyűjteményekből, a fiumei és budapesti levéltárakból, könyvtárak és múzeumok anyagából merítettek. Noha a kötet egyértelműen reprezentatív kiadvány, az illusztrációk két ponton pusztá dekorációnál nagyobb jelentőséggel bírnak. A látványos infografikák, igényesen kivitelezett és alaposan végiggondolt grafikonok segítik az olvasót Fiume gazdasági teljesítményének megítélésében, a kikötőváros működésének megértésében. A tengerhajózási vállalatokat bemutató fejezetek pedig a különböző hajózási társaságok hivatalos logóinak és zászlóinak közlésével támogatják a további kutatásokat, így például a vizuális források (fényképek) értelmezését.

¹⁰ Az adriai térségben folyó versengő nemzetépítési stratégiákat és a gazdasági térnyerésért folyó hasonlóan kiélezett versenyt Borut Klabjan szellemesen a „versenyfutás az Adriáért” (*scramble for Adria*) kifejezéssel illetve írásában, amikor a témának szentelte *Fórum* rovatát az *Austrian History Yearbook* 2011-es kiadása. A megjelent tanulmányok a Klabjan-szöveg kivételével az olasz–dél-szláv érdekütközéseket állították középpontjukba, ezért is volna nagy jelentőségű egy angolul is olvasható munkában ehhez a magyar verziót hozzátenni, a nemzetközi kontextus figyelembevételével. Klabjan, Borut 2011: „Scramble for Adria”: Discourses of Appropriation of the Adriatic Space Before and After World War I. *Austrian History Yearbook* (42.) 1. 16–32. A városi életben megmutakozó, az idő előrehaladtával egyre éleződő nemzeti konfliktusokról lásd többek között Fried Ilona 2001: *Emlékek városa Fiume*. Budapest; illetve Ordasi Ágnes fent említett bevezető tanulmányát: Ordasi 2018.

¹¹ Gonda Béla például, aki 1883-tól a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium hajózásért és kikötőépítésért felelős főosztályának vezetője volt, politikai és technotudományos szempontból is kétség nélkül optimista narrációjában sem hallgatja el, hogy Fiume városának korábbi hajóépítő és vitorlahajós elitje visszafordíthatatlan károkat szenvedett, a város régi patricius-családjai kétségbeesett helyzetbe kerültek. Gonda Béla 1906: *A magyar tengerészet és a fiumei kikötő*. Budapest, 91. Természetesen az iparosodáshoz köthető egyéb társadalmi konfliktusok is ismertek, a munkások küzdelmeiről megjelent izgalmas recens tanulmány: Jeličić, Ivan 2018: The Typographers’ Community of Fiume: Combining a Spirit of Collegiality, Class Identity, Local Patriotism, Socialism, and Nationalism(s). *Austrian History Yearbook* (49.) 1. 73–86.

Pelles Márton és Zsigmond Gábor munkája a további kutatásokhoz olyan kézikönyvként fog szolgálni, amelyet egyetlen e témával foglalkozó kutató sem nélkülözhet, és mindegyikük hálás lesz a strukturáltan közölt adatokért. Figyelembe véve, hogy a hosszú 19. század tekintetében is egyre növekvő érdeklődés övezi a transznacionális, sőt globális szempontú történetírást, illetve az Osztrák–Magyar Monarchián belül Magyarország birodalmi integrációját (*imperial turn*), az összbirodalom és benne a magyar birodalomfél külkapcsolatait, biztosak lehetünk abban, hogy ennek a nagy vállalkozásnak az eredményei számos módon fognak hasznosulni a jövőben.

Eszik Veronika

Családi kapitalizmus a gyarmati Indiában?

Chikayoshi Nomura: The House of Tata Meets the Second Industrial Revolution. An Institutional Analysis of Tata Iron and Steel Co. in Colonial India.

Springer, Szingapúr, e-book, 2018. 287 oldal.

Chikayoshi Nomura, az Oszakai Városi Egyetem Irodalom- és Humántudományi Karának professzora kötetében közel két évtized kutatómunkáját összegezte. A könyv érveinek egy része az elmúlt évtizedben neves dél-ázsiai folyóiratokban megjelent, a munka érvelése egészében mégis újszerű.¹ Nomura alapvető szándéka az, hogy rámutasson: a brit gyarmati időszak gazdaságát, s ezen belül az iparra gyakorolt hatását nem érdemes a jó-rossz dichotómiában értékelni. A szerző határozottan érvel amellett, hogy a továbblépés kulcsa, ha az üzleti szervezetek irányításának belső átalakulásait, a tőke és az előállított termékek piaci környezetének intézményi vonatkozásait, valamint a tulajdonosok, a menedzsment és a tényleges termelést végzők kapcsolatának jellemzőit vizsgáljuk. Jóllehet ezt a nézőpontot az általa elsődlegesen használt levéltárak – a Dzsamsedpurban, vagyis India első acélipari központjában található, a Tata Iron and Steel Company (TISCO) iratait őrző Tata Steel Archives és a Tata cégcsoport pune-i levéltára (Tata Central Archives) – magától értetődővé teszik, a Tata család acélipari komplexumának történetét vizsgálók eddig mégis kerülték ezt a perspektívát.² Nomura nézőpontját egyrészt hátrere indokolja: Japán ipari-pénzügyi rendszerének 19. század végi történetét a Tata-csoporthoz hasonló konglomerátumok határozták meg, másrészt az is segítette, hogy a fenti két levéltár az elmúlt két évtizedben egyre hozzáférhetőbbé és kutatóbarátabbá vált. Mivel a TISCO-t mint vállalatot tette meg főszereplővé, Nomura egy kötetben képes tárgyalni a munkások szerveződésének és életkörülményeinek, a tőkefelhalmozás, a gyarmati helyzetből eredő lehetőségek, kényszerek és korlátok, valamint a gyarmati

¹ Nomura, Chikayoshi 2010: Development of Labour Management System of Industrial Enterprise in Colonial India: A Case Study of the Tata Iron and Steel Company. *International Journal of South Asian Studies* 3. 101–145; Nomura, Chikayoshi 2011: Selling Steel in the 1920s: TISCO in a Period of Transition. *Indian Economic & Social History Review* (48.) 1. 83–116.; Nomura, Chikayoshi 2014: The Origin of the Controlling Power of Managing Agents over Modern Business Enterprises in Colonial India. *Indian Economic & Social History Review* (51.) 1. 95–132.

² Az elmúlt évtizedek TISCO témájú monográfiái: Mamkoottam, Kuriakose 1982: *Trade Unionism Myth and Reality. Unionism in the Tata Iron and Steel Company*. Delhi; Datta, Satya Brata 1986: *Capital Accumulation and Workers' Struggle in Indian Industrialisation. The Case of Tata Iron and Steel Company, 1910–1970*. Stockholm; Bahl, Vinay 1995: *The Making of the Indian Working Class: A Case of the Tata Iron and Steel Company, 1880–1946*. New Delhi–London; Simeon, Dilip 1995: *The Politics of Labour Under Late Colonialism: Workers, Unions, and the State in Chota Nagpur, 1928–1939*. New Delhi.

kormány és a nacionalista ellenzék viszonyának történetét. A korábban megjelent TISCO tematikájú monográfiák a szakszervezeti mozgalom belső dinamikájára, valamint a cégvezetés elleni harcaira fókuszáltak úgy, hogy közben a cégvezetés belső változásaira, valamint a gyártott termékekre nem figyeltek. A TISCO korabeli jelentőségét a szerző röviden így összegzi:

„A TISCO 1907-ben Jamsetji Nusserwanji Tata pénzügyi és szervező tevékenységének eredményeképp alakult meg. A vállalatnak, amely a gyarmati India első [...] második ipari forradalomhoz tartozó sikeres ipari üzeme, sikerült az indiai önellátás szintjét közel nulláról 70%-ra növelnie az 1930-as évekre. A Taták India vezető üzleti családjává váltak, akiknek a 20. század elejétől széles körű befolyásuk volt a gazdaság és politika terepén.” (9.)

A TISCO 1900 és 1939 közötti történetét Nomura távolról sem üzleti sikerként írja le, s ellentétben több, a Tata családdal foglalkozó, business history jellegű monográfiával, nem állít szobrot sem a Tata család század eleji generációjának, sem a cégcsoportot 1937-től vezető, s a 20. század egyik filantróp üzletember sztárjának tartott J. R. D. Tatának. A monográfia egyes fejezetei követik ugyan a Tata családról ismert narratívát, így például az acélipari üzem helyszínének és vezető menedzserei kiválasztásának elbeszélésekor a korábbi művekkel összhangban dramatizálja az USA-ban dolgozó mérnökök és az indiai tőkés közötti találkozásokat, a cégcsoportot vezető családtagok heroizálása azonban nem meghatározó.³ Nomura a TISCO termelékenységének időbeli változásával kapcsolatos számításokból kiindulva teszi fel kutatási kérdéseit. Ez alapján ugyanis a termelékenység volt az a tényező, amely a kezdeti években a legfőbb akadályát képezte a profit növekedésének: néhány évnyi javulás után az 1920-as évek végétől ismét visszaesés következett. A szerző a munkaerő termelékenységéről szólva fel sem veti a kortársak indiai munkaerővel kapcsolatban faji-kulturális jellemzőkön alapuló érvelését.⁴ Nomura tézise az, hogy a termelés hatékonyságának kulcsa egyrészt a vállalaton belüli vertikális kommunikáció hiányossága, másrészt a tőkepiac intézményeinek fejletlensége és a tulajdonosi szerkezet közötti kölcsönhatás.

A vállalaton belüli kommunikáció iránti érdeklődésből következik, hogy a munkaügyi konfliktusok elemzése teszi ki a kötet harmadát, s egyben legterje-

³ A Tata család üzleti teljesítményét felmagasztaló, közelmúltban megjelent munkák: Lala, R. M. 2007: *The Romance of Tata Steel*. New Delhi; Casey, Peter 2013: *The Greatest Company in the World: The Story of Tata*. New Delhi; Mithas, Sunil 2014: *Dancing Elephants and Leaping Jaguars: How to Excel, Innovate, and Transform Your Organization the Tata Way*. North Potomac; Bhat, Harish (ed.) 2018: *The TATA Saga*. Delhi; Shah, Shashank 2018: *The TATA Group. From Torchbearers to Trailblazers*. New Delhi; Kuber, Girish 2019: *The Tatas. How a Family Built a Business and a Nation*. Delhi.

⁴ Az indiai munkaerővel kapcsolatos elképzelésekről lásd Balogh Róbert 2018: Éhezés, élelmézés és modernitás a gyarmati Indiában, 1920–1950. *Világtörténet* 3. (40.) 4. 633–650. (<http://real.mtak.hu/91607/> – utolsó letöltés: 2019. október 27.)

delmesebb fejezeteit (5. és 7. fejezet). A kötet világosan láttatja, hogy a Dzsamedpurban működő két korabeli szakszervezet egymáshoz és a vállalathoz fűződő viszonyát Brit India Kormánya (*Government of India*, GOI) és a nacionalista ellenzék (a Kongresszus Párt) közötti erőviszonyok változása, a cégvezetésnek ezen viszony piaci és intézményi hatásait mérlegelő helyezkedése, valamint az önmagukat előtérbe helyező szakszervezeti vezetők politikai manőverei is jelentősen befolyásolták. Ezek olyan tényezők, amelyekre a korábbi munkák is fókuszáltak. Emellett azonban Nomura rámutat arra is, hogy a konkrét konfliktusok kialakulásának kulcsa az volt, hogy a cégvezetés az 1920-as és 1930-as évek végén sem volt tisztában a reálbérek és a megélhetéshez szükséges pénzösszeg lokális és regionális növekedésével, s nem vette komolyan a munkások panaszainak változását sem. Utóbbiak közé a fizetési viszonyokon kívül elsősorban a sztrájkokat követő elbocsátások, valamint a szakszervezetek elismerése tartozott. Az információ hiánya azért is meglepő, mivel a Tata vállalat 1919-ben világhírű társadalomtudósokat hívott meg Dzsamedpurba, s magát a várost a vállalati adminisztráció irányította, és a városkép kialakítása is neves építészek tervei alapján folyt. Ráadásul az 1920-as évek elejétől Brit India Vámmegállapító Tanácsa (*Indian Tariff Board*) rendszeresen monitorozta a TISCO helyzetét, beleértve a munkások létszámát is. A rendszeres adatfelvételen kívül két nagyobb vizsgálat is zajlott a korszakban: 1930–31-ben a Munkaügyi Királyi Bizottság (*Royal Commission on Labour*), 1939-ben a Bihar Tartományi Munkaügyi Bizottság (*Bihar Labour Enquiry Commission*) kért be részletes statisztikai adatokat és kérdezett meg számos helyi tisztviselőt. Nomura nem azért tud újat mondani a sztrájkok értelmezéséről, mert új adatokat tár fel, hanem azért, mert újraolvassa ezek vállalatörténeten belüli jelentését.

„Rámutattunk arra is, hogy mind a munkaerő nyugtalansága, mind az alacsony termelékenység mögött jelentős részben az állt, hogy nem voltak a vállalatvezetés és a munkások között közvetíteni képes szereplők. Ezt azt jelenti, hogy még az 1920-as évek végén sem létezett egy olyan szervezeti egység, amely közvetlenül el tudta látni a munkaerő gazdálkodás körébe tartozó feladatokat, s amely a »jobbber« személyes kapcsolatain alapuló, közvetett munkaerő gazdálkodási rendszer helyébe léphetett volna.” (249.)

A kötet jelentősen átformálja a TISCO-ról eddig ismert képet akkor is, amikor rámutat, hogy a befektetési bankok hiánya, az ezeket helyettesítő úgynevezett *managing agencyk*, valamint az indiai tőzsde intézményi fejletlensége milyen nagy szerepet játszott a beruházásokhoz szükséges tőke előteremtésében, valamint a részvényesi kör kialakításában, és mindez hogyan korlátozta a termelékenység növelését bizonyos időszakokban. Nomura cáfolja azt a tételt, miszerint a gyarmati Indiában egyáltalán nem épült ki az üzleti tevékenységet segítő jogi és pénzügyi infrastruktúra. A szerző a brit Company Act indiai adaptálásának, a vámok eltörlésének, a vasútépítés által drasztikusan csökkenő információ-

hiánynak, a szén mint energiaforrás kiaknázásának, valamint a rúpia aranyalapra helyezésének jelentőségéről ír. Ezzel együtt azért olyan intézményi hiányosságok is maradtak az indiai gazdaságban, amelyek megnehezítették a jelentős ipari beruházásokat. Annak ellenére, hogy a rövid távú hitelek kamatlábai elérhetőek voltak, a hosszú lejáratú hitelek intézményi feltételei hiányoztak:

„A hosszú lejáratú tőkére a modern üzleti társaságoknak jellemzően a beruházás kezdeti időszakában van szükségük, s ehhez bankhitel és/vagy részvénykibocsátás és/vagy adósságlevél (*debenture*) kibocsátása révén jutnak hozzá. Japánban és Németországban a banki hitelezés a hosszú lejáratú tőkekínálat fontos forrása volt az iparosodás kezdeti szakaszaiban, erre az eszközre a gyarmati Indiában azonban nem lehetett számítani, mivel az indiai bankok nem voltak hajlandóak hosszú lejáratú hitelt nyújtani az üzleti társaságoknak.” (36.)

Befektetési bankok hiányában a hosszú lejáratú hitelek felvétele és a kötvénykibocsátás nem jöhetett szóba, így a beruházások számára maradt a részvénykibocsátás mint a tőke előteremtésének eszköze. A cégek tőzsdére lépését a vállalati törvények lehetővé tették ugyan, de a tőzsde kötelező szabályok nélkül működött, így nem volt megfelelő helyszín a részvények adásvételére.

„A tőzsde csak nagyon korlátozott mértékben volt alkalmas részvénytranzakciók lebonyolítására, így az üzleti társaságok saját jóhírukra és az »ügynökségekkel« meglévő informális kapcsolatrendszerükre támaszkodva kerestek olyan vevőket, akik hajlandók voltak részvényt somagot venni.” (40.)

A *managing agency* a befektetési bankokhoz hasonló mértékben viselték a kezdeti kockázatot, ennek mérséklésére azonban a szindikált kölcsönügyletek helyett a személyes ismeretségre alapozták stratégiájukat. Ez azonban korlátozta az elérhető tőke mennyiségét, és emellett megakadályozta, hogy a döntésekben a részvényesek álláspontja, s ne a Tata család társadalmi súlya tükröződjön.⁵ Nomura munkájának egyik legfontosabb vonása, hogy a termelési kapacitás 1910-es évek második felében programszerűen megfogalmazott és az 1920-as évek elejére végrehajtott tervét (*Grand Extension Scheme*, GES) az acél- és tőkepiaci viszonyok, a termelékenység és gyarmati kormányzati politika kontextusába, valamint a TISCO II. világháború előtti történetének gyújtópontjába helyezte. A cégvezetés már az I. világháború alatti konjunktúra idején tisztában volt vele, hogy készülnie kell a visszaesésre, s azzal is, hogy a gyártás minőségi problémáit csak további fejlesztéssel lehet megoldani. 1920-ban az árviszonyok drasztikusan megváltoztak: a vasérc ára nem csökkent, de az acélé igen, ráadásul a kormány a rúpia felértékelése mellett döntött, így a TISCO komoly bajba került. A kiutat

⁵ Lásd még: Nomura 2011; Varottil, Umakanth 2015: Corporate Law in Colonial India: Rise and Demise of the Managing Agency System. *NUS Law Working Paper Series* 2015/016.

a liberális gazdaságpolitikából engedő kormányzat által 1924-ben bevezetett vámvédelem, valamint a kormány direkt acélvásárlásai jelentették. Nomura határozottan állítja, hogy ezek nélkül a vállalat nem lett volna képes versenyképessé válni. Ezek az 1920-as évek elején lezajlott változások a korábbi vállalat-történeti feldolgozásokban belesimultak az alapítás történetébe.

A TISCO-val kapcsolatos kutatás a korábbi évtizedekben hajlamos volt eltekinteni annak elemzésétől, hogy maga az előállított anyag hogyan formálódott és miként hatott vissza a vállalat vezetésének döntéseire. Nomura ezen kérdés körvonalait is vázolja. Elsősorban arról van szó, hogy a Brit Birodalmon belül a brit sztenderdek megfelelő acéltermékeknek volt piaca. Azon termékeket, amelyek esetében a laboratóriumi vizsgálat ettől eltérő szén- és kéntartalmat mutatott ki, sem az állami, sem a magánszereplők nem keresték. Ez a helyzet azonban nem volt igaz Kínára, Japánra, az európai országokra és azok gyarmataira. A TISCO annak ellenére sem kezdett a nem brit sztenderd gyártásába, hogy így lemaradt az európai árversenyben. A döntés hátterében az állt, hogy a cég működését az indiai kormányzat megrendelése biztosították, így nem volt arra kényszerítve, hogy vállalkozzon az említett hitelpiaci helyzet miatt kockázatos váltásra. Ez a döntés ahhoz is vezetett, hogy a termelékenység növelésére és a munkaerő termelékenységének javítására sem volt kényszerítve, s ez az újabb infláció idején, az 1930-as évek végére ismét sztrájkokat és erőszakot eredményezett.⁶

Nomura integrált, a japán ipari-pénzügyi tapasztalatból következő egyedi látásmódja tehát képes arra, hogy kritikusan láttassa a korszak kapitalizmusát, de közben nem kérdőjelezi meg a kapitalizmus egészét.⁷ Látószögének mégis vannak olyan vakfoltjai, amelyek 2019-ben meglepőnek tűnnek. Így elsősorban az, hogy Nomura semmit sem mond a beruházás által okozott közvetlen környezetszennyezésről és azokról a lokális ökológiai és humánökológiai károkról, amelyeket az acéltermeléshez szükséges szén és vas-, valamint mangánércet adó bányák nyitása okozott. A képzetlen, a korban *coolie*-nak, illetve *rezának* nevezett munkaerő Nomura adatai szerint a napi dolgozói létszám tizedét jelentette, a kötetből mégis kimaradt az a kérdés, hogy a helybeli, törzsi lakosságból hogyan vált *coolie* munkás, és miként alakult át a regionálisan jellemző törzsi életforma és a hagyományos gazdaság.⁸ Teljesen a szerző látókörén kívül maradt továbbá

⁶ A város és a vállalat II. világháború alatti helyzetére lásd Balogh Róbert 2013: Háborús tájkép, jegyrendszer és hatékonyság: A II. világháború hatása egy ipari város társadalmára Indiában. *Világtörténet* 3. (35.) 2–3. 365–380. (<http://real.mtak.hu/22294/> – utolsó letöltés: 2019. október 27.)

⁷ Andrew Sanchez és Christian Strümpell jelenkori Dzsamsedpurra vonatkozó antropológiai kutatásai ez utóbbira példák: Sanchez, Andrew – Strümpell, Christian 2014: Sons of Soil, Sons of Steel: Autochthony, Descent and the Class Concept in Industrial India. *Modern Asian Studies* (48.) 5. 1276–1301; Sanchez, Andrew 2018: *Criminal Capital: Violence, Corruption and Class in Industrial India*. Abingdon–New York.

⁸ Mohapatra, Prabhu P 1991: Class Conflict and Agrarian Regimes in Chotanagpur, 1860–1950. *Indian Economic and Social History Review* (28.) 1. 1–42; Pati, Biswamoy 2016: The Rhythms of Change and Devastation: Colonial Capitalism and the World of the Socially Excluded in Orissa. *Social Scientist* (44.) 7–8. 27–51; Pandey, Rajanikant 2019: Mining and

a TISCO földtulajdonosi szerepe is. Ma semmi esetre sem szabad elfeledkez-nünk arról, hogy az ökológiai válság korát éljük, s ennek háttérében jelentős részben – lokálisan és globálisan is – az iparban előállított anyagok, az előállítás folyamata, valamint ezen termékek felhasználásának méretei és módja áll. Ez a szempont ma már nem hagyható ki egy iparvállalat történetéből sem. Hiány-érzet maradhat az olvasóban azért is, mert Dzsamsedpur mint város nem került a kötet szereplői közé, főként úgy, hogy a területnek a Tata család mintaváros jellegét kívánt adni, legalábbis a szakképzett dolgozók számára. A várostervezés mint téma jelen van ugyan a szakirodalomban, de a korábbi tanulmányok a vál-lalattörténetet és a várostervezés kérdését nem integrálták.⁹

Nomura konklúziójában kiemeli, hogy kutatásainak jelentősége akkor mutatkozik majd meg, ha jelen kötetet további, gyarmati keretben növeke-désnek indult vállalatbirodalmak esettanulmányai követik, s így a TISCO útja összehasonlíthatóvá válik. A pénzpiacok intézményeinek és az elérhető eszközök vállalati működésre gyakorolt hatásai, a vállalaton belüli kommunikáció, vala-mint a termelés környezeti hatásai a 20. század eleji ipartörténet-írás alapkérdései lehetnek bárhol a világon. Az pedig, hogy a kötet e-book formátumban is elér-hető, megkönnyíti, hogy valóban széles körű recepcióra találjon, és nem melle-sleg csökkenti a kiadás ökológiai lábnyomát is.

Balogh Róbert

Anthropology in Indian Industrialism. In: Behera, Maguni Charan (ed.): *Shifting Perspectives in Tribal Studies. From Anthropological Approach to Interdisciplinarity and Consilience*. Singa-pore, 273–290.

⁹ Sinha, Amita – Singh, Jatinder 2011: Jamshedpur: Planning an Ideal Steel City in India. *Journal of Planning History* (10.) 4. 263–281; Lee, Rachel 2012: Constructing a Shared Vision: Otto Koenigsberger and Tata & Sons. *ABE Journal* 2. (<http://journals.openedition.org/abe/356>; DOI: 10.4000/abe.356 – utolsó letöltés: 2019. október 27.)

*Fejős Zoltán: „Mert abban az időben lehetett vándorolni”.
A cigándi amerikasok emlékezete.*

Cigánd Város Önkormányzata, Cigánd, 2017. 336 oldal.

Fejős Zoltán néprajztudós, az amerikas magyarok történetének tapasztalt kutatója. Elsőként 1984-ben, majd pedig 1988-ban nyílt lehetősége huzamosabb ideig az Egyesült Államokban kutatni, és ezután is több alkalommal visszatért, elsősorban Illinois államba és környékére. Kutatásai eredményeképpen született meg *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940* című könyve,¹ mely azonos című kandidátusi disszertációja alapján jelent meg.² A szerző ezzel a Chicagóba kivándorolt magyarok történetét feldolgozó kötettel, illetve számos más tanulmánnyal már letette névjegyét a magyarországi kivándorlás-kutatás témakörében. A most ismertetendő könyvében egy amerikai nagyváros helyett ezúttal egy magyarországi kistelepülés, Cigánd szemszögéből közelíti meg a témát, változatos forrásanyag feldolgozásával.

Ennek a széles körű, elsődleges forrásfeltárással és terepmunkára épülő kutatói tapasztalatnak a hatása a szerző legújabb kötetén is érezhető, aki a Cigándról történt elvándorlás bemutatásában is igen széles és sokrétű primer forrásanyagot használt fel. A források adatai alapján olyan adatbázist épített, melynek segítségével árnyaltabb kép kapható, és sokféle elemzés elvégezhető az elvándorlók életútjáról és társadalmi hátteréről. A cigándi amerikasok emlékezete éppen ezek miatt több egy hagyományos helytörténeti műnél. Példaként jár elől nemcsak a kivándorlás folyamatának kutatásában, de a legmodernebb kutatási módszerek alkalmazásában is. Felismeri, hogy a migráció komplex jelenség, a kivándorló és sok esetben visszavándorló népesség pedig több pusztán számadatnál, ezért valóságos emberekről, családtörténetekről kíván beszélni. A migráció folyamatát pedig lokális „keretek között megfigyelhető mintáiban próbálja érthetővé tenni” (8).

A cigándi kivándorlás története az 1880-as években kezdődött, az első kivándorlót 1885-ből sikerült azonosítani. A településről 1936-ig összesen 546-an vándoroltak el, a csúcspont az 1905-ös év volt 85 kivándorlóval. Ehhez fontos hozzátenni, hogy az 546 eset között nemcsak a cigándi lakosok, hanem Cigándon született, de a kivándorlaskor már máshol élt, cigándi származású, amerikai állampolgár, illetve amerikai születésű, de utoljára Cigándon élt személyek is találhatók (32). Az elvándorló-történetek feldolgozhatósága teljesen különböző: vannak, akiknek a teljes életútja rekonstruálható, mint például az 1893-as chicagói világiállítás híre miatt a kivándorlás mellett döntő Molnár Kálmáné (39). Vannak viszont sajnos olyanok, akikről a kivándorlás tényén kívül – és persze azon kívül, hogy cigándiak voltak – szinte semmit sem tudunk. Az adatok

¹ Fejős Zoltán 1993: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Budapest.

² Interjú Fejős Zoltánnal: <http://www.agt.bme.hu/balassi/fejoszoltan.html> – utolsó letöltés: 2019. május 5.

tehát semmiképpen sem teljes körűek, ezt a szerző is több ponton hangsúlyozza a kötetben.

A könyv három nagyobb részből áll. Az első és egyben legterjedelmesebb rész közel kétszáz oldalban mondja el Cigánd kivándorlástörténetét rendkívül részletgazdag, sok vizsgálati szempontot figyelembe vevő, széles módszertani spektrumú módon. A második rész tulajdonképpen egy forrásközlés, mely egy cigándi kivándorló, Kő Csáki József verses formában íródott önéletrajzát tartalmazza. A harmadik rész lényegét tekintve egy adattár a cigándi kivándorlókról az amerikai kikötők 1885 és 1936 közötti nyilvántartásai szerint.

A mű hiánypótló krónikája a tengerentúlra irányuló kivándorlásnak, melynek során – ahogy az *Eger* című hetilap fogalmazott a kivándorlás csúcsideszakának kellős közepén – „Amerika dollárja [vitte ki] népünket évente ezrével a vészes idegenbe”.³ A „vészes idegen”, Amerika földje azonban nem mindenki számára volt vészes, ahogyan ezt a cigándi kivándorlók élettörténetének számos pozitív példája is bizonyítja. Legtöbbször nem az állandó letelepedés gondolatával, hanem azzal a céllal vándoroltak ki, hogy kemény munkával néhány hónap vagy év alatt elég pénzt gyűjthessenek össze egy nagyobb földterület vásárlásához Cigánd határában. Ez nem tért el az országos trendektől, hiszen az elvándorlók fő célja általánosságban is a tőkegyűjtés volt, hogy hazatérve „önmagukból független birtokos parasztot vagy mesterembert faragjanak”.⁴ A cigándiak esetében a kivándorlás sokaknak sikert, prosperitást hozott, ami legtöbbször „dolláros földekhez” jutást jelentett. Cigándon így nevezték azt az egyébként Zsóna-kert, illetve Karádiföld nevű, Tiszacsermelyhez tartozó külterületet, ahol az Amerikában keresett pénzből vásárolt telkek voltak (153).

Az első rész alapvetően kronológiai rendben, ugyanakkor egyes fontosabb vizsgálati szempontokra külön fejezetben kitérve mutatja be a település lakosainak kivándorlását. A szakasz első fejezetének címe egyben egy rendkívül fontos kérdést tesz fel: „Megismerhető-e egy település kivándorlása?” A szerző a 19. század végi – 20. század eleji nagy elvándorlás témájával kapcsolatban a modern történettudomány egyik alapvető problémáját feszegeti: „hogyan szólhat hozzá egy ilyen általános problémához egy helyi, lokális vizsgálat?” (15.) A szerző leegyszerűsítőnek tartja azt a megszokott narratívát, mely szerint a kivándorlás az elszegényedés egyenes következménye volt. A folyamathoz számos további tényező is hozzájárult, például a kedvezőtlen birtokviszonyok, a megváltozott természeti környezet, a magas adók, az iparosodás elmaradottsága, a hitelfelvelelek és az uzsorakamatok, és még lehetne sorolni. Fejős Zoltán a helyi információk és az amerikai hatóságok által felvett adatok figyelembevételével kísérel meg a „cigándi esettanulmány” felvázolását, melyben a megszokott narratívákhoz képest a kivándorlással kapcsolatos olyan ismeretek és összefüggések is meg-

³ Hevesy Lajos 1911: Kincskeresők Tisztítótüze. *Eger* 1911. július 29. 6.

⁴ Várdy Béla 2000: *Magyarok az Újvilágban*. Budapest, 198.

vizsgálhatók, melyek pusztán helyi források és visszaemlékezések alapján nem szűrhetők le (34).

A szerző a helyi forrásokat és az online adatbázisoknak köszönhetően ma már széles körben elérhető amerikai forrásanyagot is kiaknázva kutatja fel Cigánd elvándorlóit. A széles spektrumú forrásanyagban az Ellis Islanden (kisebb részben pedig Philadelphia és Baltimore kikötőiben) rögzített beutazási nyilvántartások és hajóutaslisták,⁵ a Hamburgból induló hajók saját utaslistái, amerikai népszámlálások adatai, állampolgársági kérelmek dokumentációi, az általános katonai sorozások az I. és II. világháború során alkalmazott regisztrációs lapjai és nyilvántartásai,⁶ társadalombiztosítási kimutatások szerepelnek számos más primer forrás társaságában. A szerző alapvető munkamódszere az adatbázis-építés, amellyel a mai történettudományban talán a leginkább előremutató digitális bölcsészet irányába indul el. Adatbázisában összesen 546 cigándi elvándorlót azonosított, akikről a helyi és az interneten elérhető források adta lehetőségekhez mérten igyekezett minden lehetséges adatot összegyűjteni.

Fejős Zoltán a kvantitatív jellegű, statisztikai adatforrások és a narratív források kiegyensúlyozott kombinációja mellett a leszármazottak (javarészt az ágensek unokái) visszaemlékezéseit is beépíti történetírói munkájába – ezzel is bizonyítva, hogy az oral history módszere bizony akár egy évszázad távlatából is alkalmas módszer a nagy elvándorlás kutatására. A cigándi kivándorlás történetének feldolgozását a tárgyi emlékek és számos korabeli, illetve saját készítésű fotó teszi teljessé.

A fejezetben a kvantitatív és a kvalitatív módszerek kellő egyensúlyban változtatják egymást. Ezek biztos kezű egyensúlyozásával a szerző részletesen bemutatja a cigándi kivándorlás menetét, a kivándorlókat, illetve olyan fontos résztemaköröket, mint például a női kivándorlás és a zsidók elvándorlása. Egyéni élettörténetek is bemutatásra kerülnek, az egyik fejezetben például megismerjük Kő Csáki Józsefet, akinek verses önéletrajza a kötet teljes második részét képezi. A vizsgálati szempontok igen szerteágazók: a szerző nemcsak helyi, cigándi szemszögből vizsgálódik, hanem külön-külön fejezetekben elemzi például az együtt- és külön vándorlás, az amerikai munkavállalási mintázatok, a remigráció vagy a helyi emlékezet kérdésköreit. A cigándiak fő amerikai „célpontja”, a New York államban található Kreischerville, azaz Krájsvill is ismertetésre kerül (61). A Staten Islanden lévő település, ami ma már New York City részét képezi, 1900-ban mindössze 1135 fős lakossággal rendelkezett, akik közül 67 volt magyar (származású). A magyar kolónia 1907 körül már kialakulóban volt,

⁵ Ezek több online adattárban is elérhetőek már, a legismertebb talán a The Statue of Liberty – Ellis Island Foundation honlapja: <https://www.libertyellisfoundation.org> – utolsó letöltés: 2019. május 5.

⁶ Az I. világháborús regisztrációs lapok alapján végzett önálló, szintén adatbázisalapú kutatásra példaként említhető Ambrus László 2018: Magyar „doughboyok” az I. világháború amerikai hadseregében – egy propozográfiai kutatás jelene és jövője. *Hadtörténelmi Közlemények* (131.) 3. 735–756.

a cigándiak is a századforduló környékén kezdtek ide érkezni. Ebből a fejezetből az olvasó a cigándi amerikasok életének tengerentúli oldalával is megismerkedhet. Megelevenedik például a helyi magyar református közösség szerveződése, a saját templom vásárlása és felszentelése, illetve a betegsegélyező egyesület alakulása is, melynek például 1919 végére 36 cigándi tagja volt (73). Az első részt rövid bibliográfia, forrás- és képjegyzék, illetve név- és családtörténeti mutató zárja.

A kötet egyik legérdekesebb – egyben legszórakoztatóbb – része az, amelyben Kő Csáki József önéletrajza olvasható *Mindenütt helyt álltam* címmel. Ahogy a szerző fogalmaz, Csáki életrajza két külön világot ötvöz, „a viszonylag zárt parasztit és egy iparit [...] az Atlanti-óceán túlsópartján” (204). A kivándorló parasztember írói vénával is rendelkezett, versbe szedve írta meg élettörténetét 1878-as születésétől egészen 1920-ig, igen érdekes, itt-ott egészen megható részletektől sem mentesen. Csáki valóban mindenütt helytállt, a strófákat olvasva sokszínű, izgalmas életút bontakozik ki, melyet Fejős Zoltán gyakran primer forrásokra való hivatkozásokkal, életrajzi adatokkal, magyarázatokkal, képek beillesztésével egészít ki, alátámasztva Csáki saját narrációját.

A könyv harmadik részében a szerző az amerikai kikötői nyilvántartások adatai alapján közli a cigándi származású vándormunkások és kivándorlók névsorát, néhány fontosabb információval (Ellis Islandre érkezés dátuma, életkor, induló kikötő, hajó neve, amerikai kapcsolat, úticél stb.) 1885 és 1936 között, évenkénti bontásban. Egy különálló jegyzékben szerepel az Egyesült Államokban elhunyt cigándiak részleges jegyzéke, néhány sírkőfotóval kiegészítve a findagrave.com-ról.⁷ Ez az adattár egyedülálló példája egy település összes elvándorlójának részletes kigyűjtésére.

A kiadást felvállaló önkormányzat jól láthatóan fontosnak tartotta a külső világban is színvonalas kötet megjelentetését, aminek köszönhetően a könyv kemény táblás kiadásban, kitűnő minőségű papírra nyomva készült, a színes fotók jó minőségűek, nagy felbontásúak. A borítótér Gerhes Gábor Munkácsy Mihály-díjas képzőművész munkája. A kötet mind szakmai színvonalában, mind pedig külalakjának minőségében méltó emléket állít a Cigándról kivándoroltaknak.

A nagy elvándorlás óta már három nemzedéknyi idő eltelt, a történelmi emlékezet megőrzése és átörökítése pedig nemzedékről nemzedékre egyre nehezebb feladat. „Ez a könyv része ennek az átörökítési folyamatnak” – írja a szerző (183), a kötet fontosságát pedig éppen ez adja. A helyi emlékezet ugyanis identitásképző erővel bír. Ahogy Gyáni Gábor fogalmazott ebben a kérdésben: „A helyi identitás megteremtéséhez és ápolásához elengedhetetlen valamilyen szintű »helyi tudás«, amely annak a lokális történelmi tudatnak az alapja, amely specifikus vonásokat mutat a múlt nagytörténetbe foglalt elbeszéléséhez képest.”⁸

⁷ A *Find a Grave* egy amerikai internetes adatbázis, amely sírfeliratokról és sírkövekről készült fotók széles köréhez biztosít hozzáférést kutatási céllal, a világ minden tájáról (www.findagrave.com – utolsó letöltés: 2019. május 5.).

⁸ Gyáni Gábor 2010: Identitás, emlékezés, lokalitás. In: uő: *Az elveszített múlt*. Budapest, 108.

Fejős Zoltán könyve is ezt a célt szolgálta – erre maga a szerző is kitér, amikor azt írja, egyik legfőbb célja az volt, hogy az új történelmi ismeretek rögzítése mellett „emlékezési folyamatot hozzon létre” (184), mégpedig „a sokféle megélt múlt összetartozásának felismerése és elfogadása érdekében” (188).

Fejős Zoltán a vállalt céljait maradéktalanul teljesíti, a kötet valóban hiánypótló módon, a modern történettudomány szempontjai szerint, és annak módszerei alkalmazásával végzi el a feladatot.

Rakita Eszter

Nyári Denisz: A kelet-szlavóniai magyarok a két világháború között. / Mađari istočne slavođu dvaju svjetskih ratova.

Zrínyi Magyar Kultúrkör, Eszék–Osijek, 2017. 150 oldal.

Az 1930-as években megindult hazai falukutatásokról sok mindent tudunk, s időnként szó esik a hasonló felvidéki, erdélyi akciókról is. Ahogyan a bemutatandó kötet bizonyítja, ilyen kezdeményezésekre a korabeli Jugoszláviában is sor került, de ezekről eddig alig tudtunk valamit. Szerencsénkre Nyári Denisz eszéki egyetemi docens kutatásai során felfedezett egy nagyszerű kéziratot, amely kilenc kelet-szlavóniai településről nyújt pillanatfelvételt 1937-ből. A magyar–horvát történész doktori dolgozatához gyűjtött anyagot Budapesten, amely az Eszék környéki magyar falvak (Haraszti, Kórógy, Szentlászló és Rétfalu) demográfiai elemzésével foglalkozott. A feltárás során az Országos Széchényi Könyvtárba besorolt Teleki László Alapítvány kéziratait is átnézte, ahol egy eddig ismeretlen összegzésre bukkant. Ez a forrás a Horvátországi Magyarok Demokratikus Szövetsége és az Eszéken működő, a tudományos munkákat pártállástól függetlenül példamutatóan támogató Zrínyi Magyar Kultúrkör támogatásával jelent meg. Mind a forrás, mind a Nyári által írt elemző tanulmány másfél száz oldalon és két nyelven olvasható kiadványként látott napvilágot 2017 őszén, melyet Jukic Zita eszéki levéltáros gondozott.

Az előszóban Nyári Denisz alapos és pontos helyzetképet rajzol a horvátországi magyarokról és az adatok felvé-

telekor használt módszerekről. Joggal állapítja meg: különböző okok miatt „szinte teljesen feledésbe merült, hogy egykor itt magyarok éltek és alkottak”. Az adatok közlése mellett fontosnak tartja megemlíteni, hogy a kétnyelvű kötet megjelenése „úttörő vállalkozásnak számít Horvátországban”, és bízik abban, hogy „komoly kérdésfelvetéseket indíthat el a horvátországi magyarok helyzetéről az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése utáni időszakban éppúgy, mint az azt megelőzőben” (6).

Röviden, de sikeresen megrajzolja az 1918 előtti közös államalakulatban a Horvátország szlavóniai területén élő magyarok elhelyezkedését, majd az új délszláv államba történt közigazgatási besorolásukat és azok változásait. Joggal állapítja meg, hogy a témakörben sok kiváló magyar és igen kevés horvát elemzés jelent meg. Helyesen külön kezeli a két világháború közötti időszakban a Drávától északra fekvő, Baranya megye volt dárdai járásának területén élő magyarokat, illetve a századforduló táján a polgári irányítás alá került volt határőrvideki falvak határában földet vásárolt és oda a Dél-Dunántúlról és Bácskából áttelepült gazdák településeit és az Eszéktől délre eső falvakat. A forrás háttérének elemzésekor Nyári ír az 1910. évi népszámláláskor rögzített és a horvát értelmiséget különösen zavaró százezer fölötti magyar jelenlétéről, melyet a korban

és azóta is általánosan elfogadott szemlélet szerint erőszakos behatolásnak, asszimilációs törekvésnek minősítettek és minősítenek Zágrábban. Horvát részről még a szakmai körökben sem történt kísérlet a 19. század utolsó évtizedeiben hirtelen és ugrásszerűen megnövekedett magyar lakosság összetételének elemzésére, melyet a szerző most tömören, de precízen elvégzett. A határőrvidék említett polgárosodása során magántulajdonba került, majd piaci viszonyok között eladott földek jelentős részét megvásárló magyar gazdák az átköltözéskor az addigi lakó-, illetve munkahelyük nagyüzemi körülményei között elsajátított modern gazdálkodási formákat is magukkal hozták, új növényeket és eszközöket használva Horvátországban. Bár leggyakrabban uradalmi cselédek vásároltak a Dráva jobb partján Belovár, Verőce környékén birtokokat, de a mobilis családok szépen gyarapodtak. Erre utal Nyári, s egyúttal jelzi, hogy a százezres nagyságú magyar lakosság természetesen élvezte a budapesti kormányzat támogatását. Itt újabb ellentétesen megítélt kérdéskör kapcsán kaphat a horvát olvasó, szakember reális képet: a Julián-akcióról és a magyar gyermekek iskoláztatásáról elfogulatlanul ír a szerző, szemben sok kortárs és jelenlegi kutatóval, akik a magyarosítást látták és látják az oktatási hálózat bővítésében. Mind az iskolák, mind a horvátországi magyarok számára kiadott sajtó kapcsán joggal jegyzi meg Nyári: ilyen nagy létszámú közösség támogatása természetes volt, ha ezt a kortárs horvátok nem is nézték jó szemmel. Az impériumváltás után nemcsak a budapesti támogató-

soktól estek el a magyarok, csukták be erőszakkal az iskoláikat, hanem másodrendű polgárokká is váltak az új államban, kimaradtak a földosztásból, és negatív megkülönböztetéseket alkalmaztak velük szemben.

Többek között ez váltotta ki a kelet-szlavóniai települések helyzetét feltáró forrás elkészítését 1937-ben, melynek ismert az adatgyűjtője: Deák Imre zombori ügyvéd. A kötet megjelenése óta kiderült, hogy ő az unokaöccse és beosztott munkatársa annak a Deák Leónak, aki a korszakban az egyik élharcosa volt a jugoszláviai magyarok érdekvédelmi tevékenységének. A zombori jogász komolyabb eredményeket is elért Belgrádban, s ennek eredményeként nyílt meg a fővárosban a magyar nyelvű tanítóképző. A Deák ügyvédi iroda hathatós tevékenysége ismert volt a korban Magyarországon is, s a Délvidék visszacsatolása után Leó országgyűlési képviselő és Bács megye főispánja is volt. Sokoldalú munkásságáról mostanában vesznek ismét tudomást a szakmai körök, a partizánok által kivégzett politikus rehabilitációja remélhetőleg együtt jár az adatgyűjtő Imre személyének jobb megismerésével is.

Az önkéntes munka során Deák Imre személyesen látogatta meg az Eszéktől délre fekvő falvakat. A kilenc települést Nyári Denisz három csoportba osztva elemezi:

Eszék (Osijek) és környéke: Lacháza (Vladislavci), Haraszi (Hrastin), Szentlászló (Laslovo), Rétfalu (Retfala),

Diakóvár (Đakovo) környékén: Gyakovó Selci (Đakovacki Selci) és Gyakovó Ivánfalva (Ivanovci Čakovački),

Vukovártól nyugatra: Csák (Čakovci) és Ójankovac (Stari Jankovci).

Deák Imre nemzetiségi adatai alapján Nyári táblázatokot készített, melyekből jól látszik, hogy az első csoportba tartozó falvak esetében néhány horvát, német és szerb lakost leszámitva színtiszta magyar közösségek működtek még 1937-ben. Ez alól Rétfalú jelentett kivételt, mely a gyakorlatban már akkor Eszék külső kerületének számított (ahová a villamos is kijárt), s ez magyarázza a magyarok arányának 10%-ra csökkenését. Hasonlóan magas (75% fölötti) volt a harmadik csoportba sorolt településeken a magyarok jelenléte. A püspöki székhely közvetlen szomszédságában fekvő második csoportba tartozó két faluban jelentős számú horvát is élt, de németek is laktak szép számban ott. Nyári összehasonlítja az 1910-ben végzett népszámlálás etnikai adatait a jugoszláv időszak három adatfelvételével, melyekből egyértelműen kiderül, hogy a magyarok száma folyamatosan csökkent. Sajnos a többi felvett adatból nem készült összevetés.

Az elemző tanulmány után olvasható a kötetben a kilenc település szó szerint közölt adatsora. Először a község közigazgatási besorolása kerül tisztázásra, majd a település eredetét írja le Deák Imre, s esetenként még az 1936. évi választások számszerű eredményeit is rögzíti. Minden falu esetében pontosan közli a határ teljes területét, de itt már a nagyon fontos belső szerkezetre is utal, mivel rögzíti a nagybirtokok és a parasztbirtokok nagyságát és a földhasznosítás módjait. Minden esetben részletes számokat ír a birtokmegoszlásról, s ahol több nemzetiség

lakott együtt, ott ezt a szempontot is figyelembe véve adja meg az adatokat. Az *Agrár* címmel ellátott fejezetben foglalkozik az impériumváltás után végrehajtott földosztás következményeivel, illetve minősíti a termelés színvonalát.

A gazdasági háttér bemutatása után a lakosság ügyeit veszi sorra. Rögzíti a létszámokat, a vallások szerinti megoszlásokat, az I. világháborúban önkéntesnek jelentkezett és oda telepített szerbeket (dobrovoljácokat) és egyéb idegeneket. A „szociális-gazdasági helyzet” alatt több évtizedre visszamenően leírja a házassági szokásokat, a születések-halálozások arányát, a jellemző betegségeket, a korábban hagyományos paraszti viselet meglétét, illetve a népszokásokat. Itt esik szó az iparosokról, a piaczásról, az étkezési és italozási szokásokról is. A vallási adatok pontos közlésekor névvel ellátva közli a papokat és tiszteleteseket, illetve a falusiak véleményét saját egyházi embereikről. Rendkívül különös esetet ír le részletesen Deák a Đakovo és Vukovár környéki falvakban: a magyar papok és misék hiányát a püspöknél jelző, de ezért megalázó elutasításban részesült hívek „óhitűre” tértek, melyet a jankovczi gazdák vezettek be. Bár a római katolikus püspök elérte, hogy egy idő után az „átiratkozást” az állami apparátus megtiltsa, de a hitéletet a maguk kezelésébe vevő községekben így magyarul imádkoztak az időnként Bácskából érkező papok segítségével. Az igen ritka áttérés részletes elemzése sajnos elmaradt, pedig a forrásból név szerint ismertek a családok, a delegáció összetétele és a püspöki elutasítás szövege is.

Külön egység szól az iskolákról, melyek esetében pontosan kirajzódik az új állam Julián-intézményeket bezáró, magyar oktatást nem engedő módszere, az erőszakos asszimiláció különféle lépései. A magyarul tudó egyházi személyek hiánya, a csak horvátul tanító pedagógusok ellenére megpróbálták a falvak öntevékeny módon társadalmi életet szervezni, egyesületeket működtetni. Ezeket külön fejezet veszi községenként számba, s ebből kiderül, hogy ezek a szervezetek eltérő hatékonysággal, különféle területeken dolgoztak. Különlegessége az adatfelvételnek, hogy pontos számokkal rögzíti a községekbe járó újságok címét, a megrendelők számát és az akkor nagy újdonságnak számító rádiókat.

A kilenc vizsgált településről nagyon alapos és mai fogalmaink szerint a szociológiai felmérések típusához sorolható képet rögzített Deák Imre. Eszék városáról is felvett adatokat, de ezek részletezésére nem került sor. A korabeli helyzet elemzésére kiválóan alkalmas leírások remélhetően valóban segítik a kelet-szlavóniai magyarságról alkotott kép pontosabb megrajzolását és a forrást közreadó Nyári Denisz által fölvázolt jövőt: előbb a magyar és a horvát szakemberek, később a közvélemény is elfogadja a magyarok térségbeli jelenlétének történelmi tényét és pozitív hatását.

Majdán János

SZERZŐINK

Balogh Róbert, történész
(Debreceni Egyetem BTK)
robert.balogh@arts.unideb.hu

Bódy Zsombor, történész
(Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Elméleti és Történeti Szociológia Tanszék)
body.zsombor@btk.ppke.hu

Eszik Veronika, történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
eszik.veronika@btk.mta.hu

Kisőrsi Zsófia, történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)
kisorsizsofia@gmail.com

Majdán János, történész
(Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet)
majdan.janos@pte.hu

Mikos Éva, néprajzkutató, folklorista
(MTA BTK Néprajztudományi Intézet)
mikos.eva@btk.mta.hu

Rakita Eszter, történész
(Eszterházy Károly Egyetem)
rakita.eszter@uni-eszterhazy.hu

Sándor Cecília, néprajzkutató, kulturális antropológus
(Budapesti Corvinus Egyetem)
ceciliasandor@yahoo.com

Tömöry Miklós, történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)
toemoery@gmail.com

CONTENTS

INDUSTRIALIZING SOCIETIES

Veronika Eszik	In Fiume's Shadow: The Regional Consequences of the Industrialization of the Hungarian Port in the Age of Dualism	5
Miklós Tömöry	"Strive to Unite": Competing Trade Associations in Újvidék between 1860 and 1872	26
Zsombor Bódy	"Toeing the workers' line": Technocracy, Party, Skilled Workers and the Functions of Entrepreneurs in the Ikarus Body and Vehicle Manufacturer between 1947 and 1953	42
Cecília Sándor	Industrial Boom in Csíkszentsimon: The History of the Starch- and Spirit Factory between 1940 and 1975	69
Zsófia Kisórsi	From Village to Town: The Effects of Delayed Industrialization on the Employment of Commuting Women in Vas County (1960–1970)	95

BOOKS

Vaderna Gábor: A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben.	– Éva Mikos	120
Pelles Márton – Zsigmond Gábor: A fumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1918). / The Hungarian Maritime Trade History of Fiume (1868–1918).	– Veronika Eszik	127
Family Capitalism in Colonial India? Chikayoshi Nomura: The House of Tata Meets the Second Industrial Revolution. An Institutional Analysis of Tata Iron and Steel Co. in Colonial India.	– Róbert Balogh	132
Fejős Zoltán: „Mert abban az időben lehetett vándorolni”. A cigándi amerikások emlékezete.	– Eszter Rakita	138
Nyári Denisz: A kelet-szlavóniai magyarok a két világháború között. / Mađari istočne slavođu dvaju svjetskih ratova.	– János Majdán	143
Authors		147
Contents		149
Abstracts		151

ABSTRACTS

Zsombor Bódy: “Toeing the workers’ line”: Technocracy, Party, and the Functions of Skilled Workers and Entrepreneurs in the Ikarus Body and Vehicle Manufacturer between 1947 and 1953

The study reflects on the unrest that broke out on a payday at the Ikarus plant on Christmas 1951. Based on the analysis of this event, the paper presents how the laborers, especially the skilled workers, experienced party ambitions that were increasingly affecting their workplace after the nationalization of the factory, permeating decisions made about manufacturing processes and delimiting their discretion regarding wages – one of the reasons for the tensions emerging on the factory floor. The skilled workers, however, faced more than just the factory's leadership. As the study demonstrates, besides the party-dependent nationalized economic governance, technocratic groups played an independent role in the vehicle industry, specifically in the Ikarus plant. From the beginning, nationalized economic governance necessitated a technocratic layer of society, which had emerged long time before the 1960s. The first professional organizations and the specialized public of the engineering sector were formed as early as the end of 1940s. Based on these, technocrats became independent and self-governing factors in the industry. The study shows that after nationalization some of the entrepreneurial functions in the factory were taken over by the technocratic leadership, which meant that their influence increased compared to the former period of market economy. In order to limit the power of the party in their plant, the technocrats cooperated with the skilled workers who were dissatisfied with their worsening position but were indispensable for the given technological manufacturing processes.

Veronika Eszik: In Fiume’s Shadow: The Regional Consequences of the Industrialization of the Hungarian Port in the Age of Dualism

Developing Fiume into an international port was one of the achievements of the Hungarian state that was acclaimed by the wider public in the Age of Dualism. The scale of the industrialization process is well illustrated by the fact that by 1891 the population of the city increased threefold as compared to the population at the time of the Compromise of 1867, and it became the second most industrialized city in Hungary based on the proportion of its industrial layer.

Fiume's significance, however, can be also gauged by other means that its position in the hierarchy of Hungarian cities. The city was also an integral part of the Croatian urban network and had major influence on other seaside settlements in its vicinity. This influence was partly exerted through the population employed by the industrial establishments of Fiume and commuting from the Croatian villages nearby. On the other hand, the fact that all infrastructural development was channeled into the city put it into an unbeatable position of advantage compared neighboring cities that formerly ranked similarly. The biggest loser in the process was Zengg (Senj).

The study focuses on Zengg's loss of position: primarily concentrating on the regional realignment as a consequence of Fiume's industrialization, it sidesteps the praise of Fiume's nation-wide significance and nuances the usual perception of the port city being isolated from its environment. The aim of the study is to find out how an industrial city's centrally determined development is experienced by the neighboring region and its former trade hub, what narratives are created to describe its changing position, and how they respond to their new problems. The first part of the study concentrates on the narratives, while subsequent sections delve into the city's problem-solving strategies.

Zsófia Kisörsi: From Village to Town: The Effects of Delayed Industrialization on the Employment of Commuting Women in Vas County (1960–1970)

The study primarily focuses on how the political elite of Vas County experienced the social impact of the county's industrialization process – the involuntary industrial employment and commuting of village women – which was a taboo due to ideological and economic reasons in the 1960s. It first describes Vas, a county on Hungary's westernmost border, and explains the chronological scope (1960–1970) of the research. It presents the industrial development and unique labor market of the county and continues with an overview of the concepts which determined the attitudes of the county's leaders and of the local press under their supervision towards female industrial workers from the countryside. The study then turns to a detailed analysis of the ways in which the economic development brought about by socialist industrialization placed large portions of the county's female population in an extremely vulnerable position. For a nuanced description of the tasks imposed upon commuting women, the study not only considers the different social roles of village and urban populations, but also provides a detailed gender-based overview of their social situation. It is based primarily on official records of the meetings of the Hungarian Socialist Workers' Party's (MSZMP) party committee, as well as those of the party's Executive Committees of both Vas Country and Szombathely. The over-

all aim of the study is to expose the ways in which village women were placed in the labor market in the 1960s.

Cecília Sándor: Industrial Boom in Csíkszentsimon: The History of the Starch- and Spirit Factory between 1940 and 1975

The Starch- and Spirit Factory of Csíkszentsimon (Sânsimion) was the most important determinant of social life and lifestyle for the local community and the neighboring settlements. Its establishment was intimately bound to the nineteenth-century industrialization plans and waves of Transylvanian modernization. The factory, built in 1941, was the enterprise of the Hungarian state. According to locals, it was “built by Hungarians for Hungarians” as a processing plant for the region’s potato yield and an opportunity to create jobs. After 1944 it was nationalized by the Romanian state and during the socialist industrialization effort it was further developed and extended. Based on interviews, archival records and private photographs, the study examines the local industrial boom and the history of the factory between 1940 and 1975. This historical reconstruction provides a glimpse into local investments and subsequent social changes as well as the cultural life of the local community. In this vein, the study traces the patterns of disintegrating rural lifestyle and the emerging worker identity, as well as the modernization processes transforming rural societies, as manifested in everyday life.

Miklós Tömöry: “Strive to Unite”: Competing Trade Associations in Újvidék between 1860 and 1872

The study provides an overview and analysis of the attempts to reorganize the industrial society of the free royal town of Újvidék (Novi Sad) in the period between the launch of the 1860 trade regulations and the 1872 enactment of the first Industrial Code. By this time, the craft guild framework was exhausted and the freedom to pursue industry was guaranteed with certain limitations. In the economic situation usually perceived as a period of crisis by the contemporaries, the first rivaling organizations identifying themselves as trade associations were conceived amidst visions of future prosperity. As Senator Béla Peák’s inaugural speech – quoted in the title of the present study – suggests, the Újvidék Trade Association was set up to unite the entire industrial society of the city, even though in practice the membership was dominated by the German- and Hungarian-speaking elites. The Serbian Trade Association (1867–1869) and

the Serbian Craftsmen's Union (1870) were called to life as alternatives to the Gewerbeverein.

The rivalry between these organizations was closely intertwined with the bitter political strife between the Serbian liberals and the German and Hungarian elite fighting for the leadership of the town after the Compromise of 1867. Public discourse in Hungary was much preoccupied with the aspirations of Újvidék's liberal mayor, Svetozar Miletić to make the town into a Serb national center, as well as with his subsequent suspension from office, which was thematized along with the questions of minority rights and the limits of urban autonomy. In this context, the study analyses the attempts at uniting traders and tradesmen in Újvidék, and the contrasting visions of the past and future, which reflect both an idealized image of guilds and national concord and the faith in the imminent prosperity these associations have ahead of them. Concerning the Serbian unions, it is worth to note how their leaders, prominent liberal and socialist intellectuals, argued for the separate unionizing of Serbian tradesmen and to what extent their vision was implemented.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a *Korall* honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiát leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnévű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnevtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Francsics Károly 2001: *Francsics Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek fel tüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, valamintól valameddig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 10. kötete

Gerhard Péter

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK

Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban

Illik-e a magyar nép nyitott lelkialkatához más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kit milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztrálták, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy kire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnós fenn, mégis, ahol elérhetők, egyéb források (mindenekelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztéma működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékoságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapozású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. 2015-ben megvédett disszertációja a most megjelenő monográfiájának alapja, amelyben Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878–1884) elemzi mélyreható alaposággal és érzékenységgel.

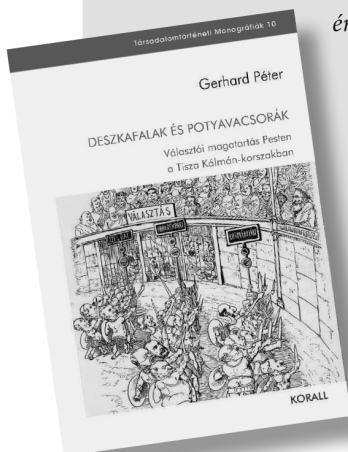
Kövér György

A 372 oldalas kötet bolti ára 3900 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2900 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 9. kötete

Koltai Gábor

AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956

Koltai Gábor monográfiájában azt vizsgálja, miként épült ki, s miként működött az állampárt fegyelmi eljárásrendszere 1948 és 1956 között. Többdimenziós megközelítése révén az olvasó megismerkedhet a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei által felállított pártfegyelmi apparátussal és annak eljárásrendjével, amit a fővárosi szint bemutatása követ, a párttagság körülbelül egyharmada ugyanis Budapesten összpontosult. A részletes vizsgálat színteréül a szerző a főváros második legnagyobb taglétszámú kerületét, a Józsefvárost (VIII. kerületet) választotta, ahol a főszereplők már a lakóterületi és munkahelyi pártszervezetek voltak.

A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött VIII. kerületi pártfegyelmi ügyekből egy több mint 6000 esetet magába foglaló adatbázist épített, amely tartalmazza a fegyelmi eljárás alá vont nevét, a pártszervezet nevét, a kerületi pártbizottság által kiszabott fegyelmi büntetést és annak dátumát. Ezen adatbázisból a szerző kialakított egy 10%-os mintát, további adatokat is beemelve az elemzésbe. Ezek sokrétű statisztikai elemzése révén az egyedi pártfegyelmi ügyek részletes bemutatásával valóban sikerült emberközelbe hoznia vizsgálati témáját, és az ideológiai elvárásokat ütköztetni tudta a párttagok egyéni taktikáival, túlélési stratégiáival. Egyúttal a másik oldalt, a fegyelmi eljárások kezdeményezőit is igyekezett árnyaltan bemutatni.

Koltai Gábor e téma történeti feldolgozására elsőként vállalkozott. A monográfiában alkalmazott léptékváltásokkal kialakított egy olyan módszertant, amely példaként szolgálhat arra, miként lehet és érdemes mikrotörténeti vizsgálódást alkalmazni a pártállami rendszer vizsgálata során.

Varga Zsuzsanna

A 295 oldalas kötet bolti ára 3500 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2600 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Tartalom

Szereplők és folyamatok a gazdasági szervezetekben a kortárs Magyarországon

Blokkszerkesztők: Berger Viktor és Huszár Ákos

Füzér Katalin

Bevezető 7

Bodor Ákos, Füzér Katalin, Szerb László és Varga Attila

**A társadalmi tőke szerepe a magyarországi
gyorsnővekedésű vállalatok innovációs tevékenységében** 9

Bodor Ákos, Grünhut Zoltán és Pirmajer Attila

Értékpreferenciák az európai vállalkozók körében 23

Tomay Kyra

Az összekötő társadalmi tőke (újra)termelődésének terei

A városi és vidéki dzsentrifikáció szerepe a vállalkozói
és innovációs ökoszisztémákban 43

Töröcsik Mária, Szűcs Krisztián, Nagy Ákos és Lázár Erika

Életstíluscsoportok Magyarországon a digitalizáció korában
Életstílus-kutatások és a marketing 63

Csókási Krisztina, Bandi Szabolcs, Nagy László, Péley Bernadette és Láng András

**Az alapvető pszichológia szükségletek
mint a munkahelyi jóllétet és a szervezeti azonosulást befolyásoló tényezők** 87

Czibor Andrea, Szabó Zsolt Péter és Restás Péter

Sötét vonások a szervezetekben
Tapasztalatok magyar munkavállalók körében 105

Restás Péter, Szabó Zsolt Péter és Czibor Andrea

A munkahelyi elvándorlási szándék pszichológiai okai 119

Kázmér-Mayer Szilvia és Czibor Andrea

Nemi különbségek hatása a vezetésre

Milyen eltérések és hasonlóságok mutatkoznak

a férfiak és nők vezetési stílusa között? 133

Abstracts 145

Tartalom

DOMANOVSKY SÁNDOR A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon [Az alapszöveg]	7
KÖVÉR GYÖRGY Szerkesztői utószó Domanovszky Sándor tanulmányához	29
PRAJDA KATALIN A firenzi kereskedőtársaságok működése a 14–15. századi Magyar Királyságban. Források és kérdések	45
GÁLFI EMŐKE A gyulafehérvári uradalom birtokainak mobilitása a 16. század második felében	61
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS Csontos Éltás bárffai szőlőgondnok középkor végi hegyaljai számadásai	75
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA Bányauradalmak az Erdélyi Fejedelemség területén Bethlen Gábor uralkodása alatt	103
SZERÁCSIR ÉVA A földesúri járadékok változása a divényi uradalomban (1660–1684)	121
KOVÁCS KRISZTIÁN Majorsági gazdálkodás a 19. század elején a Rádayak „Judányi nyílfhoz” tartozó birtokain	155
GAUCSÍK ISTVÁN Pénzügyi szolgáltatók és a hitelezés formái Pozsonyban a 18. század végén és a 19. század elején. Szakirodalmi áttekintés	175
KURUCZ GYÖRGY Agrárszakképzés és piackutatás: a „technológiai utazás” gyakorlata gróf Festetics László modernizációs törekvéseiben	193

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV • 2019

TÓTH ÉVA – LUKÁCS GÁBOR Gyümölcsstermesztés a Festeticsek keszthelyi uradalmában a 19. század közepén	21
KAPOSI ZOLTÁN Nagykanizsai vállalkozók birtokszerzései a város körüli területeken a dualizmus korában	22
HALMOS KÁROLY Elvetélt vállalatok	24
FÜLÖP ÉVA MÁRIA A magyarországi benécs kongregáció gazdálkodása az első világháborút követő időszakban: gazdasági válság és útkeresés	26
TAMÁS GÁBOR Menedzseruralom? Szervezeti evolúció és tisztviselői karrierpályák egy biztosítótársaságnál	28
BAGDI RÓBERT – HILBOCSÁNYI NORBERT Konzervgyártás Kecskeméten a 20. század első felében	32
KLEMENT JUDIT Vállalatörténet a nagypolitika árnyékában: a rövid életű Vikert	35
TAMÁS MÁTÉ A Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez sorozat (1930–1943) gazdaságtörténete	37
VARGA ZSUZSANNA Kényszerpályáról a vállalati mozgáster felé. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek első két évtizede Magyarországon, 1948–1968	39
MEGEMLÉKEZÉS SZÉKELY IVÁN Scott M. Eddie (1935–2019)	41
Szerzők	42
Contents	42

CivilArchiv Projekt – Magániratok és társadalmi szervezetek iratai a levéltárban

NE HAGYJA ELVESZNI CSALÁDJA MÚLTJÁT!

Gyűjtjük és megőrizzük az egykori és mai budapesti családok és magánszemélyek életére, mindennapjaira vonatkozó iratokat, dokumentumokat (levelek, naplók, fényképek, hivatalos iratok, feljegyzések, emlékiratok, visszaemlékezések, részleges vagy teljes irathagyatékok).

A felajánlásokat, szükség esetén, a helyszínen is megtekintjük!

dr. Horváth J. András

horvatha@bparchiv.hu

06-1-298-7547

06-30-313-5675

dr. Nagy Ágnes

nagyagnes@bparchiv.hu

06-1-298-7642

Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3-5.

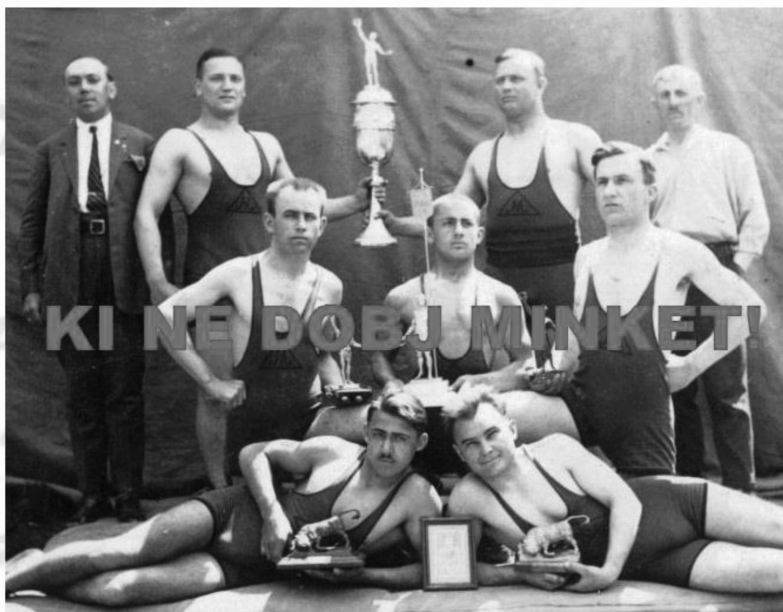
THE CREATIVE
ARCHIVES' AND USERS'
NETWORK

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

CivilArchiv Projekt – Magániratok és társadalmi szervezetek iratai a levéltárban

NE HAGYJUK ELKALLÓDNI A FŐVÁROSI CIVIL SZFÉRA MÚLTJÁT!

Gyűjtjük és megőrizzük az egykori fővárosi társadalmi szervezetek, csoportosulások, körök, egyesületek, alapítványok és politikai pártok iratait, dokumentumait (levelezés, tevékenységgel kapcsolatos iratok, összefoglaló jelentések, visszaemlékezések, fényképek)!
A felajánlásokat, szükség esetén, a helyszínen is megtekinthetjük!

Györgyi Csaba
gyorgyics@bparchiv.hu
06-1-298-7663

Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3–5.

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIUKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

MALINA JÁNOS – ESZTERHÁZARÓL
ÉS MÖCSÉNYI MIHÁLYRÓL

TÓZSÉR JÁNOS – DEMETER TAMÁS RÓL

KOVAI MELINDA – SIK DOMONKOS RÓL

SZÍJÁRTÓ ZSOLT – AZ ÚJ MUZEOLÓGIÁRÓL

MOLNÁR ANTAL – A DOMONKOS RENDRŐL

PROBLÉMA

GÉBERT JUDIT, TÓZSÉR JÁNOS

A FELTÉTEL NÉLKÜLI ALAPJÖVEDELEMRŐL

FLECK ZOLTÁN A NYÍLT TÁRSADALOM

ELLENSEGEIRŐL

RADNÓTI SÁNDOR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RÓL

TISZTELETKÖRBE H. BALÁZS ÉVA

SZEMLÉ

MI A PÁLYA?

FONTOS KÖNYVEK

2017. IV – 2018. I-II. NEGYEDÉV

M E G J E L E N I K

2018. NYÁR–TÉL

N E G Y E D É V E N T E

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
65. *Film és történelem* (1250 Ft)
66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
70. *Diétai követek, országgyűlési képviselek* (1250 Ft)
73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)